This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

STANFORD UNIVERSITY LIBRARY

The Law School

Gift of

Judge Louis E. Goodman

Edvard Brandes $\frac{25}{7}$

STANFORD UNIVERSITY LIBRARY

The Law School

Gift of

Judge Louis E. Goodman

Edvard Brandes $\frac{25}{7}$ 1871

OUVRAGE PUBLIÉ SOUS LES AUSPICES DE LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE DE PARIS.

॥ मानवं धर्म्मशास्त्रं ॥

LOIS DE MANOU,

PUBLIÉES EN SANSCRIT,

AVEC DES NOTES

CONTENANT

UN CHOIX DE VARIANTES ET DE SCHOLIES,

PAR

AUGUSTE LOISELEUR DESLONGCHAMPS.

PARIS.

LEVRAULT, LIBRAIRE,

RUE DE LA HARPE, N° 81.

M DCCC XXX.

PARIS. — IMPRIMERIE DE DONDEY-DUPRÉ,
RUE SAINT-LOUIS, N° 46, AU MARAIS.

A

MONSIEUR CHÉZY,

PROFESSEUR DE SANSCRIT AU COLLÉGE ROYAL DE FRANCE, MEMBRE DE L'ACADÉMIE ROYALE DES INSCRIPTIONS ET BELLES-LETTRES, MEMBRE HONORAIRE DE LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE DE CALCUTTA, ET DE LA SOCIÉTÉ LITTÉRAIRE DE BOMBAY, ETC., ETC.;

HOMMAGE

DU PROFOND RESPECT ET DE L'ÉTERNELLE RECONNAISSANCE

DE SON ÉLÈVE.

AVERTISSEMENT.

Le texte sanscrit du *Mânava-dharma-sâstra* a été publié, pour la première fois, en 1813, à Calcutta, avec le précieux commentaire de *Coulloûca-Bhatta*. Quoique cet ouvrage soit imprimé plus correctement que ceux qui ont été publiés aux Indes, vers le même tems, cependant il renferme un grand nombre de fautes dont plusieurs, il est vrai, sont tellement palpables, qu'il est facile de les corriger sans le secours d'un manuscrit.

L'édition de Calcutta étant devenue fort rare et fort difficile à se procurer même aux Indes, M. Haughton, professeur de littérature indienne au collége de la Compagnie des Indes Orientales, jugea utile d'en donner une nouvelle. Son édition, publiée à Londres en 1825, et qui est aussi remarquable par le luxe de l'exécution

typographique que par la pureté et la correction du texte, fut accueillie par des suffrages unanimes, et ce beau travail méritait un tel honneur.

Aussi modeste que savant, M. Haughton n'avait point publié son édition dans l'espérance de se faire un nom parmi les indianistes. Cette édition, spécialement réservée pour le collége de la Compagnie des Indes, n'a pas été livrée au commerce; aussi, ne peut-on se la procurer que difficilement. Une réimpression du texte de Manou, exempte d'un luxe dispendieux, et dans un format portatif, avait été signalée par M. de Schlegel, dans sa *Bibliothèque Indienne*, comme ce qui pouvait contribuer le plus aux progrès des études indiennes, et j'ai osé l'entreprendre quoique je sois loin de réunir les connaissances nécessaires pour exécuter ce travail avec la perfection désirable. Je n'ai consulté que mon zèle, et j'espère que la bonne volonté dont j'ai fait preuve, en me chargeant d'une tâche qui était sans doute au-dessus de mes forces, me conciliera la bienveillance des orientalistes, et fera excuser les erreurs que j'ai pu commettre.

M. Haughton a pris, pour base de son texte, l'édition de Calcutta, avec l'intention de rétablir, autant que possible, le texte de Coulloûca-Bhatta. Il s'est attaché à corriger toutes les fautes typographiques; il a adopté, mais avec une grande réserve, les leçons

offertes par ses manuscrits, qui lui ont paru préférables, et le soin le plus minutieux, la plus saine critique, l'ont dirigé dans son travail. Aussi, ai-je dû naturellement baser mon texte sur celui de l'édition de Londres. Toutefois, j'ai examiné avec attention les leçons nouvelles adoptées par M. Haughton, et les variantes nombreuses citées par lui dans ses notes. Plusieurs de ces variantes m'ont paru mériter d'être introduites dans le texte; quelques autres, en plus petit nombre, m'ont été fournies par deux manuscrits de la Bibliothèque du Roi, l'un en caractère *dévanâgarî*, et contenant le commentaire de Râghavânanda, l'autre en caractère *bengâlî*, et sans commentaire. Depuis l'impression de mon texte, je l'ai relu attentivement à plusieurs reprises, ce qui m'a donné occasion d'y relever quelques erreurs. Ainsi, j'avais maintenu le texte de l'édition de Londres dans des passages où j'ai reconnu depuis qu'un changement était nécessaire; dans d'autres endroits, j'avais introduit de nouvelles leçons un peu légèrement. J'ai signalé toutes ces fautes dans mes notes.

Afin de rendre l'étude du texte plus facile, au lieu de conserver le système indien adopté par M. Haughton, qui est de faire de chaque vers une ligne continue, j'ai séparé les mots autant que je l'ai cru possible. Il serait superflu, peut-être même déplacé, d'entrer ici dans l'examen de la question de la séparation des

mots, question qui partage aujourd'hui les indianistes. Les idées, aussi justes qu'ingénieuses, présentées par M. Chézy, dans la préface de son édition de *Sacountalâ*, et que je partage entièrement, me dispensent de tout détail à cet égard.

Beaucoup de passages du *Mânava-dharma-sâstra* seraient presque inintelligibles sans le secours du commentaire. M. Haughton se proposait de réimprimer celui de Coulloûca-Bhatta, et les orientalistes doivent d'autant plus regretter que ce projet n'ait pas été mis à exécution, que c'est la santé de l'éditeur qui y a mis obstacle. Il ne pouvait pas entrer dans mes vues de publier en entier un commentaire aussi considérable que celui de Coulloûca-Bhatta, chose impossible à faire, d'ailleurs, sans le secours d'un ou de plusieurs manuscrits; et j'ai dû en conséquence me borner à citer, dans mes notes, les passages de la glose, nécessaires pour éclaircir le texte de Manou. Tantôt j'ai donné la scholie complète, tantôt quelques mots seulement, et je me suis servi du signe = pour indiquer que, dans la glose d'un passage, je ne donne que des fragmens et non la scholie entière. Je me suis attaché à ne prendre, autant que possible, que la partie absolument utile du commentaire : ce désir m'a peut-être même entraîné trop loin, et je crains d'avoir tronqué quelques passages, en voulant les abréger.

L'édition d eCalcutta, ainsi que je l'ai déjà dit, est très-incorrecte, et ne possédant pas en manuscrit le commentaire de Coulloûca, je n'ai pu rectifier que de ma propre autorité les fautes que j'ai relevées, et dont j'ai donné la liste à la fin de cet ouvrage. La plupart sont très-faciles à reconnaître, mais il en est plusieurs qui présentent quelque incertitude, et je suis loin de donner toutes mes corrections pour positives. Lorsque le commentaire de Coulloûca m'a paru trop étendu, ou obscur, et que j'ai trouvé plus de précision ou de clarté dans celui de Râghavânanda, je l'ai adopté de préférence; ce dernier commentaire est généralement composé de scholies très-courtes, ce qui permet de le citer plus facilement par fragmens.

Parmi les variantes recueillies par M. Haughton, en examinant les MSS. qu'il avait à sa disposition, j'ai choisi les principales pour les indiquer dans mes notes en rejetant toutes celles qui m'ont paru fautives, ou tout-à-fait insignifiantes; les deux manuscrits de la Bibliothèque du Roi m'en ont aussi offert plusieurs. J'ai toujours eu soin de citer la première la leçon que j'ai adoptée dans mon texte, en faisant connaître les autorités sur lesquelles elle est fondée, de sorte qu'il ne peut y avoir aucune confusion.

J'ai cru inutile de répéter dans mes notes la série des fautes typographiques relevées, par M. Haughton, dans

l'édition de Calcutta. Ses corrections étant parfaitement justes, et ayant été faites d'après les manuscrits, je n'en ai parlé que lorsqu'elles ont donné lieu à quelque observation.

La traduction anglaise que Jones a donnée du *Mâ-nava-dharma-sastrâ* est son chef-d'œuvre. Ce célèbre orientaliste a su choisir avec une merveilleuse sagacité les passages du commentaire les plus importans, pour les incorporer dans sa traduction qui paraît avoir été faite avec le plus grand soin. Le nombre des passages dont il a mal saisi le sens est peu considérable. J'ai cité dans mes notes les principaux, surtout ceux qui présentent quelque obscurité, et pour lesquels je n'ose pas me flatter d'avoir toujours mieux réussi que mon devancier.

Le savant et vénérable professeur qui a donné en France, je devrais dire en Europe, l'essor à la littérature sanscrite, a bien voulu revoir mes notes et m'aider de ses conseils. Je saisis avec empressement cette occasion de lui témoigner la vive et inaltérable reconnaissance que ses bontés ont gravée dans mon cœur. Cette affabilité si touchante par laquelle M. Chézy se plaît à regarder ses élèves comme ses amis n'a pas moins contribué à décider ma vocation pour les études indiennes, que la lecture des admirables poésies qu'il nous a fait connaître par des traductions empreintes de tout le

charme gracieux de son caractère et de la noblesse de ses sentimens. C'est aux avis qu'il m'a prodigués avec une complaisance inépuisable que je dois ce que je sais, et si cet ouvrage m'attire quelque estime, c'est à M. Chézy que j'en aurai l'obligation.

Qu'il me soit également permis d'adresser des remercîmens à M. de Schlegel, qui a pris la peine d'examiner mon texte, et qui m'a communiqué plusieurs observations dont j'ai enrichi mes notes.

Je vais maintenant donner la liste des manuscrits consultés par M. Haughton et par moi, et faire connaître les abréviations et les signes dont je me suis servi pour désigner dans mes notes les éditions et les MSS. Je ne dirai que peu de choses des MSS. examinés par M. Haughton, que je ne cite que d'après son autorité; il en a donné une notice qui précède ses notes, et à laquelle je renvoie pour de plus amples détails.

N° I.

L'édition de Calcutta, publiée en 1813, par Bâboû-Râma, avec le commentaire de Coulloûca-Bhatta, intitulé *Manouartha-mouktâvalî*; 1 vol. in-4°. Je la désigne par l'abréviation suivante : « Éd. Calc. »

N° I *bis*.

L'édition de Londres (Éd. Lond.) publiée par M. Graves Chamney

jusqu'au sloca 82; l'autre, depuis le sloca 117 du même livre jusqu'au sloca 16 du second. Le texte est accompagné du commentaire de *Râghavânanda*, dont le nom est répété à la fin de chaque livre, et qui est probablement le même que le *Raghounandana* cité fréquemment par M. Colebrooke dans le *Digest of Hindu law*. Le commentaire est intitulé *Manouartha-tchandricâ*. Ce MS. est daté de *Samvat* 1706 (J. C. 1650). Je le désigne par l'abréviation suivante : « MS. dévan. »

Nº XII.

Manuscrit en caractère *bengâli* et sur papier. Il est complet, mais fort incorrect, mal écrit et presque illisible dans certains passages. Je le désigne sous le titre de « MS. beng. »

मानवं धर्म्मशास्त्रं

भृगुप्रोक्ता संहिता

॥ ओं ॥

॥ नमो गणेशाय ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥
भगवन् सर्व्ववर्णानां यथावदनुपूर्व्वशः ।
अन्तरप्रभवानां च धर्म्मान् नो वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥
त्वमेको ह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥ ३ ॥
स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ॥ ४ ॥
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥ ५ ॥

ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदं ।
महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ॥ ६ ॥
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ॥ ७ ॥
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ ८ ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभं ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥
यत् तत् कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्त्यते ॥ ११ ॥
तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरं ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात् तदण्डमकरोद्द्विधा ॥ १२ ॥
ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्म्ममे ।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतं ॥ १३ ॥
उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकं ।
मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरं ॥ १४ ॥

महान्तमेव चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥
तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसां ।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्व्वभूतानि निर्म्ममे ॥ १६ ॥
यन्मूर्त्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥ १७ ॥
तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्म्मभिः ।
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्व्वभूतकृदव्ययं ॥ १८ ॥
तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसां ।
सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः सम्भवत्यव्ययाद्व्ययं ॥ १९ ॥
आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परस्परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ २० ॥
सर्व्वेषां तु स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्म्ममे ॥ २१ ॥
कर्म्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः ।
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनं ॥ २२ ॥
अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनं ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणं ॥ २३ ॥

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा।
सरितः सागरान् शैलान् समानि विषमाणि च ॥ २४ ॥
तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च।
सृष्टिं ससर्ज्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ २५ ॥
कर्म्मणां च विवेकार्थं धर्म्माधर्म्मौ व्यवेचयत्।
द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥
अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्द्धानां तु याः स्मृताः।
ताभिः सार्द्धमिदं सर्व्वं सम्भवत्यनुपूर्व्वशः ॥ २७ ॥
यं तु कर्म्मणि यस्मिन् स न्ययुंक्त प्रथमं प्रभुः।
स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते।
यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत् तस्य स्वयमाविशेत् ॥ २९ ॥
यथर्त्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्त्तुपर्य्यये।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्म्माणि देहिनः ॥ ३० ॥
लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्त्तयत् ॥ ३१ ॥
द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत्।
अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ ३२ ॥

तपस्तप्त्वासृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
तं मां वित्तास्य सर्व्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥
अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरं ।
पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४ ॥
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।
प्रचेतसं वशिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥
एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६ ॥
यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुरान् ।
नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥
विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥
किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान् ।
पशून् मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९ ॥
कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणं ।
सर्व्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधं ॥ ४० ॥
एवमेतैरिदं सर्व्वं मन्नियोगान्महात्मभिः ।
यथाकर्म्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमं ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म्म भूतानामिह कीर्त्तितं ।
तत् तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥
पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥
अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥
स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणं ।
उष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशं ॥ ४५ ॥
उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥
अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥
गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः ।
वीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥ ४८ ॥
तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९ ॥
एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।
घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ५० ॥

एवं सर्व्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥
यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥ ५२ ॥
तस्मिन् स्वपति तु सुस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ ५३ ॥
युगपत् तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४ ॥
तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।
न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः ॥ ५५ ॥
यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति ॥ ५६ ॥
एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरं ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७ ॥
इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८ ॥
एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्व्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ ५९ ॥

॥ ओं ॥

॥ नमो गणेशाय ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥
भगवन् सर्व्ववर्णानां यथावदनुपूर्व्वशः ।
अन्तरप्रभवानां च धर्म्मान् नो वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥
त्वमेको ह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्वार्थवित् प्रभो ॥ ३ ॥
स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्व्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ॥ ४ ॥
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥ ५ ॥

ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदं ।
महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ॥ ६ ॥
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ॥ ७ ॥
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ ८ ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभं ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥
यत् तत् कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्त्यते ॥ ११ ॥
तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरं ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात् तदण्डमकरोद्द्विधा ॥ १२ ॥
ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्म्ममे ।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतं ॥ १३ ॥
उद्बवर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकं ।
मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरं ॥ १४ ॥

महान्तमेव चात्मानं सर्व्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥
तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसां ।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्व्वभूतानि निर्म्ममे ॥ १६ ॥
यन्मूर्त्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥ १७ ॥
तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्म्मभिः ।
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्व्वभूतकृदव्ययं ॥ १८ ॥
तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसां ।
सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः सम्भवत्यव्ययाद्ययं ॥ १९ ॥
आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परस्परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ २० ॥
सर्व्वेषां तु स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्म्ममे ॥ २१ ॥
कर्म्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः ।
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनं ॥ २२ ॥
अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनं ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणं ॥ २३ ॥

येषां तु यादृशं कर्म्म भूतानामिह कीर्त्तितं ।
तत् तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥
पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥
अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥
स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणं ।
उष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशं ॥ ४५ ॥
उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥
अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥
गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः ।
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥ ४८ ॥
तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९ ॥
एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।
घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ५० ॥

एवं सर्व्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥
यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥ ५२ ॥
तस्मिन् स्वपति तु सुस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ ५३ ॥
युगपत् तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४ ॥
तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।
न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः ॥ ५५ ॥
यदाणुमात्रिको भूत्वा वीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति ॥ ५६ ॥
एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्व्वं चराचरं ।
सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७ ॥
इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८ ॥
एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्व्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ ५९ ॥

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।
तानब्रवीदृषीन् सर्व्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६० ॥
स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ६१ ॥
स्वारोचिषश्चोत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा ।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२ ॥
स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।
स्वे स्वेऽन्तरे सर्व्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरं ॥ ६३ ॥
निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत् तु ताः कला ।
त्रिंशत् कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥ ६४ ॥
अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्म्मणामहः ॥ ६५ ॥
पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।
कर्म्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्व्वरी ॥ ६६ ॥
दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनं ॥ ६७ ॥
ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत् प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ६८ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगं ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६९ ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥
यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगं ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥
दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥ ७२ ॥
तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।
रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥
तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकं ॥ ७४ ॥
मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ७५ ॥
आकाशात् तु विकुर्व्वाणात् सर्व्वगन्धवहः शुचिः ।
बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ ७६ ॥
वायोरपि विकुर्व्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदं ।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत् तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

ज्योतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥
यत् प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगं ।
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥
मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।
क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥ ८० ॥
चतुष्पात् सकलो धर्म्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
नाधर्म्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते ॥ ८१ ॥
इतरेष्वागमाद्धर्म्मः पादशस्त्ववरोपितः ।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥
अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥ ८३ ॥
वेदोक्तमायुर्मर्त्त्यानामाशिषश्चैव कर्म्मणां ।
फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणां ॥ ८४ ॥
अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥ ८५ ॥
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥

सर्व्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः ।
मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्म्माण्यकल्पयत् ॥ ८७ ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९ ॥
पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९० ॥
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥
ऊर्द्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्त्तितः ।
तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा ॥ ९२ ॥
उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्व्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्म्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥
तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात् तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ९४ ॥
यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ ९५ ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६ ॥
ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥
उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्त्तिर्धर्म्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्म्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥
ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्व्वभूतानां धर्म्मकोषस्य गुप्तये ॥ ९९ ॥
सर्व्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत् किञ्चिज्जगतीगतं ।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्व्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १०० ॥
स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ १०१ ॥
तस्य कर्म्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्व्वशः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥
विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित् ॥ १०३ ॥
इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्म्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

पुनाति पंक्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५ ॥
इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्द्धनं ।
इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परं ॥ १०६ ॥
अस्मिन् धर्म्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्म्मणां ।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ १०७ ॥
आचारः परमो धर्म्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥ १०८ ॥
आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग्भवेत् ॥ १०९ ॥
एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्म्मस्य मुनयो गतिं ।
सर्व्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परं ॥ ११० ॥
जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।
व्रतचर्य्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिं ॥ १११ ॥
दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणं ।
महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतं ॥ ११२ ॥
वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्म्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ।
राज्ञश्च धर्म्ममखिलं कार्य्याणां च विनिर्णयं ॥ ११४ ॥
साक्षिप्रश्नविधानं च धर्म्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।
विभागधर्म्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनं ॥ ११५ ॥
वैश्यशूद्रोपचारं च सङ्कीर्णानां च सम्भवं ।
आपद्धर्म्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६ ॥
संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्म्मसम्भवं ।
निःश्रेयसं कर्म्मणां च गुणदोषपरीक्षणं ॥ ११७ ॥
देशधर्म्मान् जातिधर्म्मान् कुलधर्म्मांश्च शाश्वतान् ।
पाषण्डगणधर्म्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः ॥ ११८ ॥
यथेदमुक्तवान् शास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥ ११९ ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्म्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥
कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्म्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥
सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥
अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।
यद्द यद्धि कुरुते किञ्चित् तत् तत् कामस्य चेष्टितं ॥ ४ ॥
तेषु सम्यग्वर्त्तमानो गच्छत्यमरलोकतां ।
यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्व्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५ ॥
वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥
यः कश्चित् कस्यचिद्धर्म्मो मनुना परिकीर्त्तितः ।
स सर्व्वोऽभिहितो वेदे सर्व्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

वैदिकैः कर्म्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनां ।
कार्य्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥
गार्भैर्होमैर्जातकर्म्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।
वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥
स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥
प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते ।
मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषां ॥ २९ ॥
नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥
मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितं ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितं ॥ ३१ ॥
शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितं ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतं ॥ ३२ ॥
स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरं ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्व्वेषामेव धर्म्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥
गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात् तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥
आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥
अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः ॥ ३९ ॥
नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।
ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धान् न चरेद्ब्राह्मणाः सह ॥ ४० ॥
कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्वेण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥
मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्व्वीज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मान्तकवल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकं ॥ ४४ ॥
ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।
पैलवौडुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्म्मतः ॥ ४५ ॥
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात् तु नासान्तिको विशः ॥ ४६ ॥
ऋजवस्ते तु सर्व्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥
प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करं ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥
भवत्पूर्व्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरं ॥ ४९ ॥
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजां ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५० ॥
समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुंक्ते ऋतं भुंक्ते ह्युदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥
पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः ॥ ५४ ॥
पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्ज्जं च यच्छति ।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदं ॥ ५५ ॥
नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।
न चैवात्यशनं कुर्य्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ५६ ॥
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनं ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात् तत् परिवर्ज्जयेत् ॥ ५७ ॥
ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८ ॥
अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ ५९ ॥
त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखं ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥
अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्म्मवित् ।
शौचेप्सुः सर्व्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

हृङ्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥
उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ।
सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३ ॥
मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुं ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥
केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य ह्यधिके ततः ॥ ६५ ॥
अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमं ॥ ६६ ॥
वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥
एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।
उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्म्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥
उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्य्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥
व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥
अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा ।
स्रवत्यनोंकृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति ॥ ७४ ॥
प्राक्कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ॥ ७५ ॥
अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद् भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ ७६ ॥
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥
एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकां ।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥
सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत् त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ७९ ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥
ओंकारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखं ॥ ८१ ॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥ ८२ ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥
क्षरन्ति सर्व्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥
विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥
ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं ॥ ८६ ॥
जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनां ॥ ८८ ॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्व्वे मनीषिणः ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥ ८९ ॥
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः ।
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥
एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकं ।
यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ९२ ॥
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयं ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ९३ ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ९४ ॥
यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्व्वान् यश्चैतान् केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात् सर्व्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥
न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥
वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥
इन्द्रियाणां तु सर्व्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियं ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकं ॥ ९९ ॥
वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
सर्व्वान् संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुं ॥ १०० ॥
पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥
पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति ।
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवा कृतं ॥ १०२ ॥
न तिष्ठति तु यः पूर्व्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमां ।
स शूद्रवद्वहिष्कार्य्यः सर्व्वस्माद्द्विजकर्म्मणः ॥ १०३ ॥
अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥
वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥
नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतं ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतं ॥ १०६ ॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ १०७ ॥
अग्नीन्धनं भैक्षचर्य्यामधः शय्यां गुरोर्हितं ।
आसमावर्त्तनात् कुर्य्यात् कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥
आचार्य्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्म्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्म्मतः ॥ १०९ ॥
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ११० ॥
अधर्म्मेण च यः प्राह यश्चाधर्म्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥
धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥
विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥
विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिस्तेऽस्मि रक्ष मां ।
असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्य्यवत्तमा ॥ ११४ ॥
यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणं ।
तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥
लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥
सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ॥ ११८ ॥
शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवेनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥
ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलं ॥ १२१ ॥
अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥ १२२ ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्व्वास्तथैव च ॥ १२३ ॥
भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरः प्लुतः ॥ १२५ ॥
यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनं ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयं ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
भोभवत्पूर्व्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्म्मवित् ॥ १२८ ॥
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरान् ऋत्विजो गुरून् ।
असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।
सम्पूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्य्यया ॥ १३१ ॥
भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ १३२ ॥
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृतां ।
त्र्यब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥
ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपं ।
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरं ॥ १३६ ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्ण्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥
चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियः ।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥
तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३९ ॥
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥
एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥
निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥
य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ।
स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत् कदाचन ॥ १४४ ॥
उपाध्यायान् दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता।
सहस्रं तु पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतं ॥ १४६ ॥
कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः।
सम्भूतिं तस्य तां विद्याद् यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥
आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ १४८ ॥
अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ १४९ ॥
ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्म्मस्य च शासिता।
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्म्मतः ॥ १५० ॥
अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥
अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदं ॥ १५३ ॥
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्म्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्य्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥
न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ १५७ ॥
यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १५८ ॥
अहिंसयैव भूतानां कार्य्यं श्रेयोऽनुशासनं ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्म्ममिच्छता ॥ १५९ ॥
यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा ।
स वै सर्व्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलं ॥ १६० ॥

नारुन्तुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्म्मधीः ।
ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥
सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्व्वदा ॥ १६२ ॥
सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥
अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।
गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥
तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥
वेदमेव सदाभ्यस्येत् तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६ ॥
आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहं ॥ १६७ ॥
योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमं ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥
मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितं ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य्य उच्यते ॥ १७० ॥
वेदप्रदानादाचार्य्यं पितरं परिचक्षते ।
न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ॥ १७१ ॥
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥
कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।
ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्व्वकं ॥ १७३ ॥
यद्‌ यस्य विहितं चर्म्म यत् सूत्रं या च मेखला ।
यो दण्डो यच्च वसनं तत् तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥
सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणं ।
देवताभ्यर्च्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥
वर्ज्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्व्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनं ॥ १७७ ॥
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणं ।
कामं क्रोधं च लोभं च नर्त्तनं गीतवादनं ॥ १७८ ॥

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतं ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥
एकः शयीत सर्व्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥
उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु ।
ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहं ॥ १८३ ॥
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व्वं पूर्व्वं विवर्ज्जयेत् ॥ १८४ ॥
सर्व्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्ज्जयेत् ॥ १८५ ॥
दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।
सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकं ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥
व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्म्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥
ब्राह्मणस्यैव कर्म्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म्म विधीयते ॥ १९० ॥
चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।
कुर्य्यादध्ययने यत्नमाचार्य्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥
शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखं ॥ १९२ ॥
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंवृतः ।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १९३ ॥
हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात् सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ १९४ ॥
प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥
आसीनस्य स्थितः कुर्य्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकं ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥
नीचं शय्यासनं चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलं ।
न चैवास्यानुकुर्व्वीत गतिभाषितचेष्टितं ॥ १९९ ॥
गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥
परिवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥
दूरस्थो नार्च्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२ ॥
प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् ॥ २०३ ॥
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४ ॥
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्म्माद्धितं चोपदिशत्स्वपि ॥ २०६ ॥
श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रेषु चार्य्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥
बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥
उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्य्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनं ॥ २०९ ॥
गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानां च प्रसाधनं ॥ २११ ॥
गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥
स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणं ।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥
अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगं ॥ २१४ ॥

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥
कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्य्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनं ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥
यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्य्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥
मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथ वा स्याच्छिखाजटः ।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्य्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ॥ २१९ ॥
तं चेदभ्युदियात् सूर्य्यः शयानं कामचारतः ।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनं ॥ २२० ॥
सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥ २२१ ॥
आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥
यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।
तत् सर्व्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

धर्म्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥
आचार्य्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः ।
माता पृथिव्या मूर्त्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्त्तिरात्मनः ॥ २२५ ॥
आचार्य्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्व्वजः ।
नार्त्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२६ ॥
यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणां ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्त्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यादाचार्य्यस्य च सर्व्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्व्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥
तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।
न तैरभ्यननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥
त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३० ॥
पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥
त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्गृही ।
दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमं ।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥
सर्व्वे तस्यादृता धर्म्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥
यावत् त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्य्यात् प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥
तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद् यदाचरेत् ।
तत् तन्निवेदयेत् तेभ्यो मनोवचनकर्म्मभिः ॥ २३६ ॥
त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
एष धर्म्मः परः साक्षादुपधर्म्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥
श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
अन्त्यादपि परं धर्म्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥
विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितं ।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनं ॥ २३९ ॥
स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्म्मः शौचं सुभाषितं ।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्व्वतः ॥ २४० ॥
अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥
ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्व्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ४६ ॥
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ४७ ॥
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं ॥ ४८ ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥ ४९ ॥
निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्जयन् ।
ब्रह्मचार्य्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥
न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।
गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१ ॥
स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिं ॥ ५२ ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतं ।
तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥
तं प्रतीतं स्वधर्म्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।
स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥ ३ ॥
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्वितां ॥ ४ ॥
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥ ५ ॥
महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् ॥ ६ ॥
हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसं ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारि श्वित्रि कुष्ठि कुलानि च ॥ ७ ॥

नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलां ॥ ८ ॥
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्व्वतनामिकां ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकां ॥ ९ ॥
अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीं ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियं ॥ १० ॥
यस्यास्तु न भवेद्भाता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्म्मशङ्कया ॥ ११ ॥
सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥ १२ ॥
शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ १३ ॥
न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्य्योपदिश्यते ॥ १४ ॥
हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रतां ॥ १५ ॥
शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥ १६ ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥
दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ॥ १८ ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १९ ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत ॥ २० ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥
यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २२ ॥
षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान् न राक्षसान् ॥ २३ ॥
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ २४ ॥
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २६ ॥
आच्छाद्य चार्च्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयं ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्म्मः प्रकीर्त्तितः ॥ २७ ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म्म कुर्व्वते ।
अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्म्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते ॥ २९ ॥
सहोभौ चरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३० ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते ॥ ३१ ॥
इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥ ३२ ॥
हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ३४ ॥

अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते ।
इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥
यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः ।
सर्व्वं शृणुत तं विप्राः सर्व्वं कीर्त्तयतो मम ॥ ३६ ॥
दश पूर्व्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकं ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितॄन् ॥ ३७ ॥
दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।
आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः ॥ ३८ ॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्व्वशः ।
ब्रह्मवर्च्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥ ३९ ॥
रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्य्याप्तभोगा धर्म्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ ४० ॥
इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्ज्जयेत् ॥ ४२ ॥
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि ॥ ४३ ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥
ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्व्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ४६ ॥
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ४७ ॥
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं ॥ ४८ ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥ ४९ ॥
निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्जयन् ।
ब्रह्मचार्य्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥
न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।
गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१ ॥
स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिं ॥ ५२ ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥
यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।
अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंस्यं च केवलं ॥ ५४ ॥
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहु कल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥
यत्र नार्य्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्व्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलं ।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा ॥ ५७ ॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवं ॥ ६० ॥
यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ॥ ६१ ॥

धर्म्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥
आचार्य्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः ।
माता पृथिव्या मूर्त्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्त्तिरात्मनः ॥ २२५ ॥
आचार्य्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्व्वजः ।
नार्त्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२६ ॥
यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणां ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्त्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यादाचार्य्यस्य च सर्व्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्व्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥
तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।
न तैरभ्यननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥
त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३० ॥
पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥
त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्गृही ।
दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमं ।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥
सर्व्वे तस्यादृता धर्म्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥
यावत् त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्य्यात् प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥
तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद् यदाचरेत् ।
तत् तन्निवेदयेत् तेभ्यो मनोवचनकर्म्मभिः ॥ २३६ ॥
त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
एष धर्म्मः परः साक्षादुपधर्म्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥
श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
अन्त्यादपि परं धर्म्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥
विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितं ।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनं ॥ २३९ ॥
स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्म्मः शौचं सुभाषितं ।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्व्वतः ॥ २४० ॥
अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।
ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमां ॥ २४२ ॥
यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥
आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुं ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतं ॥ २४४ ॥
न पूर्व्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्व्वीत धर्म्मवित् ।
स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्व्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनं ।
धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥
आचार्य्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥
एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥
एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्य्यमविप्लुतः ।
स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायते पुनः ॥ २४९ ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥
॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतं ।
तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥
तं प्रतीतं स्वधर्म्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।
स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥ ३ ॥
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्वितां ॥ ४ ॥
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥ ५ ॥
महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् ॥ ६ ॥
हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसं ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारि श्वित्रि कुष्ठि कुलानि च ॥ ७ ॥

पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २६ ॥
आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयं ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्म्मः प्रकीर्त्तितः ॥ २७ ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म्म कुर्व्वते ।
अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्म्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते ॥ २९ ॥
सहोभौ चरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३० ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते ॥ ३१ ॥
इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥ ३२ ॥
हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ३४ ॥

अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते ।
इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥
यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः ।
सर्व्वं शृणुत तं विप्राः सर्व्वं कीर्त्तयतो मम ॥ ३६ ॥
दश पूर्व्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकं ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितॄन् ॥ ३७ ॥
दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।
आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः ॥ ३८ ॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्व्वशः ।
ब्रह्मवर्च्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥ ३९ ॥
रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्य्याप्तभोगा धर्म्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ ४० ॥
इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्ज्जयेत् ॥ ४२ ॥
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि ॥ ४३ ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥
ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्व्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ४६ ॥
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ४७ ॥
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं ॥ ४८ ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥ ४९ ॥
निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्जयन् ।
ब्रह्मचार्य्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥
न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।
गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१ ॥
स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिं ॥ ५२ ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥
यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।
अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंस्यं च केवलं ॥ ५४ ॥
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहु कल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥
यत्र नार्य्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्व्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलं ।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा ॥ ५७ ॥
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवं ॥ ६० ॥
यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ॥ ६१ ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता ॥ ८० ॥
स्वाध्यायेनार्च्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि ।
पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्म्मणा ॥ ८१ ॥
कुर्य्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ८२ ॥
एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ।
न चैवात्राशयेत् कञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजं ॥ ८३ ॥
वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकं ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहं ॥ ८४ ॥
अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥
कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।
सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥
एवं सम्यग्घविर्हुत्वा सर्व्वदिक्षु प्रदक्षिणं ।
इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ८७ ॥
मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ।
वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥ ८८ ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्य्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ।
ब्रह्मवास्तोस्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ ८९ ॥
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ॥ ९० ॥
पृष्ठवास्तुनि कुर्व्वीत बलिं सर्व्वात्मभूतये ।
पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत् ॥ ९१ ॥
शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणां ।
वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्व्वपेद्भुवि ॥ ९२ ॥
एवं यः सर्व्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्त्तिः पथर्जुना ॥ ९३ ॥
कृत्वैतद्बलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्व्वमाशयेत् ।
भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ९४ ॥
यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्वा विधिवद्गुरोः ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्वा द्विजो गृही ॥ ९५ ॥
भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्व्वकं ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६ ॥
नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानतां ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।
निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्विषात् ॥ ९८ ॥
सम्प्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्व्वकं ॥ ९९ ॥
शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।
सर्व्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्च्चितो वसन् ॥ १०० ॥
तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥
एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥
नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ १०३ ॥
उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनां ॥ १०४ ॥
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्य्योढो गृहमेधिना ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ॥ १०५ ॥
न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं ॥ १०६ ॥

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनं ।
उत्तमेषूत्तमं कुर्य्याद्धीने हीनं समे समं ॥ १०७ ॥
वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ १०८ ॥
न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ।
भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥
न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ ११० ॥
यदि त्वतिथिधर्म्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सूक्तविप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणौ ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥ ११२ ॥
इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।
सत्कृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्य्यया ॥ ११३ ॥
सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥ ११४ ॥
अदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुंक्तेऽविचक्षणः ।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ११५ ॥

भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥
देवान् ऋषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग् भवेत् ॥ ११७ ॥
अघं स केवलं भुंक्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते ॥ ११८ ॥
राजर्त्विक्स्नातकगुरून् प्रियश्वशुरमातुलान् ।
अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः ॥ ११९ ॥
राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्म्मण्युपस्थितौ ।
मधुपर्केण सम्पूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥ १२० ॥
सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते ॥ १२१ ॥
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकं ॥ १२२ ॥
पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः ।
तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३ ॥
तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।
यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १२४ ॥

द्वौ दैवे पितृकार्य्ये त्रीन् एकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १२५ ॥
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरं ॥ १२६ ॥
प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये ।
तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ १२७ ॥
श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलं ॥ १२८ ॥
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि ॥ १२९ ॥
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगं ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ १३० ॥
सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः ॥ १३१ ॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः ॥ १३२ ॥
यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥ १३३ ॥

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे ।
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४ ॥
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ १३५ ॥
अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥
ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।
मन्त्रसम्पूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥ १३७ ॥
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः ।
नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजं ॥ १३८ ॥
यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ॥ १३९ ॥
यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः ।
स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः ॥ १४० ॥
सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥ १४१ ॥
यथेरिणे वीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलं ।
तथानृचे हविर्दत्वा न दाता लभते फलं ॥ १४२ ॥

दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः ।
विदुषे दक्षिणां दत्वा विधिवत् प्रेत्य चेह च ॥ १४३ ॥
कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिं ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलं ॥ १४४ ॥
यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगं ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगं तु समाप्तिकं ॥ १४५ ॥
एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः ।
पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ॥ १४६ ॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥
मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुं ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुं ऋत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८ ॥
न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् ।
पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९ ॥
ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥ १५० ॥
जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ १५२ ॥
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा ॥ १५३ ॥
यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ १५४ ॥
कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १५५ ॥
भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥
अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १५७ ॥
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ १५८ ॥
पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ १५९ ॥
धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रे दिधिषूपतिः ।
मित्रध्रुग् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव च ॥ १६० ॥

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१ ॥
हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥
स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ।
गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥
श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४ ॥
आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५ ॥
औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६ ॥
एतान् विगर्हिताचारानपांक्तेयान् द्विजाधमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्ज्जयेत् ॥ १६७ ॥
ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ १६८ ॥
अपांक्तयदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः ।
दैवे हविषि पित्र्ये वा तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा ।
अपांक्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ १७० ॥
दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्व्वजः ॥ १७१ ॥
परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते ।
सर्व्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥
भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥ १७३ ॥
परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः ॥ १७४ ॥
तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
दत्तानिं हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनां ॥ १७५ ॥
अपांक्त्यो यावतः पांक्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति ।
तावतां न फलं प्रेत्य दाता प्राप्नोति बालिशः ॥ १७६ ॥
वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्ठेः श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलं ॥ १७७ ॥
यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः ।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकं ॥ १७८ ॥

वेदविद्यापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहं ।
विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥ १७९ ॥
सोमविक्रयिणो विष्ठा भिषजे पूयशोणितं ।
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्द्धुषौ ॥ १८० ॥
यत् तु वाणिजिके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥
इतरेषु त्वपांक्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।
मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ १८२ ॥
अपांक्त्योपहता पंक्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पंक्तिपावनान् ॥ १८३ ॥
अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥ १८४ ॥
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥ १८५ ॥
वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥ १८६ ॥
पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयेत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत् सदा ।
न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥ १८८ ॥
निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।
वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥
केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।
दातुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत् सर्व्वं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥
अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्व्वदेवताः ॥ १९२ ॥
यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्व्वेषामप्यशेषतः ।
ये च यैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान् निबोधत ॥ १९३ ॥
मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
तेषामृषीणां सर्व्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १९४ ॥
विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः ॥ १९५ ॥
दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसां ।
सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ १९६ ॥

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥ १९७ ॥
सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।
पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वशिष्ठस्य सुकालिनः ॥ १९८ ॥
अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषदस्तथा ।
अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥
य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्त्तिताः ।
तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ २०० ॥
ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः ।
देवेभ्यस्तु जगत् सर्व्वं चरं स्थाण्वनुपूर्व्वशः ॥ २०१ ॥
राजतैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः ।
वार्य्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ २०२ ॥
देवकार्य्याद्द्विजातीनां पितृकार्य्यं विशिष्यते ।
दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतं ॥ २०३ ॥
तेषामारक्षभूतं तु पूर्व्वं दैवं नियोजयेत् ।
रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्ज्जितं ॥ २०४ ॥
दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।
पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५ ॥

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ।
दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७ ॥

आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।
उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चयेद्देवपूर्व्वकं ॥ २०९ ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।
अग्नौ कुर्य्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः ।
हविर्दानेन विधिवत् पश्चात् सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥ २११ ॥

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ २१२ ॥

अक्रोधनान् सुप्रसादान् वदन्त्येतान् पुरातनान् ।
लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजोत्तमान् ॥ २१३ ॥

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्व्वमावृत्य विक्रमं ।
अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४ ॥

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥ २१५ ॥
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्व्वकं ।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनां ॥ २१६ ॥
आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।
षड़्तूंश्च नमस्कुर्य्यात् पितॄनेव च मन्त्रवित् ॥ २१७ ॥
उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।
अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युप्तान् समाहितः ॥ २१८ ॥
पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्व्वशः ।
तानेव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्व्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥
ध्रियमाणे तु पितरि पूर्व्वेषामेव निर्वपेत् ।
विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ २२० ॥
पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।
पितुः स नाम संकीर्त्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहं ॥ २२१ ॥
पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।
कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥
तेषां दत्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकं ।
तत् पिण्डाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३ ॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितं ।
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ २२४ ॥
उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।
तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥
गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
विन्यसेत् प्रयतः पूर्व्वं भूमावेव समाहितः ॥ २२६ ॥
भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७ ॥
उपनीय तु तत् सर्व्वं शनकैः सुसमाहितः ।
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्व्वान् प्रचोदयन् ॥ २२८ ॥
नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥
अस्रं गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः ।
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननं ॥ २३० ॥
यद् यद्रोचते विप्रेभ्यस्तत् तद्दद्यादमत्सरः ।
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्य्यात् पितॄणामेतदीप्सितं ॥ २३१ ॥
स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ २३२ ॥

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।
अन्नाद्येनासकृच्चैतान् गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३३ ॥
व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।
कुतपं चासने दद्यात् तिलैश्च विकिरेन्महीं ॥ २३४ ॥
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरां ॥ २३५ ॥
अत्युष्णं सर्व्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥ २३६ ॥
यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।
पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २३७ ॥
यद्वेष्टितशिरा भुंक्ते यद्भुंक्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुंक्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ २३८ ॥
चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।
रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ २३९ ॥
होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ।
दैवे कर्म्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथं ॥ २४० ॥
घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।
श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।
हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत् पुनः ॥ २४२ ॥
ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितं ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥
सार्व्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि ॥ २४४ ॥
असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषितां ।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥ २४५ ॥
उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥
आसपिण्डक्रियाकर्म्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ २४७ ॥
सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्म्मतः ।
अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८ ॥
श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥ २४९ ॥
श्राद्धभुग् वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति ।
तस्याः पुरीषे तन्मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५० ॥

पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत् ततः ।
आचान्तांश्चानुजानीयादभितो रम्यतामिति ॥ २५१ ॥
स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरं ।
स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्व्वेषु पितृकर्म्मसु ॥ २५२ ॥
ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्य्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥ २५३ ॥
पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतं ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥
अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः ।
सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्म्मसु सम्पदः ॥ २५५ ॥
दर्भाः पवित्रं पूर्व्वाह्णो हविष्याणि च सर्व्वशः ।
पवित्रं यच्च पूर्व्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥ २५६ ॥
मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतं ।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७ ॥
विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।
दक्षिणां दिशमाकांक्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन् ॥ २५८ ॥
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति ॥ २५९ ॥

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरं ।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥
पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्व्वते ।
वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ २६१ ॥
पतिव्रता धर्म्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥
आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितं ।
धनवन्तं प्रजावन्तं सात्विकं धार्म्मिकं तथा ॥ २६३ ॥
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥ २६४ ॥
उच्छेषणं तु तत् तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्ज्जिताः ।
ततो गृहबलिं कुर्य्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥ २६५ ॥
हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते ।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २६६ ॥
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत् पितरो नृणां ॥ २६७ ॥
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २६८ ॥

षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ २६९ ॥
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
शशकूर्म्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ २७० ॥
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २७१ ॥
कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥ २७२ ॥
यत् किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् तु त्रयोदशीं ।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३ ॥
अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात् त्रयोदशीं ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४ ॥
यद् यद्ददाति विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ।
तत् तत् पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयं ॥ २७५ ॥
कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्द्दशीं ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥ २७६ ॥

युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते ।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां ॥ २७७ ॥
यथा चैवापरः पक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते ।
तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ २७८ ॥
प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।
पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ २७९ ॥
रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते ॥ २८० ॥
अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहं ॥ २८१ ॥
न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ २८२ ॥
यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं ॥ २८३ ॥
वसून् वदन्ति तु पितॄन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।
प्रपितामहांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी ॥ २८४ ॥

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः । भवेत्तस्मान्नि° = 3,106 च
विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतं ॥ २८५ ॥
एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकं ।
द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥
॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १ ॥
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ २ ॥
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयं ॥ ३ ॥
ऋतामृताभ्यां जीवेत् तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४ ॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितं ।
मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतं ॥ ५ ॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्ज्जयेत् ॥ ६ ॥

कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ ७ ॥
चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनां ।
ज्यायान् परः परो ज्ञेयो धर्म्मतो लोकजित्तमः ॥ ८ ॥
षट्कर्म्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ९ ॥
वर्त्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।
इष्टीः पार्व्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥ १० ॥
न लोकवृत्तं वर्त्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकां ॥ ११ ॥
सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्य्ययः ॥ १२ ॥
अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।
स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३ ॥
वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्व्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिं ॥ १४ ॥
नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्म्मणा ।
न कल्पमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः ॥ १५ ॥

इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।
अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ॥ १६ ॥
सर्व्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।
यथातथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७ ॥
वयसः कर्म्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥ १८ ॥
बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९ ॥
यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २० ॥
ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्व्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥
एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२ ॥
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्व्वदा ।
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयां ॥ २३ ॥
ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।
दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥
सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः ।
पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६ ॥
नानिष्ट्वा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः ।
नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २७ ॥
नवेनानर्च्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ।
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः ॥ २८ ॥
आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ।
नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्च्चितोऽतिथिः ॥ २९ ॥
पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ॥ ३० ॥
वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ३१ ॥
शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।
संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥
राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा ।
याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ ३३ ॥

न सीदेत् स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथञ्चन ।
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।
स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुं ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतं ॥ ३७ ॥
न लंघयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥ ३८ ॥
मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथं ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥
नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ।
समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ ४० ॥
रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रक्षीयते ॥ ४१ ॥
तां विवर्ज्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुतां ।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ॥ ४२ ॥

नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीं ।
क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखं ॥ ४३ ॥
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृतां ।
न पश्येत् प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥
नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ४५ ॥
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते ।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन् नापि च स्थितः ।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके ॥ ४७ ॥
वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनं ॥ ४८ ॥
तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठलोष्टपत्रतृणादिना ।
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९ ॥
मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥ ५० ॥
छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधभयेषु च ॥ ५१ ॥

प्रत्यग्निं प्रति सूर्य्यं च प्रति सोमोदकद्विजान्।
प्रति गां प्रति वातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ ५२ ॥
नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियं।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ ५३ ॥
अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलंघयेत्।
न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ ५४ ॥
नाश्नीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत्।
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत् स्रजं ॥ ५५ ॥
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत्।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ५६ ॥
नैकः स्वप्याच्छून्यगेहे शयानं न प्रबोधयेत्।
नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥ ५७ ॥
अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥
न वारयेद्गां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्।
न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥ ५९ ॥
नाधार्म्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशं।
नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्व्वते वसेत् ॥ ६० ॥

नशूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्म्मिकजनावृते ।
न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥ ६१ ॥
न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥ ६२ ॥
न कुर्व्वीत वृथा चेष्टां न वार्य्यञ्जलिना पिबेत् ।
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् न जातु स्यात् कुतूहली ॥ ६३ ॥
न नृत्येदथ वा गायेन्न वादित्राणि वादयेत् ।
नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥ ६४ ॥
न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥ ६५ ॥
उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥
नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितैः ।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न बालधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥
विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।
वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशं ॥ ६८ ॥
बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथासनं ।
न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ ६९ ॥

न मृल्लोष्टं विमृद्नीयान्न छिन्द्यात् करजैस्तृणं ।
न कर्म्म निष्फलं कुर्य्यान्नायत्यामसुखोदयं ॥ ७० ॥
लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१ ॥
न विगर्ह्यकथां कुर्य्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत् ।
गवां च यानं पृष्ठेन सर्व्वथैव विगर्हितं ॥ ७२ ॥
अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वावृतं ।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्ज्जयेत् ॥ ७३ ॥
नाक्षैः क्रीडेत् कदाचित् तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥
सर्व्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।
न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ७५ ॥
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥
अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।
न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥
अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ।
न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८ ॥

न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः ।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ ७९ ॥
न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतं ।
न चास्योपदिशेद्धर्म्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥
यो ह्यस्य धर्म्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतं ।
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।
न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ॥ ८२ ॥
केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत् ।
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ॥ ८३ ॥
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।
शूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवतां ॥ ८४ ॥
दशशूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ ८५ ॥
दश शूनासहस्राणि यो वाहयति शौनिकः ।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।
स पर्य्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिं ॥ ८७ ॥

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥ ८८ ॥
सञ्जीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनं ।
संहातं च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं ॥ ८९ ॥
लोहशंकुमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीं ।
असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥
एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकांक्षिणः ॥ ९१ ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥
उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
पूर्व्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरं ॥ ९३ ॥
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४ ॥
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥ ९५ ॥
पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद्बहिरुत्सर्ज्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ ९६ ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।
विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तद्वाप्येकमहर्निशं ॥ ९७ ॥

अत ऊर्द्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि च सर्व्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥ ९८ ॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।
ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ १०० ॥

इमान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्ज्जयेत् ।
अध्यापनं च कुर्व्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व्वकं ॥ १०१ ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ १०३ ॥

एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्ज्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥
नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा ॥ १०७ ॥
अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥
उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्ज्जने ।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनं ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ ११० ॥
यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥ १११ ॥
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकां ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥
नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः ।
अमावास्याचतुर्द्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३ ॥
अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात् ताः परिवर्ज्जयेत् ॥ ११४ ॥

पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्वखरोष्ट्रे च रुवति पंक्तौ च न पठेद्विजः ॥ ११५ ॥
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६ ॥
प्राणि वा यदि वाप्राणि यत् किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥ ११७ ॥
चौरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्व्वाद्भुतेषु च ॥ ११८ ॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतं ।
अष्टकासु त्वहोरात्रं ऋत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥
नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनं ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः । १२० ॥
न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥ १२१ ॥
अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशं ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥ १२२ ॥
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३ ॥

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १२४ ॥
एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहं ।
क्रमशः पूर्व्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥
पशुमण्डूकमार्ज्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशं ॥ १२६ ॥
द्वावेव वर्ज्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥ १२७ ॥
अमावस्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्द्दशीं ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ १२८ ॥
न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥ १२९ ॥
देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्य्ययोस्तथा ।
नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ १३० ॥
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषं ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथं ॥ १३१ ॥
उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत् तु कामतः ॥ १३२ ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।
अधार्म्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितं ॥ १३३ ॥
न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनं ॥ १३४ ॥
क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतं ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ १३५ ॥
एतत् त्रयं हि पुरुषं निर्द्दहेदवमानितं ।
तस्मादेतत् त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥
नात्मानमवमन्येत पूर्व्वाभिरसमृद्धिभिः ।
आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभां ॥ १३७ ॥
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियं ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः ॥ १३८ ॥
भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्य्यात् केनचित् सह ॥ १३९ ॥
नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थिते ।
नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ १४० ॥
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।
रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।
न चापि पश्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्गणान् दिवि ॥ १४२ ॥
स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥ १४३ ॥
अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।
रोमाणि च रहस्यानि सर्व्वाण्येव विवर्ज्जयेत् ॥ १४४ ॥
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनां ।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ १४६ ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
तं ह्यस्याहुः परं धर्म्ममुपधर्म्मोऽन्य उच्यते ॥ १४७ ॥
वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्व्विकीं ॥ १४८ ॥
पौर्व्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ।
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४९ ॥
सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्व्वसु नित्यशः ।
पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्च्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥ १५० ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनं ।
उच्छिष्टान्नं निषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥
मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनं ।
पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वीत देवतानां च पूजनं ॥ १५२ ॥
दैवतान्यभिगच्छेत् तु धार्म्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।
ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्व्वसु ॥ १५३ ॥
अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकं ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १५४ ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्म्मसु ।
धर्म्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥
आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणं ॥ १५६ ॥
दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ १५७ ॥
सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥
यद्यत् परवशं कर्म्म तत् तद्यत्नेन वर्ज्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं तु स्यात् तत् तत् सेवेत यत्नतः ॥ १५९ ॥

सर्व्वं परवशं दुःखं सर्व्वमात्मवशं सुखं ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥
यत् कर्म्म कुर्व्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत् प्रयत्नेन कुर्व्वीत विपरीतं तु वर्ज्जयेत् ॥ १६१ ॥
आचार्य्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुं ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वांश्चैव तपस्विनः ॥ १६२ ॥
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनं ।
द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्ज्जयेत् ॥ १६३ ॥
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत् तु तौ ॥ १६४ ॥
ब्राह्मणायावगुर्य्यैव द्विजातिर्बधकाम्यया ।
शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्त्तते ॥ १६५ ॥
ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्व्वकं ।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥
अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।
दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥
शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति महीतलात् ।
तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ १६८ ॥

न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।
न ताडयेत् तृणेनापि न गात्रात् स्रावयेदसृक् ॥ १६९ ॥
अधार्म्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनं ।
हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७० ॥
न सीदन्नपि धर्म्मेण मनोऽधर्म्मे निवेशयेत् ।
अधार्म्मिकाणां पापानामाशु पश्यन् विपर्य्ययं ॥ १७१ ॥
नाधर्म्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
शनैरावर्त्तमानस्तु कर्त्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ १७२ ॥
यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पुत्रेषु नप्तृषु ।
न त्वेव तु कृतोऽधर्म्मः कर्त्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥
अधर्म्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४ ॥
सत्यधर्म्मार्य्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत् सदा ।
शिष्यांश्च शिष्याद्धर्म्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥ १७५ ॥
परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्म्मवर्ज्जितौ ।
धर्म्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च ॥ १७६ ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।
न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्म्मधीः ॥ १७७ ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते ॥ १७८ ॥
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवैः ॥ १७९ ॥
मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्य्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८० ॥
एतैर्विवादान् सन्त्यज्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
एभिर्जितैश्च जयति सर्व्वान् लोकानिमान् गृही ॥ १८१ ॥
आचार्य्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ १८२ ॥
यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥
आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ १८४ ॥
छाया स्वा दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परं ।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥ १८५ ॥
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्ज्जयेत् ।
प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्म्यं प्रतिग्रहे ।
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्य्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ १८७ ॥
हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतं ।
प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥ १८८ ॥
हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुं ।
अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८९ ॥
अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ १९० ॥
तस्मादविद्वान् बिभियाद्यस्मात् तस्मात् प्रतिग्रहात् ।
स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पङ्के गौरिव सीदति ॥ १९१ ॥
न वार्य्यपि प्रयच्छेत् तु वैडालव्रतिके द्विजे ।
न वकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्म्मवित् ॥ १९२ ॥
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्ज्जितं धनं ।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥ १९३ ॥
यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।
तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १९४ ॥
धर्म्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः ॥ १९५ ॥

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्या विनीतश्च वकव्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥
ये वकव्रतिनो विप्रा ये च मार्ज्जारलिङ्गिनः ।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्म्मणा ॥ १९७ ॥
न धर्म्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्व्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनं ॥ १९८ ॥
प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते ॥ २०० ॥
परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।
निपानकर्त्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥
यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।
अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात् तुरीयभाक् ॥ २०२ ॥
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥ २०३ ॥
यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः ।
यमान् पतत्यकुर्व्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥ २०४ ॥

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा ।
स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥ २०५ ॥
अश्लीकमेतत् साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः ।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात् तत् परिवर्ज्जयेत् ॥ २०६ ॥
मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ २०७ ॥
भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया ।
पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥
गवा चान्नमुपघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः ।
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषां च जुगुप्सितं ॥ २०९ ॥
स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोर्वार्द्धुषिकस्य च ।
दीक्षितस्य कदर्य्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥
अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
शुक्तं पर्य्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥
चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्य्याचान्तमनिर्दशं ॥ २१२ ॥
अनर्च्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।
द्विषदन्नं नगर्य्यन्नं पतितान्नमवक्षुतं ॥ २१३ ॥

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥
कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।
सुवर्णकर्त्तुर्वैणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५ ॥
श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ।
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥
मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्व्वशः ।
अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥
राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसं ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः ॥ २१८ ॥
कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥ २१९ ॥
पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियं ।
विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलं ॥ २२० ॥
य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ २२१ ॥
भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहं ।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ २२२ ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकं ॥ २२३ ॥
श्रोत्रियस्य कदर्य्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ २२४ ॥
तान् प्रजापतिराहैत्य मा कृढ्वं विषमं समं ।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५ ॥
श्रद्धयेष्टं च पूर्त्तं च नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः ।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥ २२६ ॥
दानधर्म्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकं ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥
यत् किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।
उत्पत्स्यते हि तत् पात्रं यत् तारयति सर्व्वतः ॥ २२८ ॥
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमं ॥ २२९ ॥
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमं ॥ २३० ॥
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपं ॥ २३१ ॥

यानशय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टितां ॥ २३२ ॥
सर्व्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
वार्य्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषां ॥ २३३ ॥
येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
तत् तत् तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥
योऽर्च्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्च्चितमेव च ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्य्यये ॥ २३५ ॥
न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतं ।
नार्त्तोऽप्यपवदेद्विप्रान् न दत्वा परिकीर्त्तयेत् ॥ २३६ ॥
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।
आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्त्तनात् ॥ २३७ ॥
धर्म्मं शनैः सञ्चिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।
परलोकसहायार्थं सर्व्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥
नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।
न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्म्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥
एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतं ॥ २४० ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥
तस्माद्धर्म्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः ।
धर्म्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरं ॥ २४२ ॥
धर्म्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषं ।
परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणं ॥ २४३ ॥
उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सह ।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ २४४ ॥
उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ।
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रतां ॥ २४५ ॥
दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ।
अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथाव्रतः ॥ २४६ ॥
एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणां ॥ २४७ ॥
आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदितां ।
मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥ २४८ ॥
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि ।
धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥ २५० ॥
गुरून् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्च्चिष्यन् देवतातिथीन् ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥ २५१ ॥
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ २५२ ॥
आर्द्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।
एत शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३ ॥
यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितं ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥
वाच्यर्था नियताः सर्व्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।
तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्व्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥
महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि ।
पुत्रे सर्व्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः ॥ २५७ ॥
एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८ ॥

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥
अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥
॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रुत्वैतानृषयो धर्म्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ।
इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुं ॥ १ ॥
एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्म्ममनुतिष्ठतां ।
कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥
स तानुवाच धर्म्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ३ ॥
अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्ज्जनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ४ ॥
लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ ५ ॥
लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥ ६ ॥

वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ॥ ७ ॥
अनिर्द्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ८ ॥
आरण्यानां च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।
स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९ ॥
दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्व्वं च दधिसम्भवं ।
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १० ॥
क्रव्यादान् शकुनीन् सर्व्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः ।
अनिर्द्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभं च विवर्ज्जयेत् ॥ ११ ॥
कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटं ।
सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुकसारिके ॥ १२ ॥
प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।
निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनं वल्लूरमेव च ॥ १३ ॥
वकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकं ।
मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः ॥ १४ ॥
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
मत्स्यादः सर्व्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्ज्जयेत् ॥ १५ ॥

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः ॥ १६ ॥
न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।
भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्व्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥
श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥ १८ ॥
छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटं ।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्धा पतेद्द्विजः ॥ १९ ॥
अमत्यैतानि षड् जग्धा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ २० ॥
संवत्सरस्यैकमपि चरेत् कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥
यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्बध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ॥ २२ ॥
बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणां ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३ ॥
यत् किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यभोज्यमगर्हितं ।
तत् पर्य्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥ २४ ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।
यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥ २५ ॥
एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्ज्जने ॥ २६ ॥
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७ ॥
प्राणस्यान्नमिदं सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनं ॥ २८ ॥
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥ २९ ॥
नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥ ३० ॥
यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३१ ॥
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄंश्चार्च्चयित्वा खादन् मांसं न दुष्यति ॥ ३२ ॥
नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ ३३ ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथा मांसानि खादतः ॥ ३४ ॥
नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिं ॥ ३५ ॥
असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥
कुर्य्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥ ३७ ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणं ।
वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्व्वस्य तस्माद्यज्ञे बधोऽबधः ॥ ३९ ॥
ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः ॥ ४० ॥
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्म्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥
एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः ।
आत्मानं च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिं ॥ ४२ ॥

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३ ॥
या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्म्मो हि निर्बभौ ॥ ४४ ॥
योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते ॥ ४५ ॥
यो बन्धनबधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
स सर्व्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥
यद् ध्यायति यत् कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।
तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ ४७ ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिबधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्ज्जयेत् ॥ ४८ ॥
समुत्पत्तिं च मांसस्य बधबन्धौ च देहिनां ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्व्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९ ॥
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५० ॥
अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२ ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समं ॥ ५३ ॥
फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।
न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्ज्जनात् ॥ ५४ ॥
मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहं ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥
प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ।
चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्व्वशः ॥ ५७ ॥
दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।
अशुद्धा बान्धवाः सर्व्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥
दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
आर्व्वाक्सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च ॥ ५९ ॥
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ ६० ॥

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छतां ॥ ६१ ॥
सर्व्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकं ।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥
निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्यैव शुध्यति ।
बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहं ॥ ६३ ॥
अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।
शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ॥ ६४ ॥
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ६५ ॥
रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ।
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६ ॥
नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥
ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।
अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥ ६८ ॥
नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो न च कार्य्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव च ॥ ६९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्य्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥ ७० ॥
सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतं ।
जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥
स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२ ॥
अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहं ।
मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ ७३ ॥
सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्त्तितः ।
असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः सम्बन्धिबान्धवैः ॥ ७४ ॥
विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशं ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५ ॥
अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥ ७६ ॥
निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७ ॥
बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत् तत् स्यादनिर्दशं ॥ ७९ ॥
त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्य्ये संस्थिते सति ।
तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥
श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥ ८१ ॥
प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।
अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥
शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ८३ ॥
न वर्द्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ।
न च तत् कर्म्म कुर्व्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥
दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥ ८५ ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान् मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥ ८६ ॥
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥ ८७ ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्य्यादाव्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८८ ॥
वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां ।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया ॥ ८९ ॥
पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ।
गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च योषितां ॥ ९० ॥
आचार्य्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुं ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते ॥ ९१ ॥
दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्व्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ९२ ॥
न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणां ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ ९३ ॥
राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्रकारणं ॥ ९४ ॥
डिम्बाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥
सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्य शौचं विधीयते ।
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययं ॥ ९७ ॥
उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्म्महतस्य च ।
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥
विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधं ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ ९९ ॥
एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।
असपिण्डेषु सर्व्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ १०० ॥
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ १०१ ॥
यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥ १०२ ॥
अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।
स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १०३ ॥
न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४ ॥
ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्य्युपाञ्जनं ।
वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनां ॥ १०५ ॥

सर्व्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतं ।
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ १०६ ॥
क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्य्यकारिणः ।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ १०७ ॥
मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८ ॥
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९ ॥
एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयं ॥ ११० ॥
तैजसानां मणीनां च सर्व्वस्याश्ममयस्य च ।
भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥
निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।
अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतं ॥ ११२ ॥
अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रूप्यं च निर्बभौ ।
तस्मात् तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥
ताम्रायः कांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ।
शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४ ॥

द्रवाणां चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतं ।
प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणं ॥ ११५ ॥
मार्ज्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि ।
चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ ११६ ॥
चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।
स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ॥ ११७ ॥
अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससां ।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥ ११८ ॥
चैलवच्चर्म्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।
शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९ ॥
कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥ १२० ॥
क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
शुद्धिर्विजानता कार्य्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१ ॥
प्रोक्षणात् तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति ।
मार्ज्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयं ॥ १२२ ॥
मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः ।
संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयं ॥ १२३ ॥

सम्मार्ज्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।
गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः ॥ १२४ ॥
पक्षिजग्धं गवा घ्रातमवधूतमवक्षुतं ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥
यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्व्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥
आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८ ॥
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ १२९ ॥
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ १३१ ॥
ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्व्वशः ।
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥ १३२ ॥

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३ ॥
विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्य्यादेयमर्थवत् ।
दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥ १३४ ॥
वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट् कर्णविण्नखाः ।
श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ १३५ ॥
एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां ।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणं ॥ १३७ ॥
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।
वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्व्वदा ॥ १३८ ॥
त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखं ।
शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत् सकृत् ॥ १३९ ॥
शूद्राणां मासिकं कार्य्यं वपनं न्यायवर्त्तिनां ।
वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनं ॥ १४० ॥
नोच्छिष्टं कुर्व्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितं ॥ १४१ ॥

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समाज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ १४२ ॥
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ १४३ ॥
वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
आचामेदेव भुक्तान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतं ॥ १४४ ॥
सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च ।
पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ १४५ ॥
एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।
उक्तो वः सर्व्ववर्णानां स्त्रीणां धर्म्मान् निबोधत ॥ १४६ ॥
बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित् कार्य्यं गृहेष्वपि ॥ १४७ ॥
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।
पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत् स्त्री स्वतन्त्रतां ॥ १४८ ॥
पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले ॥ १४९ ॥
सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्य्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५० ॥

यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लंघयेत् ॥ १५१ ॥
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।
प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणं ॥ १५२ ॥
अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत् पतिः ।
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ १५३ ॥
विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्ज्जितः ।
उपचर्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः ॥ १५४ ॥
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितं ।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५ ॥
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत् किञ्चिदप्रियं ॥ १५६ ॥
कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ १५७ ॥
आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म्म एक पत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमं ॥ १५८ ॥
अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणां ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिं ॥ १५९ ॥

मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥
अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते ।
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ १६१ ॥
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ।
न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते ॥ १६२ ॥
पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्व्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥
व्यभिचारात् तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यतां ।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥
पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
सा भर्त्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ १६५ ॥
अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।
इहाग्र्यां कीर्त्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥
एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्व्वमारिणीं ।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्म्मवित् ॥ १६७ ॥
भार्य्यायै पुर्व्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

अनेन विधिना नित्यं पञ्च यज्ञान् न हापयेत् ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १६९ ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥
॥ शौचविधिः पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत् स्नातको द्विजः ।
वने वसेत् तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥
गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ २ ॥
सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्व्वं चैव परिच्छदं ।
पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा ॥ ३ ॥
अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदं ।
ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४ ॥
मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा ।
एतानेव महायज्ञान् निर्वपेद्विधिपूर्व्वकं ॥ ५ ॥
वसीत चर्म्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा ।
जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

यद्भक्ष्यं स्यात् ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः ।
अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।
दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥
वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
दर्शमस्कन्दयन् पर्व्वपौर्णमासं च योगतः ॥ ९ ॥
ऋक्षेष्ट्याग्रायणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च ॥ १० ॥
वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् ॥ ११ ॥
देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।
शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयंकृतं ॥ १२ ॥
स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।
मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् ॥ १३ ॥
वर्ज्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ।
भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥
त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितं ।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥

न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।
न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥
अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा ।
अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥ १७ ॥
सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा ।
षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥ १८ ॥
नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ १९ ॥
चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् ।
पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् ॥ २० ॥
पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा ।
कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २१ ॥
भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनं ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः ॥ २२ ॥
ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः ॥ २३ ॥
उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ।
तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥ २४ ॥

अग्नींश्चात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ २५ ॥
अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥
तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥
ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥
एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥
अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।
आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥
आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुं ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥
वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ३४ ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ ३५ ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्म्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥
अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥ ३७ ॥
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणां ।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ ३८ ॥
यो दत्वा सर्व्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥
यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयं ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥
आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन् न जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽशंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणं ॥ ४४ ॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितं ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ ४५ ॥
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनः पूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४८ ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४९ ॥
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५० ॥
न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंव्रजेत् ॥ ५१ ॥

कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्व्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥
अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६ ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्व्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ५८ ॥
अल्पान्नाभ्यवहारेण रहः स्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेन च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्म्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥
विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनं ॥ ६२ ॥
देहादुत्क्रमणं चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवं ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥
अधर्म्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणां ।
धर्म्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयं ॥ ६४ ॥
सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥
दूषितोऽपि चरेद्धर्म्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्व्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्म्मकारणं ॥ ६६ ॥
फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकं ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥
संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ ६८ ॥
अह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ ६९ ॥

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥
दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ७१ ॥
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषं ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ ७२ ॥
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन सम्पश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३ ॥
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्म्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत् पदं ॥ ७५ ॥
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनं ।
चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६ ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरं ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७ ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतं ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनं ॥ ७९ ॥
यदा भावेन भवति सर्व्वभावेषु निःस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतं ॥ ८० ॥
अनेन विधिना सर्व्वांस्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥
ध्यानिकं सर्व्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितं ।
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते ॥ ८२ ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानतां ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छतां ॥ ८४ ॥
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥
एष धर्म्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनां ।
वेदसंन्यासिकानां तु कर्म्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

सर्व्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिं ॥ ८८ ॥
सर्व्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्त्ति हि ॥ ८९ ॥
यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिं ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिं ॥ ९० ॥
चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
दशलक्षणको धर्म्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणं ॥ ९२ ॥
दश लक्षणानि धर्म्मस्य ये विप्राः समधीयते ।
अधीत्य चानुवर्त्तन्ते ते यान्ति परमां गतिं ॥ ९३ ॥
दशलक्षणकं धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः ।
वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४ ॥
संन्यस्य सर्व्वकर्म्माणि कर्म्मदोषानपानुदन् ।
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्य्ये सुखं वसेत् ॥ ९५ ॥
एवं संन्यस्य कर्म्माणि स्वकार्य्यपरमोऽस्पृहः ।
संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिं ॥ ९६ ॥

एष वोऽभिहितो धर्म्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।
पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्म्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥
॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

राजधर्म्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
सर्व्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणं ॥ २ ॥
अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥ ३ ॥
इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्म्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्व्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥
तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुं ॥ ६ ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्म्मराट् ।
स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणं ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयं ॥ ९ ॥
कार्य्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्म्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्व्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥
तं यस्तु द्वेष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयं ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥
तस्माद्धर्म्मं यमिष्टेषु संव्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥
तस्यार्थे सर्व्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजं ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्व्वमीश्वरः ॥ १४ ॥
तस्य सर्व्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्म्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥
तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
यथार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्त्तिषु ॥ १६ ॥

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्म्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७ ॥
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥
समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्व्वा रञ्जयति प्रजाः ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्व्वतः ॥ १९ ॥
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥ २० ॥
अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा ।
स्वाम्यं च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरं ॥ २१ ॥
सर्व्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयात् सर्व्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
देवदानवगन्धर्व्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥
दुष्येयुः सर्व्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्व्वसेतवः ।
सर्व्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥ २४ ॥
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥ २५ ॥

तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनं ।
समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्म्मकामार्थकोविदं ॥ २६ ॥
तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते ।
कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव विहन्यते ॥ २७ ॥
दण्डो हि सुमहत् तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्म्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवं ॥ २८ ॥
ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरं ।
अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥
सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥
शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥
स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥
एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
विस्तीर्य्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३३ ॥
अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतविन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे धर्म्मे निविष्टानां सर्व्वेषामनुपूर्व्वशः ।
वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५ ॥
तेन यद्यत् सभृत्येन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
तत् तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥ ३६ ॥
ब्राह्मणान् पर्य्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
त्रैविद्यवृद्धान् विदुषस्तिष्ठेत् तेषां च शासने ॥ ३७ ॥
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥
तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥
बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥
वेणो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ ४१ ॥
पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।
कुवेरश्च धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीं ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशं ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ४४ ॥
दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥ ४५ ॥
कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥
मृगयाक्षा दिवा स्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ ४७ ॥
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणं ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ४८ ॥
द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्व्वे कवयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ ४९ ॥
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमं ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥
दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत् त्रिकं सदा ॥ ५१ ॥
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं विद्याद् व्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥
मौलान् शास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान् कुलोद्गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्व्वीत परीक्षितान् ॥ ५४ ॥
अपि यत् सुकरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करं ।
विशेषतोऽसहायेन किमु राज्यं महोदयं ॥ ५५ ॥
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहं ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
समस्तानां च कार्य्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७ ॥
सर्व्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतं ॥ ५८ ॥
नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्व्वकार्य्याणि निक्षिपेत् ।
तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म्म समारभेत् ॥ ५९ ॥
अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान् सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥
निर्वर्त्ततास्य यावद्भिरिति कर्त्तव्यता नृभिः ।
तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्व्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥ ६२ ॥
दूतं चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदं ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतं ॥ ६३ ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥
अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
नृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्य्ययौ ॥ ६५ ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।
दूतस्तत् कुरुते कर्म्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥ ६६ ॥
स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः ।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितं ॥ ६७ ॥
बुद्ध्वा च सर्व्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितं ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥
जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविलं ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥
धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरं ॥ ७० ॥

सर्व्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः ।
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥
यथा दुर्गाश्रितानेतान् नोपहिंसन्ति शत्रवः ।
तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितं ॥ ७३ ॥
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं दश सहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥ ७४ ॥
तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥
तस्य मध्ये सुपर्य्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
गुप्तं सर्व्वर्त्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितं ॥ ७६ ॥
तदध्यास्योद्वहेद्भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्वितां ।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्वितां ॥ ७७ ॥
पुरोहितं च कुर्व्वीत वृणुयादेव चर्त्विजं ।
तेऽस्य गृह्याणि कर्म्माणि कुर्य्युर्वैतानिकानि च ॥ ७८ ॥
यजेत राजा क्रतुभिर्व्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
धर्म्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥ ७९ ॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिं ।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृषु ॥ ८० ॥
अध्यक्षान् विविधान् कुर्य्यात् तत्र तत्र विपश्चितः ।
तेऽस्य सर्व्वाण्यवेक्षेरन् नृणां कार्य्याणि कुर्व्वतां ॥ ८१ ॥
आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥ ८२ ॥
न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ ८३ ॥
न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतं ॥ ८४ ॥
सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥
पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलं ॥ ८६ ॥
समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्म्ममनुस्मरन् ॥ ८७ ॥
संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनं ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परं ॥ ८८ ॥

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ८९ ॥
न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥
न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीवं न कृताञ्जलिं ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनं ॥ ९१ ॥
न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधं ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतं ॥ ९२ ॥
नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतं ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥ ९३ ॥
यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ॥
भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत् सर्व्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४ ॥
यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्ज्जितं ।
भर्त्ता तत् सर्व्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥
रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।
सर्व्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ९६ ॥
राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्व्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितं ॥ ९७ ॥

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्म्मः सनातनः ।
अस्माद्धर्म्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥ ९८ ॥
अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९ ॥
एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनं ।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥
अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ।
रक्षितं वर्द्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं दानेन निक्षिपेत् ॥ १०१ ॥
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
नित्यं संवृतसंवार्य्यो नित्यं छिद्रानुसार्य्यरेः ॥ १०२ ॥
नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ।
तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३ ॥
अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
बुध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ १०४ ॥
नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत् कूर्म्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥
वकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्वशं सर्व्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७ ॥
यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।
दण्डेनैव प्रसह्यैतान् शनकैर्वशमानयेत् ॥ १०८ ॥
सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९ ॥
यथोद्धरति निर्द्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११० ॥
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ १११ ॥
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२ ॥
राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥
द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितं ।
तथा ग्रामशतानां च कुर्य्याद्राष्ट्रस्य संग्रहं ॥ ११४ ॥
ग्रामस्याधिपतिं कुर्य्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥

ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयं ।
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ ११६ ॥
विंशतीशस्तु तत् सर्व्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयं ॥ ११७ ॥
यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥ ११८ ॥
दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च ।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरं ॥ ११९ ॥
तेषां ग्राम्याणि कार्य्याणि पृथक् कार्य्याणि चैव हि ।
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १२० ॥
नगरे नगरे चैकं कुर्य्यात् सर्व्वार्थचिन्तकं ।
उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहं ॥ १२१ ॥
स ताननुपरिक्रामेत् सर्व्वानेव सदा स्वयं ।
तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२ ॥
राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२३ ॥
ये कार्य्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्व्वस्वमादाय राजा कुर्य्यात् प्रवासनं ॥ १२४ ॥

राजकर्म्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्म्मानुरूपतः ॥ १२५ ॥
पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनं ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६ ॥
क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययं ।
योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥ १२७ ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणां ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥ १२८ ॥
यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ १२९ ॥
पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ १३० ॥
आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषां ।
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥
पत्रशाकतृणानां च चर्म्मणां वैदलस्य च ।
मृन्मयानां च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२ ॥
म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करं ।
न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥ १३३ ॥

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४ ॥
श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत् ।
संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसं ॥ १३५ ॥
संरक्ष्यमाणो राज्ञायं कुरुते धर्म्ममन्वहं ।
तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥
यत् किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितं ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनं ॥ १३७ ॥
कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः ॥ १३८ ॥
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥ १४० ॥
अमात्यमुख्यं धर्म्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतं ।
स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्य्येक्षणे नृणां ॥ १४१ ॥
एवं सर्व्वं विधायेदमिति कर्त्तव्यमात्मनः ।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
सम्पश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३ ॥
क्षत्रियस्य परो धर्म्मः प्रजानामेव पालनं ।
निर्द्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्म्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥
उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभां ॥ १४५ ॥
तत्र स्थितः प्रजाः सर्व्वा प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्व्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहो गतः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ १४७ ॥
यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुंक्ते कोषहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८ ॥
जडमूकान्धबधिरांस्तिर्य्यग्योनान् वयोऽतिगान् ।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥
भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्य्यग्योनास्तथैव च ।
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात् तत्रादृतो भवेत् ॥ १५० ॥
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा ॥ १५१ ॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्ज्जनं ।
कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणं ॥ १५२ ॥
दूतसम्प्रेषणं चैव कार्य्यशेषं तथैव च ।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितं ॥ १५३ ॥
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म्म पञ्चवर्गं च तत्वतः ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥
मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितं ।
उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥
एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ १५६ ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।
प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परं ॥ १५८ ॥
तान् सर्व्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड् गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥ १६० ॥

आसनं चैव यानं च सन्धिं विग्रहमेव च ।
कार्य्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥
सन्धिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥
समानयानकर्म्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥ १६३ ॥
स्वयंकृतश्च कार्य्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ १६४ ॥
एकाकिनश्चात्ययिके कार्य्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात् पूर्व्वकृतेन वा ।
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनं ॥ १६६ ॥
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ १६७ ॥
अर्थसम्पादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥
यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा प्रकृष्टा मन्येत सर्व्वास्तु प्रकृतीर्भृशं ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्व्वीत विग्रहं ॥ १७० ॥
यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकं ।
परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ १७१ ॥
यदा तु स्यात् परिक्षीणो वाहनेन बलेन वा ।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥ १७२ ॥
मन्येतारिं यदा राजा सर्व्वथा बलवत्तरं ।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्य्यमात्मनः ॥ १७३ ॥
यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् ।
तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्म्मिकं बलिनं नृपं ॥ १७४ ॥
निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्य्याद्योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्व्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥
यदि तत्रापि सम्पश्येद्दोषं संश्रयकारितं ।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्व्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥
सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७७ ॥
आयतिं सर्व्वकार्य्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।
अतीतानां च सर्व्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ १७८ ॥

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्य्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥
यथैनं नाभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्व्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥ १८० ॥
यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥
मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलं ॥ १८२ ॥
अन्येष्व प तु कालेषु यदा पश्येद् ध्रुवं जयं ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ १८३ ॥
कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥ १८४ ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकं ।
साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८५ ॥
शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ १८६ ॥
दण्डव्यूहेन तं मार्गं यायात् तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

यतश्च भयमाशङ्केत् ततो विस्तारयेद्बलं ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयं ॥ १८८ ॥
सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्व्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशं ॥ १८९ ॥
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥ १९० ॥
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥ १९१ ॥
स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले ॥ १९२ ॥
कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान् ।
दीर्घांल्लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योधयेत् ॥ १९३ ॥
प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥ १९४ ॥
उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनं ॥ १९५ ॥
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत् तथा ॥ १९६ ॥

उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतं ।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७ ॥
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक् ।
विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥ १९८ ॥
अनित्यो विजयो यस्माद् दृश्यते युध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्ज्जयेत् ॥ १९९ ॥
त्रयाणामप्युपायानां पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा युध्येत सम्पन्नो विजयेत रिपून् यथा ॥ २०० ॥
जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्म्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥ २०१ ॥
सर्व्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितं ।
स्थापयेत् तत्र तद्वंश्यं कुर्य्याच्च समयक्रियां ॥ २०२ ॥
प्रमाणानि च कुर्व्वीत तेषां धर्म्मान् यथोदितान् ।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३ ॥
आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकं ।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥
सर्व्वं कर्म्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

सह वापि व्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलं ॥ २०६ ॥
पार्ष्णिग्राहं च सम्प्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले ।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥
हिरण्यभूमिसम्प्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमं ॥ २०८ ॥
धर्म्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१० ॥
आर्य्यता पुरुषज्ञानं शौर्य्यं करुणवेदिता ।
स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥
क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२ ॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥
सह सर्व्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशं ।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्व्वोपायान् सृजेद्बुधः ॥ २१४ ॥

उपेतारमुपेयं च सर्व्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥
एवं सर्व्वमिदं राजा सह सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
व्यायाम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥
विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्व्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥ २१८ ॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥
एवं प्रयत्नं कुर्व्वीत यानशय्यासनाशने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्व्वालङ्कारकेषु च ॥ २२० ॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्य्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥
अलंकृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनं ।
वाहनानि च सर्व्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२ ॥
सन्ध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितं ॥ २२३ ॥

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाप्य तं जनं ।
प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ २२४ ॥
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत् तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ २२५ ॥
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्व्वमेतत् तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥
॥ राजधर्म्मो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभां ॥ १ ॥
तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणं ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणां ॥ २ ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥
तेषामाद्यं ऋणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म्म च ॥ ४ ॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥
सीमाविवादधर्म्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥
स्त्रीपुन्धर्म्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणां ।
धर्म्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्य्यात् कार्य्यविनिर्णयं ॥ ८ ॥
यदा स्वयं न कुर्य्यात् तु नृपतिः कार्य्यदर्शनं ।
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्य्यदर्शने ॥ ९ ॥
सोऽस्य कार्य्याणि सम्पश्येत् सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा ॥ १० ॥
यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्रह्मणास्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥
धर्म्मो विद्धस्त्वधर्म्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥
सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसं ।
अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्विषी ॥ १३ ॥
यत्र धर्म्मो ह्यधर्म्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्ष्यमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥
धर्म्म एव हतो हन्ति धर्म्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्म्मो न हन्तव्यो मा नो धर्म्मो हतोऽवधीत् ॥ १५ ॥
वृषो हि भगवान् धर्म्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलं ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्म्मं न लोपयेत् ॥ १६ ॥

एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यद्धि गच्छति ॥ १७ ॥
पादोऽधर्म्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
पादः सभासदः सर्व्वान् पादो राजानमृच्छति ॥ १८ ॥
राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥
जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्म्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥ २० ॥
यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्म्मविवेचनं ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥
यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजं ।
विनश्यत्याशु तत् कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितं ॥ २२ ॥
धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥
अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्म्माधर्म्मौ च केवलौ ।
वर्णक्रमेण सर्व्वाणि पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणां ॥ २४ ॥
बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणां ।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥
बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत्।
यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥ २७ ॥
वशापुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८ ॥
जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः।
तान् शिष्याच्चौरदण्डेन धार्म्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥
प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्।
अर्व्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥
ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि।
संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥ ३१ ॥
अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः।
वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥
आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥
प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितं।
यांस्तत्र चौरान् गृह्णीयात् तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥
अनृतं तु वदन् दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमं ।
तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलां ॥ ३६ ॥
विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्व्वोपनिहितं निधिं ।
अशेषतोऽप्याददीत सर्व्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७ ॥
यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
तस्माद्द्विजेभ्यो दत्वार्द्धमर्द्धं कोषे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
अर्द्धभाग् रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥
दातव्यं सर्व्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनं ।
राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्विषं ॥ ४० ॥
जातिजानपदान् धर्म्मान् श्रेणीधर्म्मांश्च धर्म्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्म्मांश्च स्वधर्म्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥
स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्म्मण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥
नोत्पादयेत् स्वयं कार्य्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदं ।
नयेत् तथानुमानेन धर्म्मस्य नृपतिः पदं ॥ ४४ ॥
सत्यमर्थं च सम्पश्येदात्मानमथ साक्षिणः ।
देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥
सद्भिराचरितं यत् स्याद्धार्म्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥
अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थं उत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेद्धनिकस्यार्थं अधमर्णाद्विभावितं ॥ ४७ ॥
यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकं ॥ ४८ ॥
धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥
यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।
न स राज्ञाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनं ॥ ५० ॥
अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितं ।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः ॥ ५१ ॥
अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।
अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः ।
यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान् नावबुध्यते ॥ ५३ ॥
अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति ।
सम्यक् प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन् नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥
असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः ।
निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥
ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत् ।
न च पूर्व्वापरं विद्यात् तस्मादर्थात् स हीयते ॥ ५६ ॥
साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।
धर्म्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥
अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्यो दण्ड्यश्च धर्म्मतः ।
न चेत् त्रिपक्षात् प्रब्रूयाद्धर्म्मं प्रति पराजितः ॥ ५८ ॥
यो यावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्म्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमं ॥ ५९ ॥
पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा ।
त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥
यादृशा धनिभिः कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यं ऋतं च तैः ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥
आप्ताः सर्व्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः ।
सर्व्वधर्म्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्ज्जयेत् ॥ ६३ ॥
नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥ ६४ ॥
न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥ ६५ ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्म्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥
नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥
स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥
अनुभावी तु यः कश्चित् कुर्य्यात् साक्ष्यं विवादिनां ।
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्य्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥
साहसेषु च सर्व्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥
बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥
समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥
साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्य्यसंसदि ।
अवाङ्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥
यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किंचन ।
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथा दृष्टं यथा श्रुतं ॥ ७६ ॥
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात् तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७७ ॥
स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकं ।
अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्म्मार्थं तदपार्थकं ॥ ७८ ॥
सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

यद्द्वयोरनयोर्वित्थ कार्य्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।
तद्ब्रूत सर्व्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥
सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन् साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।
इह चानुत्तमां कीर्त्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥
साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशं ।
विवशः शतमाजातीस्तस्मात् साक्ष्यं वदेदृतं ॥ ८२ ॥
सत्येन पूयते साक्षी धर्म्मः सत्येन वर्द्धते ।
तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्व्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमं ॥ ८४ ॥
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥
द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः ।
रात्रिः सन्ध्ये च धर्म्मश्च वृत्तज्ञाः सर्व्वदेहिनां ॥ ८६ ॥
देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्व्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७ ॥
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवं ।
गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ ८९ ॥
जन्मप्रभृति यत् किञ्चित् पुण्यं भद्र त्वया कृतं ।
तत् ते सर्व्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥
एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत् त्वं कल्याण मन्यसे ।
नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१ ॥
यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥ ९२ ॥
नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥
अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्विषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्म्मनिश्चये ॥ ९४ ॥
अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥ ९५ ॥
यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते ।
तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥
यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्व्वशः ॥ ९७ ॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥
अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्व्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १०० ॥
एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं सर्व्वाननृतभाषणे ।
यथा श्रुतं यथा दृष्टं सर्व्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥
गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥
तद्वदन् धर्म्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ।
न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदन्ति तां ॥ १०३ ॥
शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्तोक्तौ भवेद्वधः ।
तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥
वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं ।
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्व्वाणा निष्कृतिं परां ॥ १०५ ॥
कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा वारुण्या त्र्यृचेनाब्दैवतेन वा ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादब्रुवन् साक्ष्यं ऋणादिषु नरोऽगदः ।
तदृणं प्राप्नुयात् सर्व्वं दशबन्धं च सर्व्वतः ॥ १०७ ॥
यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं ऋणं दाप्यो दमं च सः ॥ १०८ ॥
असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः ।
अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९ ॥
महर्षिभिश्च देवैश्च कार्य्यार्थं शपथाः कृताः ।
वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैयवने नृपे ॥ ११० ॥
न वृथा शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
वृथा हि शपथं कुर्व्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकं ॥ ११२ ॥
सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥
अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।
पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥ ११४ ॥
यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।
न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ।
नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ ११६ ॥
यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।
तत् तत् कार्य्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ११७ ॥
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात् तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८ ॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥ ११९ ॥
लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वं तु साहसं ।
भयाद्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणं ॥ १२० ॥
कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात् तु त्रिगुणं परं ।
अज्ञानाद्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च ॥ १२२ ॥
कौटसाक्ष्यं तु कुर्व्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ १२४ ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमं ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६ ॥
अधर्म्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनं ।
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात् तत् परिवर्ज्जयेत् ॥ १२७ ॥
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ १२८ ॥
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरं ।
तृतीयं धनदण्डं तु बधदण्डमतः परं ॥ १२९ ॥
बधेनापि यदा त्वेतान् निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्व्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयं ॥ १३० ॥
लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥
जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥
त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलं ।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥
ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥
धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥
पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ १३८ ॥
ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनं ॥ १३९ ॥
वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीं ।
अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शते ॥ १४० ॥
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन् ।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विषी ॥ १४१ ॥
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समं ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्व्वशः ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥
न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥
आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ।
अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥
सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥
यत् किञ्चिद्दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥
अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हति ॥ १४८ ॥
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥
यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुंक्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्द्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥
कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता ।
धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चतां ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति ।
कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥ १५२ ॥
नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥
ऋणं दातुमशक्तो यः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियां ।
स दत्वा निर्ज्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् ॥ १५४ ॥
अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।
यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ॥ १५५ ॥
चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।
अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ १५६ ॥
समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७ ॥
यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।
अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वधनादृणं ॥ १५८ ॥
प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।
दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥ १५९ ॥
दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात् पूर्व्वचोदितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणं ।
पश्चात् प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत् केन हेतुना ॥ १६१ ॥
निरादिष्टधनश्चेत् तु प्रतिभूः स्यादलन्धनः ।
स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥ १६२ ॥
मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।
असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥
सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता ।
बहिश्चेद्भाष्यते धर्म्मान्नियताद् व्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥
योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहं ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्व्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥
ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥
कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान् न विचालयेत् ॥ १६७ ॥
बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितं ।
सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥
त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलं ।
चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ् नृपः ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥
अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्ज्जनात् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥
स्वादानाद्वर्णसंसर्गाद्दुर्बलानां च रक्षणात् ।
बलं सञ्जायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥
तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।
वर्त्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥
यस्त्वधर्म्मेण कार्य्याणि मोहात् कुर्य्यान्नराधिपः ।
अचिरात् तं दुरात्मानं वशे कुर्व्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥
कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्म्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥
यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।
स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनं ॥ १७६ ॥
कर्म्मणापि समं कुर्य्याद्धनिकायाधमर्णिकः ।
समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ १७७ ॥
अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणां ।
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्य्याणि समतां नयेत् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ १७९ ॥
यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥
यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।
स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥
साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।
अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥
स यदि प्रतिपद्येत यथा न्यस्तं यथा कृतं ।
न तत्र विद्यते किञ्चिद्यत् परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥
तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।
उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्म्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥
निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।
नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥
स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥
अच्छलेनैव चान्विच्छेत् तमर्थं प्रीतिपूर्व्वकं ।
विचार्य्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

निक्षेपेष्वेषु सर्व्वेषु विधिः स्यात् परिसाधने ।
समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८ ॥
चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।
न दद्याद्यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥ १८९ ॥
निक्षेपस्यापहर्त्तारं अनिक्षेप्तारमेव च ।
सर्व्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥
यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमं ॥ १९१ ॥
निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमं ।
तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९२ ॥
उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः ।
ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्बधैः ॥ १९३ ॥
निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन् दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥
मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।
मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥
निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।
राजा विनिर्णयं कुर्य्यादक्षिण्वन् न्यासधारिणं ॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनं ॥ १९७ ॥
अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमं ।
निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषं ॥ १९८ ॥
अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९ ॥
सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः ॥ २०० ॥
विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृह्णीयात् कुलसन्निधौ ।
क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनं ॥ २०१ ॥
अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधितः ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनं ॥ २०२ ॥
नान्यदन्येन संसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।
न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितं ॥ २०३ ॥
अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥
नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना ।
पूर्व्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म्म परिहापयेत् ।
तस्य कर्म्मानुरूपेण देयोऽंशः सह कर्त्तृभिः ॥ २०६ ॥
दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म्म परिहापयन् ।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥
यस्मिन् कर्म्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
स एव ता आददीत भजेरन् सर्व्व एव वा ॥ २०८ ॥
रथं हरेत चाध्वर्य्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनं ।
होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥
सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे ।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥
सम्भूय स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वद्भिरिह मानवैः ।
अनेन विधियोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥
धर्म्मार्थं येन दत्तं स्यात् कस्मैचिद्याचते धनं ।
पश्चाच्च न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥
यदि संसाधयेत् तत् तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ।
राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात् तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ २१३ ॥
दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियां ॥ २१४ ॥

भृतो नार्त्तो न कुर्य्याद्यो दर्पात् कर्म्म यथोदितं ।
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनं ॥ २१५ ॥
आर्त्तस्तु कुर्य्यात् सुस्थः सन् यथा भाषितमादितः ।
स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनं ॥ २१६ ॥
यथोक्तमार्त्तः सुस्थो वा यस्तत् कर्म्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्म्मणः ॥ २१७ ॥
एष धर्म्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्म्मणः ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्म्मं समयभेदिनां ॥ २१८ ॥
यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदं ।
विसंवदेन्नरो लोभात् तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥
निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणं ।
चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कान् शतमानं च राजतं ॥ २२० ॥
एतद्दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्म्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणां ॥ २२१ ॥
क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत च ॥ २२२ ॥
परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ २२३ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥ २२४ ॥
अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥
पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।
नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्म्मक्रिया हि ताः ॥ २२६ ॥
पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणं ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥
यस्मिन् यस्मिन् कृते कार्य्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥
पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।
विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्धर्म्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥
दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत् तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥
गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वरां ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥
नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतं ।
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु ॥ २३२ ॥

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥
कर्णौ चर्म्म च बालांश्च वस्तिं स्नायुं च रोचनां ।
पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥
अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत् ॥ २३५॥
तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी ॥ २३६ ॥
धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः ।
शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥
तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणां ॥ २३८ ॥
वृतिं तत्र प्रकुर्व्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।
छिद्रं च वारयेत् सर्व्वं श्वशूकरमुखानुगं ॥ २३९ ॥
पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥ २४० ॥
क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।
सर्व्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा ।
सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान् मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥
क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।
ततोऽर्द्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात् क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥
एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्म्मिकः पृथिवीपतिः ।
स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥
सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्येष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥
सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥
गुल्मान् वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।
शरान् कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥
उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्य्ययं ॥ २४९ ॥
अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्म कपालिकाः ।
करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करा बालुकास्तथा ॥ २५० ॥

यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
पूर्व्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥
यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥
ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयं ।
निबध्नीयात् तथा सीमां सर्व्वांस्तांश्चैव नामतः ॥ २५५ ॥
शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसं ॥ २५६ ॥
यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमं ॥ २५७ ॥
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्य्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥ २५८ ॥
सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणां ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥ २५९ ॥

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ २६० ॥
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणं ।
तत् तथा स्थापयेद्राजा धर्म्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥
क्षेत्रकूपतडागानां आरामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणां ।
सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसं ॥ २६३ ॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥ २६४ ॥
सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्म्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥
एषोऽखिलेनाभिहितो धर्म्मः सीमाविनिर्णये ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयं ॥ २६६ ॥
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥ २६७ ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥
नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः ।
निक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥
धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः ।
तप्तमासेचयेत् तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥
श्रुतं देशं च जातिं च कर्म्म शारीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमं ॥ २७३ ॥
काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधं ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरं ॥ २७४ ॥
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुं ।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ २७५ ॥
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्य्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयं ॥ २७८ ॥
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत् तदेवास्य तन्मनोरनुशासनं ॥ २७९ ॥
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्त्तयेत् ॥ २८१ ॥
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदं ॥ २८२ ॥
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २८४ ॥
वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥
मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात् तथा तथा ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत् तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समं ॥ २८८ ॥
चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥
यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २९० ॥
छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २९१ ॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥
यत्रापवर्त्तते युग्मं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमं ॥ २९३ ॥
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतं ॥ २९४ ॥
स चेत् तु पथि संरुद्धः पशुभिर्व्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६ ॥
क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत् तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥
गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात् पञ्चमाषिकः ।
माषकस्तु भवेद्दंडः श्वशूकरनिपातने ॥ २९८ ॥
भार्य्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ २९९ ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषं ॥ ३०० ॥
एषोऽखिलेनाभिहितो दंडपारुष्यनिर्णयः ।
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दंडविनिर्णये ॥ ३०१ ॥
परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां निग्रहे नृपः ।
स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्द्धते ॥ ३०२ ॥
अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।
सत्रं हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणं ॥ ३०३ ॥
सर्व्वतो धर्म्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्म्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ३०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्च्चति ।
तस्य षड्भागभाग् राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥
रक्षन् धर्म्मेण भूतानि राजा बध्यांश्च घातयन् ।
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥
योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥
अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणं ।
तमाहुः सर्व्वलोकस्य समग्रमलहारकं ॥ ३०८ ॥
अनपेक्षितमर्य्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकं ।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिं ॥ ३०९ ॥
अधार्म्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥ ३१० ॥
निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।
द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्य्यिणां नृणां ।
बालवृद्धातुराणां च कुर्व्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥
यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्त्तैस्तेन स्वर्गे महीयते ।
यस्त्वैश्वर्य्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

राज्ञा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
आचक्षाणेन तत् स्तेयमेवंकर्म्मास्मि शाधि मां ॥ ३१४ ॥
स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरं ।
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्विषं ॥ ३१६ ॥
अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्विषं ॥ ३१७ ॥
राजनिर्द्धूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपां ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥ ३१९ ॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनं ॥ ३२० ॥
तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके बधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससां ॥ ३२१ ॥
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति ॥ ३२३ ॥
महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्य्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५ ॥
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥
वेणुवैदलभांडानां लवणानां तथैव च ।
मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ ३२७ ॥
मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवं ॥ ३२८ ॥
अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानां च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥ ३२९ ॥
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दंडः स्यात् पञ्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥
परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
निरन्वये शतं दंडः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ॥ ३३१ ॥

स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतं ।
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥
यस्त्वेतान्युपकॢप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत् तदेव हरेत् तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥
पिताचार्य्यः सुहृन्माता भार्य्या पुत्त्रः पुरोहितः ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्म्मे न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥
कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥
अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषं ।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्त्रियस्य च ॥ ३३७ ॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥
वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।
तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥
योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनं ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥ ३४१ ॥
असन्धितानां सन्धाता सन्धितानां च मोक्षकः ।
दासाश्वरथहर्त्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषं ॥ ३४२ ॥
अनेन विधिना राजा कुर्व्वाणः स्तेननिग्रहं ।
यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखं ॥ ३४३ ॥
ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययं ।
नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरं ॥ ३४४ ॥
वाग्दुष्टात् तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।
साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥
साहसे वर्त्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥
न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।
समुत्सृजेत् साहसिकान् सर्व्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्म्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥
नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥
परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥
तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसङ्करः ।
येन मूलहरोऽधर्म्मः सर्व्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः ।
पूर्व्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसं ॥ ३५४ ॥
यस्त्वनाचारितः पूर्व्वमभिभाषेत कारणात् ।
न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सम्भेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥
उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससां ।
सह खट्वासनं चैव सर्व्वं संग्रहणं स्मृतं ॥ ३५७ ॥
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत् तया ।
परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतं ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।
चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥
भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।
सम्भाषणं सह स्त्रीभिः कुर्य्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥
न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥
नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥
किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् सम्भाषां ताभिराचरन् ।
प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ ३६३ ॥
योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो बधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः ॥ ३६४ ॥
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।
जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥ ३६५ ॥
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ॥ ३६६ ॥
अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतं ॥ ३६७ ॥

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥ ३६९ ॥
या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ ३७० ॥
भर्त्तारं लंघयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥
पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्व्वस्वैर्गुप्तं सर्व्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥
वैश्यः सर्व्वस्वदण्ड्यः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥ ३७५ ॥
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणं ॥ ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ३७७ ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दंड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥ ३७८ ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥
न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्व्वपापेष्वपि स्थितं ।
राष्ट्रादेनं वहिः कुर्य्यात् समग्रधनमक्षतं ॥ ३८० ॥
न ब्राह्मणबधाद्भूयानधर्म्मो विद्यते भुवि ।
तस्मादस्य बधं राजा मनसापि च चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥
वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ ३८२ ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥ ३८३ ॥
क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ।
मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत् तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियं ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक्।
न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ ३८६ ॥
एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके।
साम्राज्यकृत् सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७ ॥
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद्यदि।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतं ॥ ३८८ ॥
न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥
आश्रमेषु द्विजातीनां कार्य्ये विवदतां मिथः।
न विब्रूयान्नृपो धर्म्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः ॥ ३९० ॥
यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्म्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥
प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे।
अर्हावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकं ॥ ३९२ ॥
श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन्।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकं ॥ ३९३ ॥
अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः।
श्रोत्रियेषूपकुर्व्वंश्च न दाप्याः केनचित् करं ॥ ३९४ ॥

श्रोत्रियं व्याधितार्त्तौ च बालवृद्धावकिञ्चनं ।
महाकुलीनमार्य्यं च राजा सम्पूजयेत् सदा ॥ ३९५ ॥
शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥ ३९६ ॥
तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकं ।
अतोऽन्यथा वर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमं ॥ ३९७ ॥
शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्व्वपण्यविचक्षणाः ।
कुर्य्युरर्घं यथा पण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३९८ ॥
राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात् सर्व्वहारं हरेन्नृपः ॥ ३९९ ॥
शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्या वादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययं ॥ ४०० ॥
आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथ वा गते ।
कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥
तुलामानं प्रतीमानं सर्व्वं च स्यात् सुलक्षितं ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ।
पादं पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥
भाण्डपूर्णानि यानानि तार्य्यं दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत् किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥
दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।
नदीतीरेषु तद्विद्यात् समुद्रे नास्ति लक्षणं ॥ ४०६ ॥
गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥ ४०७ ॥
यन्नावि किञ्चिद्दासानां विशीर्य्येतापराधतः ।
तद्दासैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशतः ॥ ४०८ ॥
एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४०९ ॥
वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुशीदं कृषिमेव च ।
पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनां ॥ ४१० ॥
क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्म्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥
दास्यं तु कारयँल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ४१२ ॥

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥ ४१३ ॥
न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत् तस्य कस्तस्मात् तदपोहति ॥ ४१४ ॥
ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ ।
पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥
भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत् ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनं ॥ ४१६ ॥
विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत् ।
न हि तस्यास्ति किञ्चित् स्वं भर्त्तृहार्य्यधनो हि सः ॥४१७॥
वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्म्माणि कारयेत् ।
तौ हि च्युतौ स्वकर्म्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥ ४१८ ॥
अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च ।
आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च ॥ ४१९ ॥
एवं सर्व्वानिमान् राजा व्यवहारान् समापयन् ।
व्यपोह्य किल्विषं सर्व्वं प्राप्नोति परमां गतिं ॥ ४२० ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥
॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥
अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशं ।
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ २ ॥
पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥
कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ४ ॥
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥
इमं हि सर्व्ववर्णानां पश्यन्तो धर्म्ममुत्तमं ।
यतन्ते रक्षितुं भार्य्यां भर्त्तारो दुर्बला अपि ॥ ६ ॥
स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।
स्वं च धर्म्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ ७ ॥

पतिर्भार्य्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ ८ ॥
यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधं ।
तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः ॥ ९ ॥
न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुं ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुं ॥ १० ॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्म्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे ॥ ११ ॥
अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥
पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनं ।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसन्दूषणानि षट् ॥ १३ ॥
नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥
पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्त्तृष्वेता विकुर्व्वते ॥ १५ ॥
एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजं ।
परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवं ।
द्रोहभावं कुचर्य्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्म्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥
तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥
यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।
तन्मे रेतः पिता वृक्तामित्यस्यैतन्निदर्शनं ॥ २० ॥
ध्यायत्यनिष्टं यत् किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा ।
तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥
यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥
अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयतां ॥ २३ ॥
एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।
उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥
एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
प्रेत्येह च सुखोदर्कान् प्रजाधर्म्मान् निबोधत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनं ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनं ॥ २७ ॥
अपत्यं धर्म्मकार्य्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥
पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
सा भर्त्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥
व्यभिचारात् तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यतां ।
शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ३० ॥
पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्व्वजैश्च महर्षिभिः ।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ ३१ ॥
भर्त्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥
क्षेत्रभूता स्मृता नारी वीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रवीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनां ॥ ३३ ॥
विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्व्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥
यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।
तादृग् रोहति तत् तस्मिन् बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥
इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।
न च योनिगुणान् कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥
भूमावप्येकके दारे कालोप्तानि कृषीबलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥
व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।
यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥
अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्बीजं तत् तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥
तत् प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥
अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥
नश्यतीषुर्यथाविद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ।
तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्य्यां पूर्व्वविदो विदुः ।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगं ॥ ४४ ॥
एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥
न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्य्या विमुच्यते ।
एवं धर्म्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्म्मितं ॥ ४६ ॥
सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥
यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥
येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।
ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४९ ॥
यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतं ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभं ॥ ५० ॥
तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलं ॥ ५१ ॥
फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात् त्वेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३ ॥
ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलं ॥ ५४ ॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ५५ ॥
एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्त्तितं ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्म्ममापदि ॥ ५६ ॥
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्य्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्य्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥
ज्येष्ठो यवीयसो भार्य्यां यवीयान् वाग्रजस्त्रियं ।
पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥
देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ ५९ ॥
विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥ ६० ॥
द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।
अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परं ॥ ६२ ॥
नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातां तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ ६३ ॥
नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सनातनं ॥ ६४ ॥
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ६५ ॥
अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्म्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ॥ ६६ ॥
स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥
ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियं ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥
यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ६९ ॥
यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां ।
मिथो भजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ ॥ ७० ॥

न दत्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतं ॥ ७१ ॥
विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हितां ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादितां ॥ ७२ ॥
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्य्यात् कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥
विधाय वृत्तिं भार्य्यायाः प्रवसेत् कार्य्यवान् नरः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥
विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥
प्रोषितो धर्म्मकार्य्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।
विद्यार्थं षड् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥ ७६ ॥
संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।
ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥
अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा ।
सा त्रीन् मासान् परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥
उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीजं पापरोगिणं ।
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनं ॥ ७९ ॥

मद्यपासाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्व्वदा ॥ ८० ॥
बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्री जननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥
या रोगिणी स्यात् तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।
सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥
अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥
प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ८४ ॥
यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥
भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्म्मकार्य्यं च नैत्यिकं ।
स्वा चैव कुर्य्यात् सर्व्वेषां नास्वजातिः कथञ्चन ॥ ८६ ॥
यस्तु तत् कारयेन्मोहात् सजात्यास्थितयान्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्व्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ८७ ॥
उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

काममामरणात् तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत् तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्द्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिं ॥ ९० ॥
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयं ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥ ९१ ॥
अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ ९२ ॥
पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यां ऋतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥ ९३ ॥
त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीं ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्म्मे सीदति सत्वरः ॥ ९४ ॥
देवदत्तां पतिर्भार्य्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ९५ ॥
प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः ।
तस्मात् साधारणो धर्म्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ९६ ॥
कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ ९७ ॥

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ।
शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयं ॥ ९८ ॥
एतत् तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥
नानुशुश्रुम जात्वेतत् पूर्व्वेष्वपि हि जन्मसु ।
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयं ॥ १०० ॥
अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः ।
एष धर्म्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥
तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरं ॥ १०२ ॥
एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्म्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥ १०३ ॥
ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समं ।
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥
ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥
ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हति ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ।
स एव धर्म्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥ १०७ ॥
पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः ॥ १०८ ॥
ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ १०९ ॥
यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥
एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्म्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्द्धते धर्म्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक् क्रिया ॥ १११ ॥
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्व्वद्रव्याच्च यद्वरं ।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयं तु यवीयसः ॥ ११२ ॥
ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितं ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनं ॥ ११३ ॥
सर्व्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ।
यच्च सातिशयं किञ्चिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरं ॥ ११४ ॥
उद्धारो न दशस्वस्ति सम्पन्नानां स्वकर्म्मसु ।
यत् किञ्चिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्द्धनं ॥ ११५ ॥

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान् प्रकल्पयेत् ।
उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुजः ।
अंशं अंशं यवीयांस इति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥
स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥
अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।
अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥
यवीयान् ज्येष्ठभार्य्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥ १२० ॥
उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्म्मेण तं भजेत् ॥ १२१ ॥
पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्व्वजः ।
कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत् संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥
एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्व्वजः ।
ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥
ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडश ।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।
न मातृतो ज्येष्ठमस्ति जन्मतो ज्येष्ठमुच्यते ॥ १२५ ॥
जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं स्वब्राह्मण्यास्वपि स्मृतं ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥
अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्व्वीत पुत्रिकां ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरं ॥ १२७ ॥
अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ।
विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥
ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिं ॥ १२९ ॥
यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १३० ॥
मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ।
दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनं ॥ १३१ ॥
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥
अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।
धनं तत् पुत्रिकाभर्त्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥
अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतं ।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनं ॥ १३६ ॥
पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपं ॥ १३७ ॥
पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वम्भुवा ॥ १३८ ॥
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ।
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥
मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥
उपपन्नो गुणैः सर्व्वैः पुत्रो यस्य तु दत्रिमः ।
स हरेतैव तद्रिक्थं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥
गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः क्वचित् ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात् ।
उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ ॥ १४३ ॥
नियुक्तायामपि पुमान् नार्य्यां जातोऽविधानतः ।
नैवार्हः पैत्रिकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥
हरेत् तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः ।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥
धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ।
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात् तस्यैव तद्धनं ॥ १४६ ॥
यानियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात् ।
तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥
एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।
बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥
ब्राह्मणस्यानुपूर्व्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥
कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥
त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्द्धमेवांशं अंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५१ ॥

सर्व्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्म्मवित् ॥ १५२ ॥
चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रो हरेद् द्व्यंशं अंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५३ ॥
यद्यपि स्यात् तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्म्मतः ॥ १५४ ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात् तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५ ॥
समवर्णासु ये जाताः सर्व्वे पुत्रा द्विजन्मनां ।
उद्धारं ज्यायसे दत्वा भजेरन्नितरे समं ॥ १५६ ॥
शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्य्या विधीयते ।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७ ॥
पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ १५८ ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरन् जलं ।
तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१ ॥
यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत् पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ १६२ ॥
एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात् तु प्रजीवनं ॥ १६३ ॥
षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद्धनात् ।
औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥
औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५ ॥
स्वे क्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यं ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितं ॥ १६६ ॥
यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥
माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥ १६८ ॥
सदृशं तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणं ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ १७० ॥
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥
पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवं ॥ १७२ ॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ १७३ ॥
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ १७४ ॥
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥
सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥
मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतं ।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥ १७९ ॥
क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १८० ॥
य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः ।
यस्य ते वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥
भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।
सर्व्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥
सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।
सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ १८३ ॥
श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति ।
बहवश्चेत् तु सदृशाः सर्व्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥
न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।
पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥
त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते ।
चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥
अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।
अत ऊर्द्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्य्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

सर्व्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्म्मो न हीयते ॥ १८८ ॥
अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्व्वाभावे हरेन्नृपः ॥ १८९ ॥
संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् ।
तत्र यद्रिक्थजातं स्यात् तत् तस्मिन् प्रतिपादयेत् ॥ १९० ॥
द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् तत् स गृह्णीत नेतरः ॥ १९१ ॥
जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्व्वे सहोदराः ।
भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥
यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकं ॥ १९३ ॥
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्म्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतं ॥ १९४ ॥
अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥
ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।
अप्रजायामतीतायां भर्त्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

यत् त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७ ॥
स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।
ब्राह्मणी तद्धरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥
न निर्हारं स्त्रियः कुर्य्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥
अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥
सर्व्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ २०२ ॥
यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीवादीनां कथञ्चन ।
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥
यत् किञ्चित् पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥ २०४ ॥
अविद्यानां तु सर्व्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥ २०५ ॥

विद्याधनं तु यद् यस्य तत् तस्यैव धनं भवेत् ।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥
भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्म्मणा ।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनं ॥ २०७ ॥
अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्ज्जितं ।
स्वयमीहित लब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥
पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्ज्जितं ॥ २०९ ॥
विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥
सोदर्य्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समं ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥
यो ज्येष्ठो विनिकुर्व्वीत लोभाद्भ्रातॄन् यवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥
सर्व्वे एव विकर्म्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनं ।
न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्व्वीत यौतकं ॥ २१४ ॥

भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥ २१५ ॥
ऊर्द्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनं ।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥
अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनं ॥ २१७ ॥
ऋणे धने च सर्व्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
पश्चाद् दृश्येत यत् किञ्चित् तत् सर्व्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥
वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥
अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।
क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्म्मं निबोधत ॥ २२० ॥
द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितां ॥ २२१ ॥
प्रकाशमेतत् तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥ २२२ ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा ।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥
कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।
विकर्म्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत् पुरात् ॥ २२५ ॥
एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्म्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥
द्यूतमेतत् पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥
क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।
आनृण्यं कर्म्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥
स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणां ।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमं ॥ २३० ॥
ये नियुक्तास्तु कार्य्येषु हन्युः कार्य्याणि कार्य्यिणां ।
धनोष्मणा पच्यमानास्तान् निःस्वान् कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥
कूटशासनकर्त्तॄंश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत् ।
कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्त्तयेत् ॥ २३३ ॥
अमात्याः प्राड्विवाको वा यत् कुर्य्युः कार्य्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्य्यात् तान् सहस्रं च दण्डयेत् ॥ २३४ ॥
ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्व्वे पृथग् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्व्वतां ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥
गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ २३७ ॥
असम्भोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याऽविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ॥ २३८ ॥
ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनं ॥ २३९ ॥
प्रायश्चित्तं तु कुर्व्वाणाः सर्व्ववर्णा यथोदितं ।
नांक्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसं ॥ २४० ॥
आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्य्यो मध्यमसाहसः ।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात् सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्व्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनं ॥ २४२ ॥
नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनं ।
आददानस्तु तल्लोभात् तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥
अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।
श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥
ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ।
ईशः सर्व्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥
यत्र वर्ज्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमं ।
तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥
निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक् ।
बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ २४७ ॥
ब्राह्मणान् बाधमानं तु कामादवरवर्णजं ।
हन्याच्चित्रैर्बधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥
यावानबध्यस्य बधे तावान् बध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्म्मो नृपतेर्दृष्टो धर्म्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥
उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।
अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्य्याणि सम्यक् कुर्व्वन् महीपतिः ।
देशानलब्धाँल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥
सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ॥
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमं ॥ २५२ ॥
रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥
अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥
निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितं ।
तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥ २५५ ॥
द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥
प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥ २५७ ॥
उत्कोचकाश्चोपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥
असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशाँल्लोककण्टकान् ।
विगूढचारिणश्चान्यान् अनार्य्यानार्य्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥
तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्म्मकारिभिः ।
चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥
तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्म्मणि तत्त्वतः ।
कुर्व्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥
न हि दण्डादृते शक्यः कर्त्तुं पापविनिग्रहः ।
स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥
सभाप्रपापूपशाला वेशमद्यान्नविक्रयाः ।
चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ २६४ ॥
जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥
एवंविधान् नृपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥
तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्म्मप्रवेदिभिः ।
विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्व्वतस्करैः ॥ २६७ ॥
भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।
शौर्य्यकर्म्मापदेशैश्च कुर्य्युस्तेषां समागमं ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रनिहिताश्च ये ।
तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥
न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्म्मिको नृपः ।
सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥
ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
भाण्डावकाशदश्चैव सर्व्वांस्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥
राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतं ॥ २७२ ॥
यश्चापि धर्म्मसमयात् प्रच्युतो धर्म्मजीवनः ।
दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्म्माद्धि विच्युतं ॥ २७३ ॥
ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।
शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥
राज्ञः कोषापहर्त्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ २७५ ॥
सन्धिं छित्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥
अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति ॥ २७७ ॥

अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
सन्निधातृंश्च मोषस्य हन्याच्चौरानिवेश्वरः ॥ २७८ ॥
तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धबधेन वा ।
तद्वापि प्रतिसंस्कुर्य्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसं ॥ २७९ ॥
कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्त्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥
यस्तु पूर्व्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
आगमं वाप्यपां भिन्द्यात् स दाप्यः पूर्व्वसाहसं ॥ २८१ ॥
समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥
आपद्गतोऽथ वा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥
चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥
संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
प्रतिकुर्य्याच्च तत् सर्व्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥
अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।
मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।
स प्राप्नुयाद्दमं पूर्व्वं नरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥
बन्धनानि च सर्व्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ।
दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥
प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकं ।
द्वाराणां चैव भंक्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥
अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतो दमः ।
मूलकर्म्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥
अवीजविक्रयी चैव वीजोत्कृष्टं तथैव च ।
मर्य्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधं ॥ २९१ ॥
सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः ॥ २९२ ॥
सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्य्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २९३ ॥
स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत् तथा ।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥
सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमं ।
पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥ २९५ ॥

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥
तेषु तेषु तु कृत्येषु तत् तदङ्गं विशिष्यते ।
येन यत् साध्यते कार्य्यं तत् तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥
चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्म्मणां ।
स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ २९८ ॥
पीडनानि च सर्व्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
आरभेत ततः कार्य्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवं ॥ २९९ ॥
आरभेतैव कर्म्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
कर्म्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ३०० ॥
कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।
राज्ञो वृत्तानि सर्व्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥
कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगं ।
कर्म्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगं ॥ ३०२ ॥
इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥
वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥
प्रविश्य सर्व्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतं ॥ ३०६ ॥
यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतं ॥ ३०७ ॥
वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ।
तथा पापान् निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणं ॥ ३०८ ॥
परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ३०९ ॥
प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु ।
दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतं ॥ ३१० ॥
यथा सर्व्वाणि भूतानि धरा धारयते समं ।
तथा सर्व्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतं ॥ ३११ ॥
एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
स्तेनान् राजा निगृह्णीयात् स्वराष्ट्रे पर एव च ॥ ३१२ ॥
परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान् न प्रकोपयेत् ।
ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनं ॥ ३१३ ॥

यैः कृतः सर्व्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ ३१४॥
लोकानन्यान् सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान् कुर्य्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान् समृध्नुयात् ॥ ३१५ ॥
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्व्वदा ।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात् तान् जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ ३१७ ॥
श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ३१८ ॥
एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते सर्व्वकर्म्मसु ।
सर्व्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ३१९ ॥
क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्व्वशः ।
ब्रह्मैव सन्नियन्तृ स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवं ॥ ३२० ॥
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं ।
तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥
नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्द्धते ।
ब्रह्म क्षत्रं च सम्पृक्तमिह चामुत्र वर्द्धते ॥ ३२२ ॥

दत्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्व्वं दण्डसमुत्थितं ।
पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्व्वीत प्रायणं रणे ॥ ३२३ ॥
एवं चरन् सदा युक्तो राजधर्म्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्व्वान् भृत्यान् नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥
एषोऽखिलः कर्म्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।
इमं कर्म्मविधिं विद्यात् क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥
वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहं ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्व्वाः परिददे प्रजाः ॥ ३२७ ॥
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥ ३२८ ॥
मणिमुक्ताप्रबालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलं ॥ ३२९ ॥
वीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च ।
मानयोगांश्च जानीयात् तुलायोगांश्च सर्व्वशः ॥ ३३० ॥
सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनं ॥ ३३१ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायां अम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ ८ ॥
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥
विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥
क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥
शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणां ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ १२ ॥
एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।
क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ १३ ॥
पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनां ।
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥ १४ ॥
ब्राह्मणादुग्रकन्यायां आवृतो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायां आयोगव्यां तु धिग्वणः ॥ १५ ॥
आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणां ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्म्मस्था द्विजातयः ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणास्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥
सर्व्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्वृत्त्युपायान् यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥
वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥
सर्व्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ ५ ॥
स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥
अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।
द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिं ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायां अम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ ८ ॥
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥
विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥
क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥
शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणां ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ १२ ॥
एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।
क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ १३ ॥
पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनां ।
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥ १४ ॥
ब्राह्मणादुग्रकन्यायां आवृतो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायां आयोगव्यां तु धिग्वणः ॥ १५ ॥
आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणां ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात् सूत एव तु ।
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥
जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥
क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १९ ॥
द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्यानित्यभिनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
व्रात्यात् तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥ २१ ॥
झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥ २२ ॥
वैश्यात् तु जायते व्रात्यात् सुधन्वा चार्य्य एव च ।
कारूषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥ २३ ॥
व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्म्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ २४ ॥
सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।
मागधः क्षत्तृजातिश्च तथायोगव एव च ॥ २६ ॥
एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥
यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनन्तर्यात् स्वयोन्यां तु तथा वाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २८ ॥
ते चापि वाह्यान् सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥
यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।
तथा वाह्यतरं वाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥
प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाह्या वाह्यतरान् पुनः ।
हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥
प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनं ।
सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥
मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते ।
नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥ ३३ ॥
निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनं ।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥
बध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
बध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥
वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजं ।
आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥
अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजं ॥ ५८ ॥
पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।
न कथञ्चन दुर्य्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९ ॥
कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥
यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः।
पारदा पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः।
म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्व्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥
ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः।
ते निन्दितैर्वर्त्तयेयुर्द्विजानामेव कर्म्मभिः ॥ ४६ ॥
सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितं।
वैदेहकानां स्त्रीकार्य्यं मागधानां वणिक्पथः ॥ ४७ ॥
मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च।
मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनां आरण्यपशुहिंसनं ॥ ४८ ॥
क्षत्त्रुग्रपुक्कसानां तु बिलौकोबधबन्धनं।
धिग्वणानां चर्म्मकार्य्यं वेणानां भाण्डवादनं ॥ ४९ ॥
चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च।
वसेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयन्तः स्वकर्म्मभिः ॥ ५० ॥
चण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभं ॥ ५१ ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनं।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥
बध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
बध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥
वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजं ।
आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥
अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजं ॥ ५८ ॥
पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।
न कथञ्चन दुर्य्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९ ॥
कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥
यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च वाह्यानां सिद्धिकारणं ॥ ६२ ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्म्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते ।
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥
शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रतां ।
क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात् तथैव च ॥ ६५ ॥
अनार्य्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात् तु यदृच्छया ।
ब्राह्मण्यामप्यनार्य्यात् तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥
जातो नार्य्यामनार्य्यायां आर्य्यादार्य्यो भवेद्गुणैः ।
जातोऽप्यनार्य्यादार्य्यायां अनार्य्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥
तावुभावप्यसंस्कार्य्याविति धर्म्मो व्यवस्थितः ।
वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥
सुवीजं चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा ।
तथार्य्याज्जात आर्य्यायां सर्व्वं संस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥
वीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।
वीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

अक्षेत्रे वीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।
अवीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥
यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्य्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥ ७२ ॥
अनार्य्यमार्य्यकर्म्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्म्मिणं ।
सम्प्रधार्य्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्म्माणि यथाक्रमं ॥ ७४ ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्म्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥
षण्णां तु कर्म्मणामस्य त्रीणि कर्म्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥
त्रयो धर्म्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥
वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रति हितान् धर्म्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥
शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक् पशुकृषी विशः ।
आजीवनार्थं धर्म्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणं ।
वार्त्ताकर्म्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्म्मसु ॥ ८० ॥
अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्म्मणा ।
जीवेत् क्षत्रियधर्म्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकां ॥ ८२ ॥
वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्ज्जयेत् ॥ ८३ ॥
कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखं ॥ ८४ ॥
इदं तु वृत्तिवैकल्यात् त्यजतो धर्म्मनैपुणं ।
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनं ॥ ८५ ॥
सर्व्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥
सर्व्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्व्वांश्चैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥
काममुत्पाद्य कृष्या तु स्वयमेव कृषीबलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ९० ॥
भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत् कुरुते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥
सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥
इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥
रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥
जीवेदेतेन राजन्यः सर्व्वेणाप्यनयं गतः ।
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥
यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्म्मभिः ।
तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६ ॥
वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥ ९७ ॥

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ११६ ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामं तु खलु धर्म्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पिकां ॥ ११७ ॥
चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।
प्रजा रक्षन् परं शक्त्या किल्विषात् प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥
स्वधर्म्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्वलिं ॥ ११९ ॥
धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरं ।
कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥
शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत् तु सः ।
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥
विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म्म कीर्त्त्यते ।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलं ॥ १२३ ॥
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहं ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥ १२५ ॥
न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्म्मेऽस्ति न धर्म्मात् प्रतिषेधनं ॥ १२६ ॥
धर्म्मेप्सवस्तु धर्म्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः ।
मन्त्रवर्ज्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥
यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥
शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्य्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥
एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ।
यान् सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिं ॥ १३० ॥
एष धर्म्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्त्तितः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभं ॥ १३१ ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥
॥ दशमोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

सान्तानिकं यक्ष्यमाणं अध्वगं सार्व्ववेदसं ।
गुर्व्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ १ ॥
नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्म्मभिक्षुकान् ।
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥
एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणं ।
इतरेभ्यो बहिर्व्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३ ॥
सर्व्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ।
ब्राह्मणान् वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणां ॥ ४ ॥
कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।
रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥
धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ६ ॥
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।
स पीतसोमपूर्व्वोऽपि न तस्याप्नोति तत् फलं ॥ ८ ॥
शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्म्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥
भृत्यानामुपरोधेन यत् करोत्यौर्द्ध्वदेहिकं ।
तद्भवत्यसुखोदर्क्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥
यज्ञश्चेत् प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्म्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥
यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।
कुटुम्बात् तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥
आहरेत् त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥
योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४ ॥
आदानस्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।
तथा यशोऽस्य प्रथते धर्म्मश्चैव प्रवर्द्धते ॥ १५ ॥
तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः ॥ १६ ॥

खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।
आख्यातव्यं तु तत् तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।
दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति ॥ १८ ॥
योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति ।
स कृत्वा प्लवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥ १९ ॥
यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।
अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ २० ॥
न तस्मिन् धारयेद्दण्डं धार्म्मिकः पृथिवीपतिः ।
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणाः सीदति क्षुधा ॥ २१ ॥
तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥
कल्पयित्वास्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।
राजा हि धर्म्मषड्भागं तस्मात् प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥
न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।
यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥
यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्व्वं प्रयच्छति ।
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥
इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्य्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७ ॥
आपत्कल्पेन यो धर्म्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितं ॥ २८ ॥
विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥
प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्म्मतेर्विद्यते फलं ॥ ३० ॥
न ब्राह्मणो वेदयेत किञ्चिद्राजनि धर्म्मवित् ।
स्ववीर्य्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥
स्ववीर्य्याद्राजवीर्य्याच्च स्ववीर्य्यं बलवत्तरं ।
तस्मात् स्वेनैव वीर्य्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ॥ ३२ ॥
श्रुतीरथर्व्वाङ्गिरसीः कुर्य्यादित्यविचारयन् ।
वाक् शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥ ३३ ॥
क्षत्रियो बाहुवीर्य्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥
न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥
नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७ ॥
प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणां ।
अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥
पुण्यान्यन्यानि कुर्व्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥
इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पशून् ।
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥
अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥
ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।
ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥
तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनां ।
पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४३ ॥

अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥
अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।
कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥
अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥
प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्व्वकृतेन वा ।
न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७ ॥
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययं ॥ ४८ ॥
सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥
पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः ॥ ५० ॥
अन्नहर्त्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥
एवं कर्म्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।
जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ ५३ ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५४ ॥
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनं ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५५ ॥
ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥
निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतं ॥ ५७ ॥
रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥
गोबधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्य्यात्मविक्रयौ ।
गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ ५९ ॥
परिवित्तितानुजेन परिवेदनमेव च ।
तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव व याजनं ॥ ६० ॥
कन्याया दूषणं चैव वार्द्धुष्यं व्रतलोपनं ।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृताच्चाध्ययमादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ ६२ ॥
सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनं ।
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म्म च ॥ ६३ ॥
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनं ।
आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥ ६४ ॥
अनाहिताग्निता स्तेयं ऋणानामनपक्रिया ।
असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ॥ ६५ ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणं ।
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रबधो नास्तिक्यं चोपपातकं ॥ ६६ ॥
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतं ॥ ६७ ॥
खराश्वोष्ट्रमृगेभानां अजाविकबधस्तथा ।
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥
निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं ॥ ६९ ॥
कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनं ।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यं च मलावहं ॥ ७० ॥

एतान्येनांसि सर्व्वाणि यथोक्तानि पृथक् पृथक् ।
यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥
ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजं ॥ ७२ ॥
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ ७३ ॥
यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥
जपन् वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ॥ ७५ ॥
सर्व्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदं ॥ ७६ ॥
हविष्यभुग् वानुसरेत् प्रति स्रोतः सरस्वतीं ।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहितां ॥ ७७ ॥
कृतवापनो निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

अथवा प्रतिरोद्धा वा सर्व्वस्वमवजित्य वा।
विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥
एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः।
समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ८१ ॥
शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे।
स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥
धर्म्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते।
तस्मात् समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुध्यति ॥ ८३ ॥
ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतं।
प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणं ॥ ८४ ॥
तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनःसु निष्कृतिं।
सा तेषां पावनाय स्यात् पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥
अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥
हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्।
राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियं ॥ ८७ ॥
उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा।
अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधं ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजं ।
कामतो ब्राह्मणबधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।
तया स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात् ततः ॥ ९० ॥
गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयोघृतं वामरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ९१ ॥
कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥ ९२ ॥
सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ ९३ ॥
गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९४ ॥
यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवं ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥ ९५ ॥
अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्य्यमन्यत् कुर्य्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ९६ ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥ ९७ ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिं ॥ ९८ ॥
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।
स्वकर्म्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ ९९ ॥
गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात् तु तं स्वयं ।
बधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ १०० ॥
तपसापनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलं ।
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतं ॥ १०१ ॥
एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।
गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥
गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।
सूर्म्मीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुध्यति ॥ १०३ ॥
स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥ १०४ ॥
खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वसे ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥
चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोह्येयुर्महापातकिनो मलं ।
उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥
उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्म्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥
चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितं ।
गोमूत्रेणाचरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥
दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्द्ध्वं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥
तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत् तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ १११ ॥
आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतितां पङ्कमग्नां वा सर्व्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशं ।
न कुर्व्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥
आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथ वा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकं ॥ ११४ ॥
अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥
एतदेव व्रतं कुर्य्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिवर्ज्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥
अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ११८ ॥
हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्च समित्यृचा ।
वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ॥ ११९ ॥
कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ १२० ॥
मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ।
चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनं ।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् ॥ १२२ ॥
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकं ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यति ॥ १२३ ॥
जातिभ्रंशकरं कर्म्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवं ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकस्त्र्यहं ॥ १२५ ॥
तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य बधे स्मृतः ।
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडश ॥ १२६ ॥
अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः ॥ १२७ ॥
त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतं ।
वसन् दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥
एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवां ॥ १२९ ॥
एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ।
वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १३० ॥
मार्ज्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३१ ॥
पयः पिबेत् त्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् ।
उपस्पृशेत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाब्दैवतं जपेत् ॥ १३२ ॥
अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
पलालभारकं षण्ढे सीसकं चैकमाषकं ॥ १३३ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ।
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनं ॥ १३४ ॥
हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च ।
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गां ॥ १३५ ॥
वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजं ।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनं ॥ १३६ ॥
क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीं ।
अक्रव्यादान् वत्सतरीं उष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलं ॥ १३७ ॥
जीनकार्म्मुकवस्तावीन् पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।
चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वानवस्थिताः ॥ १३८ ॥
दानेन बधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।
एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥
अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥
किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां बधे ।
अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥ १४१ ॥
फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यं ऋक्शतं ।
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधां ॥ १४२ ॥

36

अन्नाद्यजानां सत्वानां रसजानां च सर्व्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनं ॥ १४३ ॥
कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः ॥ १४४ ॥
एतैर्व्रतैरपोह्यंस्यादेनो हिंसासमुद्भवं ।
ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥
अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।
मतिपूर्व्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥
अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शंखपुष्पीशृतं पयः ॥ १४७ ॥
स्पृष्ट्वा दत्वा च मदिरां विधिवत् प्रतिगृह्य च ।
शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिबेत् त्र्यहं ॥ १४८ ॥
ब्राह्मणास्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।
प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १४९ ॥
अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १५० ॥
वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्य्या व्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्म्मणि ॥ १५१ ॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान् पिबेत् ॥ १५२ ॥
शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत् तन्न व्रजत्यधः ॥ १५३ ॥
विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५४ ॥
शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातं चैव शूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ १५५ ॥
क्रव्यादशूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।
नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनं ॥ १५६ ॥
मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावृत्तको द्विजः ।
स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥
ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधुमांसं कथञ्चन ।
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥
विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।
केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलां ॥ १५९ ॥
अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।
अज्ञानभुक्तं तूत्तार्य्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
स्तेयदोषापहर्त्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥
धान्यान्नधनचौर्य्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥
मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।
कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतं ॥ १६३ ॥
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मतः ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥
भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।
पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनं ॥ १६५ ॥
तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।
चेलचर्म्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥
मणिमुक्ताप्रबालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥ १६७ ॥
कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥ १६८ ॥
एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।
अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्य्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १७० ॥
पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥
एतास्तिस्रस्तु भार्य्यार्थे नोपयच्छेत् तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥ १७२ ॥
अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ २७३ ॥
मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७४ ॥
चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥ १७५ ॥
विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।
यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतं ॥ १७६ ॥
सा चेत् पुनः प्रदुष्येत् तु सदृशेनोपयन्त्रिता ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतं ॥ १७७ ॥
यत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः ।
तद्भैक्ष्यभुग् जपन् नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।
पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७९ ॥
संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥ १८० ॥
यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥
पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥
दासी घटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ १८३ ॥
निवर्त्तेरंश्च तस्मात् तु सम्भाषणसहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥
ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्धनं ।
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोऽधिकः ॥ १८५ ॥
प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवं ।
तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८६ ॥
स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकं ।
सर्व्वाणि ज्ञातिकार्य्याणि यथापूर्व्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

एतमेव विधिं कुर्य्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥
एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् सहाचरेत् ।
कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८९ ॥
बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्म्मतः ।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥
येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥
प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्म्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९२ ॥
यद्गर्हितेनार्ज्जयन्ति कर्म्मणा ब्राह्मणा धनं ।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९३ ॥
जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ १९४ ॥
उपवासकृशं तं तु गोव्रजात् पुनरागतं ।
प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किं ॥ १९५ ॥
सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवां ।
गोभिः प्रवर्त्तिते तीर्थे कुर्य्युस्तस्य परिग्रहं ॥ १९६ ॥

व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९७ ॥
शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।
संवत्सरं यवाहारस्तत् पापमपसेधति ॥ १९८ ॥
श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।
नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥
षष्ठान्नकालता मासं संहिता जप एव वा ।
होमाश्च शाकला नित्यमपांक्त्यानां विशोधनं ॥ २०० ॥
उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥ २०१ ॥
विनाद्भिरप्सु वाप्यार्त्तः शारीरं सन्निवेश्य च ।
सचेलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥
वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं ॥ २०३ ॥
हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः ।
स्नात्वानश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥
ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा ।
विवादे वा विनिर्ज्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥
शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति महीतले ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥
अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितं ॥ २०८ ॥
अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥
यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ।
तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥
त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितं ।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः ॥ २११ ॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतं ॥ २१२ ॥
एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ।
त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः ॥ २१३ ॥
तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रति त्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्व्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥
एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१६ ॥
एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतं ॥ २१७ ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१८ ॥
चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१९ ॥
यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकतां ॥ २२० ॥
एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन् व्रतं ।
सर्व्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥
महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहं ।
अहिंसासत्यमक्रोधमार्ज्जवं च समाचरेत् ॥ २२२ ॥
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायाश्च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ २२३ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२४ ॥
सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्व्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥
एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥
ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥
यथा यथा नरोऽधर्म्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।
तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्म्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥
यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म्म गर्हति ।
तथा तथा शरीरं तत् तेनाधर्म्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥
कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
नैवं कुर्य्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥
एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्म्मफलोदयं ।
मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म्म विगर्हितं ।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३२ ॥

यस्मिन् कर्म्मण्यस्य कृते मनसः स्याद्लाघवं ।
तस्मिंस्तावत् तपः कुर्य्याद्यावत् तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥
तपोमूलमिदं सर्व्वं दैवमानुषकं सुखं ।
तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥
ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणं ।
वैश्यस्य तु तपो वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनं ॥ २३५ ॥
ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ २३६ ॥
औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनं ॥ २३७ ॥
यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करं ।
सर्व्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमं ॥ २३८ ॥
महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्य्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात् ततः ॥ २३९ ॥
कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।
स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥
यत् किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्जनाः ।
तत् सर्व्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान् संवर्द्धयन्ति च ॥ २४२ ॥
प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत् प्रभुः ।
तथैव वेदान् ऋषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥
इत्येतत् तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।
सर्व्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुद्भवं ॥ २४४ ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥
यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्व्वं दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥
इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।
अत ऊर्द्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४७ ॥
सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥
कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचं ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥
सकृज्जप्त्वास्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च ।
अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्म्मलः ॥ २५० ॥

हविष्यन्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च ।
जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५१ ॥
एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनं ।
अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचिदमितीति वा ॥ २५२ ॥
प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितं ।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात् ॥ २५३ ॥
सोमारौद्रं तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुध्यति ।
स्रवन्त्यामाचरन् स्नानमर्य्यम्णामिति च त्र्यृचं ॥ २५४ ॥
अब्दार्द्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ।
अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचं ॥ २५६ ॥
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥
अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहितां ।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥
त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणं ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः ।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनं ॥ २६० ॥
हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।
ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥ २६१ ॥
ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
साम्नां वा सरहस्यानां सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥
यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्व्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ २६३ ॥
ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।
एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥ २६४ ॥
आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥
॥ एकादशोऽध्यायः ॥

॥ मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्म्मस्त्वयानघ।
कर्म्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः परां ॥ १ ॥
स तानुवाच धर्म्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः।
अस्य सर्व्वस्य शृणुत कर्म्मयोगस्य निर्णयं ॥ २ ॥
शुभाशुभफलं कर्म्म मनोवाग्देहसम्भवं।
कर्म्मजा गतयो नृणां उत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥
तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकं ॥ ४ ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनं।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसं ॥ ५ ॥
पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्व्वशः।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधं ॥ ६ ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतं ॥ ७ ॥

मानसं मनसैवायमुपभुंक्ते शुभाशुभं ।
वाचा वाचा कृतं कर्म्म कायेनैव च कायिकं ॥ ८ ॥
शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितां ॥ ९ ॥
वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥
त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्व्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ११ ॥
योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्म्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥
जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्व्वदेहिनां ।
येन वेदयते सर्व्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३ ॥
तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥
असंख्या मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥
पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणां ।
शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवं ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः ।
तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥
सोऽनुभूयासुखोदर्कान् दोषान् विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥
तौ धर्म्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति सम्पृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखं ॥ १९ ॥
यद्याचरति धर्म्मं स प्रायशोऽधर्म्ममल्पशः ।
तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्नुते ॥ २० ॥
यदि तु प्रायशोऽधर्म्मं सेवते धर्म्ममल्पशः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥
यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्च भूतानि पुनरभ्येति भागशः ॥ २२ ॥
एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्म्मतोऽधर्म्मतश्चैव धर्म्मे दध्यात् सदा मनः ॥ २३ ॥
सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्व्वानशेषतः ॥ २४ ॥
यो यदेषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणं ॥ २५ ॥

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतं ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्व्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥
तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥
यत् तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्रजोप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनां ॥ २८ ॥
यत् तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकं ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्म्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणं ॥ ३१ ॥
आरम्भरुचिताधैर्य्यं असत्कार्य्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणं ॥ ३२ ॥
लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्य्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणं ॥ ३३ ॥
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठतां ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणं ॥ ३४ ॥

यत् कर्म्म कृत्वा कुर्व्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्व्वं तामसं गुणलक्षणं ॥ ३५ ॥
येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलां ।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसं ॥ ३६ ॥
यत् सर्व्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्मास्य तत् सत्त्वगुणलक्षणं ॥ ३७ ॥
तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्म्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथाक्रमं ॥ ३८ ॥
येन यांस्तु गुणैनेषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान् समासेन वक्ष्यामि सर्व्वस्यास्य यथाक्रमं ॥ ३९ ॥
देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥
त्रिविधा त्रिविधैषां तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
अधमा मध्यमाग्र्या च कर्म्मविद्याविशेषतः ॥ ४१ ॥
स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।
पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥
झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥
गन्धर्व्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्व्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥ ४७ ॥
तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥
यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥
ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म्मो महानव्यक्त एव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥
एष सर्व्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्म्मणः ।
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्व्वभौतिकः ॥ ५१ ॥
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्म्मस्यासेवनेन च ।
पापान् संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्म्मणा ।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत् तत् सर्व्वं निबोधत ॥ ५३ ॥
बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षयात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ ५४ ॥
श्वशूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणां ।
चण्डालपुक्कशानां च ब्रह्महा योनिं मृच्छति ॥ ५५ ॥
कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणां ।
हिंस्राणां चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ५६ ॥
लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणां ।
हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥
तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्म्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥
हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।
परस्परादिनः स्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥
संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितं ।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥
मणिमुक्ताप्रबालानि हृत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्त्तृषु ॥ ६१ ॥

धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतं ॥ ६२ ॥
मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ।
चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥
कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।
कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडं ॥ ६४ ॥
छुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकं तु बर्हिणः ।
श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥
बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करं ।
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥
वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ।
स्त्रीं ऋक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥ ६७ ॥
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्धा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥
स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्म्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।
पापान् संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्म्मात् स्वकाच्च्युतः ।
अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥
मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ।
चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्म्मात् स्वकाच्च्युतः ॥ ७२ ॥
यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः ।
तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ७३ ॥
तेऽभ्यासात् कर्म्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ।
संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७४ ॥
तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनं ।
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥
विविधाश्चैव सम्पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणं ।
करम्भबालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दुःसहान् ॥ ७६ ॥
सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।
शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥
असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणं ।
बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥
बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः ।
द्रव्यार्ज्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्ज्जनं ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं ।
क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान् मृत्युमेव च दुर्ज्जयं ॥ ८० ॥
यादृशेन तु भावेन यद्यत् कर्म्म निषेवते ।
तादृशेन शरीरेण तत् तत् फलमुपाश्नुते ॥ ८१ ॥
एष सर्व्वः समुद्दिष्टः कर्म्मणां वः फलोदयः ।
नैःश्रेयसं कर्म्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत ॥ ८२ ॥
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परं ॥ ८३ ॥
सर्व्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्म्मणां ।
किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं कर्म्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४ ॥
सर्व्वेषामपि चैतेषां आत्मज्ञानं परं स्मृतं ।
तद्ध्यग्र्यं सर्व्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥
षण्णामेषां तु सर्व्वेषां कर्म्मणां प्रेत्य चेह च ।
श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्व्वदा कर्म्म वैदिकं ॥ ८६ ॥
वैदिके कर्म्मयोगे तु सर्व्वाण्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥
सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म्म वैदिकं ॥ ८८ ॥

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्व्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥
प्रवृत्तं कर्म्म संसेव्य देवानामेति साम्यतां ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥
सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥
यथोक्तान्यपि कर्म्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ९२ ॥
एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
प्राप्यैतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥
पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनं ।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥
या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
तान्यर्व्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६ ॥
चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भवद्भविष्यञ्च सर्व्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
वेदादेव प्रसिध्यन्ति प्रसूतिगुणकर्म्मतः ॥ ९८ ॥
बिभर्त्ति सर्व्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनं ।
तस्मादेतत् परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनं ॥ ९९ ॥
सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्व्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १०० ॥
यथा ज्ञातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्म्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१ ॥
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥
अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥
तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परं ।
तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते ॥ १०४ ॥
प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमं ।
त्रयं सुविदितं कार्य्यं धर्म्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥
आर्षं धर्म्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म्म यथोदितमशेषतः ।
मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥
अनाम्नातेषु धर्म्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्म्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥
धर्म्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥
दशावरा वा परिषद्यं धर्म्मं परिकल्पयेत् ।
त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥
त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥
ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्म्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥
एकोऽपि वेदविद्धर्म्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः ।
स विज्ञेयः परो धर्म्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥
अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां ।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४ ॥
यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्म्ममतद्विदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं निःश्रेयसकरं परं ।
अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिं ॥ ११६ ॥
एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्म्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्व्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥
सर्व्वमात्मनि सम्पश्येत् सच्चासच्च समाहितः ।
सर्व्वं ह्यात्मनि सम्पश्यन् नाधर्म्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥
आत्मैव देवताः सर्व्वाः सर्व्वमात्मन्यवस्थितं ।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्म्मयोगं शरीरिणां ॥ ११९ ॥
खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलं ।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्त्तिषु ॥ १२० ॥
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरं ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिं ॥ १२१ ॥
प्रशासितारं सर्व्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परं ॥ १२२ ॥
एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिं ।
इन्द्रमेकेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतं ॥ १२३ ॥
एष सर्व्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः ।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्व्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्व्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदं ॥ १२५ ॥
इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन् द्विजः ।
भवत्याचारवान् नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिं ॥ १२६ ॥

॥ इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ इति मानवं धर्म्मशास्त्रं समाप्तं ॥

॥ शुभमस्तु ॥

NOTES.

NOTES.

LIVRE PREMIER.

Les deux mss. de la Bibliothèque du Roi commencent par le sloca suivant, qui ne se trouve ni dans l'édition de Calcutta, ni dans celle de Londres, et qui est probablement de quelque commentateur :

स्वयम्भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणो ऽमिततेजसे ।
मनुप्रणीतान् विविधान् धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

Sloca 1, vers 1, *a* *. Le mot एकाग्र qui signifie littéralement « ayant sa pensée dirigée vers un seul objet, » paraît consacré, ainsi que l'a remarqué M. de Schlegel, à la contemplation de l'être divin. (Voyez *Journal Asiatique*, IX, p. 23.) C'est le sens que Jones lui a donné. Coulloûca explique एकाग्रं par विषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तं, c'est-à-dire, « écartant sa pensée des objets des sens. » — Vers 2, *a*. Suivant Coulloûca, प्रतिपूज्य, peut signifier ici simplement « après l'avoir salué » (पूजयित्वा), ou bien exprimer une

* *a* désigne le premier hémistiche ou *pada* de chaque vers, *b* le second.

réciprocité de civilités de la part des Richis, Manou leur ayant adressé le premier les politesses d'usage : यद्वा मनुना पूर्व्वं स्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजां कृत्वेति प्रतिशब्दादुन्नीयते (*Coullouca*). Jones a adopté ce dernier sens, je préfère le premier qui me paraît plus conforme à la situation, puisqu'on vient de voir que Manou était plongé dans une méditation profonde.

Sl. 3, v. 1, *b*. विधानस्य विधीयन्ते ऽनेन कर्म्माण्यग्निहोत्रादीनि इति विधानं वेदः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 4, v. 2, *b*. L'édition de Calcutta et celle de Londres portent महर्षिंश्छ्रूयतां au lieu de महर्षीन् श्रूयतां; comme les deux formes sont également correctes (voyez *Grammaire Sanscrite* de Bopp, § 64), j'ai préféré la dernière, mon intention étant de séparer les mots autant que possible.

Sl. 5. इदं जगत् तमोभूतं तमसि स्थितं लीनमासीत् तमःशब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते तम इव तमः। यथा तमसि लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्ते एवं प्रकृतिलीना अपि भावा नावगम्यन्ते इति गुणयोगः। प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः। तथा च श्रुतिः। तम आसीत् तमसा गूढमग्र इति। प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मना अव्याकृतासीत्। अत एव अप्रज्ञातम-

प्रत्यक्षं सकलप्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते तन्न भवतीत्यप्रज्ञातं अलक्षणमननुमेयं लक्ष्यते ऽनेनेति लक्षणं लिङ्गं तदस्य नास्तीति अलक्षणं अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं तदानीं वाचकस्थूलशब्दाभावात् शब्दतो ऽप्यविज्ञेयं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 6. ततः प्रलयावसानानन्तरं । = अव्यक्तो वाह्यकरणागोचरः योगाभ्यासावसेय इति यावत् इदं महाभूतादि आकाशादीनि महाभूतानि आदिग्रहणात् महदादीनि च व्यञ्जयन् अव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । = तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः ॥ (*C.*)

Sl. 7. अतीन्द्रियग्राह्यः इन्द्रियमतीत्य वर्त्तत इत्यतीन्द्रियं मनः तद्ग्राह्य इत्यर्थः । = सूक्ष्मो वहिरिन्द्रियागोचरः अव्यक्तो व्यक्तिरवयवः तद्रहितः = सर्व्वभूतमयः सर्व्वभूतात्मा ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *b.* स एव ÉDIT. Calc. ÉDIT. Lond. — स एष MS. dévan. MS. beng.

Sl. 8. Le premier vers de la bénédiction, placée en tête du drame de Sacountala, porte : या सृष्टिः स्रष्टुराद्या, « l'eau, la première des choses créées. »

Sl. 9, v. 2. तस्मिन्नण्डे = स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 11, v. 1, *b*. नित्यं उत्पत्तिविनाशरहितं वेदान्तसिद्धत्वात् सत्स्वभावं प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात् असत्स्वभावं इव ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 14, v. 1, *a*. आत्मनः परमात्मनः । = v. 1, *b*. मनसः पूर्व्वं अहंकारतत्त्वं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 15. महान्तमिति महदाख्यतत्त्वं अहंकारात् पूर्व्वं = यान्यभिहितानि अभिधास्यन्ते च तान्युत्पत्तिमन्ति सर्व्वाणि सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि । विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्राहकाणि शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि चशब्दात् पञ्च पाय्वादीनि कर्म्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चोत्पादितवान् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 16. तेषां षण्णां पूर्व्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवास्तान् आत्ममात्रासु षण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्य्यक्स्थावरादीनि भूतानि परमात्मा निर्म्मितवान् तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्च महाभूतानि अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्य्यजातस्य

निर्म्माणं अत एवामितौजसां अनन्तकार्य्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 17. यस्मान्मूर्त्तिः शरीरं तत्सम्पादका अवयवाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाररूपाः षट् तस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिकस्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रियाणि च पूर्व्वोक्तानि कार्य्यत्वेनाश्रयन्ति तन्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः अहंकाराच्च इन्द्रियोत्पत्तेः। तथा च पठन्ति प्रकृतेर्महांस्ततो ऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि। तस्मात् तस्य ब्रह्मणो या मूर्त्तिः स्वभावस्तां तथा परिणतामिन्द्रियादिशालिनीं लोकाः शरीरमिति वदन्ति षडाश्रयणाच्छरीरं ॥ (*Coulloûca.*) — Ces deux vers sont très-obscurs, et je ne me flatte nullement de les éclaircir d'une manière satisfaisante. L'auteur semble vouloir, dans ce passage, donner au mot शरीर (*corps*) un sens analogue à celui du mot शरण (*refuge, séjour*), et les faire dériver tous les deux de la racine श्रि (षन् = आश्रयन्ति षट्). Cependant cette racine ne peut dans aucun cas se changer en शर् par une permutation euphonique, et d'ailleurs M. Wilson donne pour étymologie de शरीर et de शरण la racine शॄ. M. Chézy pense que ce n'est pas de श्रि, mais de षट् que

l'auteur veut faire dériver शरीर, les sifflantes pouvant se substituer les unes aux autres, et les cérébrales quelquefois se changer en र; du reste on trouve dans le Mânava-dharma-sâstra plusieurs autres étymologies qui ne sont nullement d'accord avec celles que donnent les grammairiens.

Sl. 18. तद्ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मनावस्थितं महाभूतान्याकाशादीनि आविशन्ति तेभ्य उत्पद्यन्ते सह कर्म्मभिः स्वकार्य्यैस्तत्राकाशस्यावकाशदानं कर्म वायोर्व्यूहनं विन्यासरूपं तेजसः पाकोऽपां संग्रहणं पिण्डीकरणरूपं पृथिव्या धारणं अहंकारात्मनावस्थितं ब्रह्म मन आविशत्यहंकारादुत्पद्यत इत्यर्थः। अवयवैः स्वकार्य्यैः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्वह्निरिन्द्रियागोचरैः सर्व्वभूतकृत् सर्व्वोत्पत्तिनिमित्तं मनोजन्यशुभाशुभकर्म्मप्रभवत्वाज्जगतः अव्ययं अविनाशि॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 19. तेषां पूर्व्वप्रकृतीनां महदहंकारतन्मात्राणां सप्तसंख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्नत्वात् तद्वृत्तिग्राह्यत्वाच्च पुरुषाणां महौजसां स्वकार्य्यसम्पादनेन वीर्य्यवतां सूक्ष्मा या मूर्त्तिमात्रा शरीरसम्पादकभागास्ताभ्य इदं जगत् नश्वरं सम्भवत्यनश्वरात् यत् कार्यं तद् विनाशि स्वकारणे

लीयते कारणं तु कार्य्यापेक्षया स्थिरं परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयं इत्येतद्दर्शयितुमयमनुवादः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 20. तत्राद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादिः परः परः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति यो य इति येषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः स स द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्पर्शौ तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 26, v. 2. धर्म्माधर्म्मफलभूतैर्द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजाः योजितवान् आदिग्रहणात् कामक्रोधरागद्वेषक्षुत्पिपासाशोकमोहादिभिः ॥ (*Coull.*)

Sl. 27. दशार्द्धानां पञ्चानां महाभूतानां याः सूक्ष्माः पञ्चतन्मात्ररूपा विनाशिन्यः पञ्चमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः ताभिः सह उक्तं वक्ष्यमाणं चेदं सर्व्वमुत्पद्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 29. हिंस्रं कर्म्म सिंहादेः करिमारणादिकं अहिंस्रं हरिणादेः मृदु दयाप्रधानं विप्रादेः क्रूरं क्षत्रियादेः धर्म्मो

यथा ब्रह्मचार्यादिः गुरुशुश्रूषादिः अधर्म्मो यथा तस्यैव मांसमैथुनसेवादिः । ऋतं सत्यं तच्च प्रायेण देवानां अनृतमसत्यं तदपि प्रायेण मनुष्याणां ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 40, v. 1, *a.* कीटाः कृमिभ्यः किञ्चित् स्थूलाः ॥ (*C.*)

Sl. 41, v. 2, *a.* यथाकर्म्म यस्य जन्तोर्यादृशं कर्म्म तदनुरूपं तस्य देवमनुष्यतिर्य्यगादियोनिषूत्पादनं ॥ (*Coull.*) Jones traduit : « with separate actions alloted to each. » Ce n'est pas exactement le sens.

Sl. 42, v. 1, *b.* इह संसारे पूर्व्वाचार्य्यैः कथितं ॥ (*C.*) — v. 2, *b.* क्रमयोगं च जन्मनि. Jones traduit : « together with their order in respect to birth. » Cette traduction est peu claire et peut-être inexacte. L'auteur veut parler ici de l'état par lequel les êtres doivent passer avant de naître; ainsi les quadrupèdes et les hommes sortent d'une matrice; les oiseaux d'un œuf, etc. L'explication que le commentateur donne du sloca suivant me paraît mettre la chose hors de doute, la voici : जरायुर्गर्भावरणचर्म्म तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चान्मुक्ता जायन्ते एषामेव जन्मक्रमः प्रागुक्तो विवृतः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 44, v. 2, *b.* स्थलजानि कृकलासादीनि औदकानि शंखादीनि ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 45, v. 2. उष्मणश्च स्वेदहेतुतापादपि अन्यत् दंशादिसदृशं पुत्तिकापिपीलिकादि जायते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 50, v. 2, *b.* नित्यं सततयायिनि ÉD. Calc. ÉD. Lond. MSS. Ces deux mots sont obscurs : il me semble qu'ils expriment l'idée d'un monde qui se renouvelle sans cesse, qui est composé d'êtres se succédant les uns aux autres sans interruption. Jones prenant pour guide le commentaire (सदा विनश्वरे) traduit : « a world *always* tending to decay. » M. de Schlegel propose de lire : संसारे ऽनित्यं सततयायिनि.

Sl. 51, v. 2. आत्मनि शरीरत्यागरूपं अन्तर्द्धानं कृतवान्। सृष्टिकालं प्रलयकालेन नाशयन् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 53, v. 2, *b.* मनः सर्व्वेन्द्रियसहितं वृत्तिरहितं भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 54. यद्यपि नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे परमात्मनि न सुषापस्तथापि जीवधर्म्मो ऽयमुपचर्य्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 55, v. 1, *a.* तमो ऽयं; cette leçon est celle de l'édition de Calcutta, de celle de Londres et des MSS. N°s II, V, VI, VII * et XII. Le MS. de Bombay et celui de M. Wilkins portent तमो यदा.

* Tous les MSS., autres que le N° XI et N° XII, sont cités d'après M. Haughton.

Sl. 56, v. 2, *b*. विमुञ्चति गृह्णाति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 59, v. 2, *a*. एतन्मत्तो ऽधीतवान् ॥ (*Coullouca.*)— v. 2, *b*. सर्व्वमेषो ऽखिलं N° II, ÉD. Calc. ÉD. Lond. — सर्व्वमेवाखिलं MSS.

Sl. 63, v. 2, *b*. इदं स्थावरजङ्गममुत्पाद्य पालितवन्तः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 64, v. 2, *b*. तावतः ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, V, VII et XII. — तावता MS. de Bombay et MS. de M. Wilkins. — तावत् त्रिंशन्मुहूर्त्तान् अहोरात्रं कालं विद्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 66, v. 1, *a*. मानुषाणां मासः पितॄणामहोरात्रे भवतः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 69. = वर्षसंख्या चेयं दिव्यमानेन तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 70. = त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगं तस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एवं वर्षसहस्रं कलिः तस्यैकवर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 74. स ब्रह्मा तस्य पूर्व्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति प्रतिबुद्धश्च स्वीयं मनो सृजति भूर्लोकादित्रयसृष्टये नियुंक्ते न तु जनयति तस्य महाप्रलयानन्तरं जातत्वात् अनष्टत्वाच्च अवान्तरप्रलये भूर्लोकादित्रयमात्रनाशात्। अथवा मनःशब्दोऽयं महत्तत्त्वपर एव ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 75. मनो महान् सृष्टिं करोति परमात्मनः स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं तस्मादाकाशमुत्पद्यते तच्च पूर्व्वोक्तानुसारादहंकारतन्मात्रक्रमेणाकाशस्य शब्दं गुणं विदुर्मन्वादयः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 76, v. 1, *a*. आकाशात् तु विकारजनकात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 79, v. 2, *a*. तदेकसप्ततिगुणितं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 81, v. 2, *b*. मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते N° II, ÉD. Calc. ÉD. Lond. — मनुष्यान् उपवर्त्तते MSS. Peut-être faut-il lire: प्रति वर्त्तते et non प्रतिवर्त्तते? Coulloûca explique ainsi ce vers: तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादेरागम उत्पत्तिर्मनुष्यान् प्रति सम्पद्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 82. सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु आगमात् अधर्मेण

धनविद्यादेरर्जनात् । = धर्मो यागादिः यथाक्रमं प्रतियुगं पादं पादं अवरोपितः ह्रीनः कृतः । तथा धनविद्यार्जितो ऽपि यो धर्म्मः प्रचरति सो ऽपि सत्यचौर्य्याद्यभिः प्रति युगं पादशो ह्रासाद्यपगच्छति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 84, v. 2, *b.* ब्राह्मणादीनां शापानुग्रहक्षमत्वादिप्रभावाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 88—91. Voyez le *Bhagavad-gîta*, lect. XVIII, sl. 43 et 44.

Sl. 89, v. 2, *b.* समासतः ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II.— Les autres MSS. donnent समादिशत्.

Sl. 94. Jones traduit : « Him, the Being, who exists of himself, produced in the beginning from his own mouth, that, having performed holy rites, he might present clarified butter to the Gods, etc. » Cette version ne me paraît pas offrir le véritable sens. तपस्तप्त्वा se rapporte à l'être existant par lui-même, et non au Brâhmane. Nous avons vu dans le sl. 33 et dans le sl. 34 Virâdj et Manou ne procéder à la création qu'après s'être livrés aux austérités ; la même circonstance se trouve au sl. 41. La pratique des austérités semble donc être le prélude de toute création ; en outre pour donner à la phrase le sens adopté par Jones il faudrait, je crois, torturer étrangement une construction très-naturelle.

Sl. 97, v. 1, *b.* कृतबुद्धयः कृतं कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन मयेदमिति बुद्धिर्येषां तथा ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 98, v. 2, *b.* मोक्षाय संपद्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 99, v. 1, *b.* पृथिव्यां अधि उपरि भवति श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 100, v. 1. स्वमिव स्वं न तु । = v. 2, *a.* ब्रह्ममुखोद्भवत्वेन ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 102, v. 1, *b.* शेषाणामनुपूर्व्वशः ÉD. Calc. ÉD. Lond. — शेषाणां चानुपूर्व्वशः MS. dévan. MS. beng.

Sl. 103, v. 2, *b.* नान्येन क्षत्रियादिना ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 105, v. 1, *a.* पुनाति पंक्तिं; Jones traduit : « He confers purity on his living family. » Ce n'est pas tout-à-fait le sens du mot पंक्ति, qui dans cet ouvrage signifie en général une réunion de personnes conviées à un repas funéraire (srâddha). Le commentaire de Coulloûca porte : निविष्टब्रनसमूहं पवित्रीकरोति (*Voyez aussi* Livre III, sl. 184). — v. 1, *b.* वंशभवांश्च सप्त परान् पित्रादीन् अवरांश्च पुत्रादीन् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 106, v. 2, *a.* आयुष्यं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. —

Les autres MSS. donnent सततं. — v. 2, *b*. निःश्रेयसं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, V, VI, VII, XII. — नैःश्रेयसं MS. de Bombay, MS. de M. Wilkins, N° XI.

Sl. 108, v. 2, *b*. आत्मह्रितेच्छुः सर्व्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्मह्रितेच्छा लक्ष्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 111, v. 2, *b*. स्नानं गुरुकुलान्निवर्त्तमानस्य संस्कारविशेषः ॥ (*Coulloûca.*)

LIVRE DEUXIÈME.

Sl. 1. विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्धार्म्मिकै रागद्वेषशून्यैरनुष्ठितो हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिमतं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 2, v. 1, *a*. फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 3, v. 1, *a*. अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यत इति एवंविषया बुद्धिः संकल्पः ॥ (*Coulloûca*).

Sl. 5. नात्रेच्छा निषिध्यते किन्तु शास्त्रोक्तकर्म्मसु सम्यग् वृत्तिर्विधीयते बन्धहेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्म्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग् वर्त्तमानो ऽमरलोकतां अमरधर्म्मकं ब्रह्मभावं गच्छति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः तथाभूतश्च सर्व्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्व्वान् अभिलषितान् प्राप्नोति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 6, v. 2, *b.* आत्मतुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषया धर्म्मे प्रमाणं (*Coullouca*). Jones traduit : « and, *in cases quite indifferent*, self-satisfaction. » Il me semble que ce n'est pas exactement le sens, et que ce passage signifie que la satisfaction de l'ame peut servir d'autorité *dans les cas où il y a incertitude*. Jones aurait dû se rappeler ce charmant quatrain de *Sacountalâ* (acte premier, p. 14).

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा
यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।

« Mon esprit incline vers elle avec tant de violence, qu'il est impossible qu'elle ne puisse devenir mon épouse! — D'ailleurs, dans les choses sujettes au doute, l'événement est toujours favorable aux pressentimens du sage. »

(Traduction de M. Chézy.)

Sl. 7, v. 2, *b.* यस्मात् सर्वज्ञो ऽसौ मनुः ॥ (*Coull.*)

Sl. 8, v. 1, *a.* सर्व्वं शास्त्रज्ञातं ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 10, v. 2. ते उभे प्रतिकूलतर्क्कैर्न विचारयितव्ये यतस्ताभ्यां निःशेषेण धर्म्मो बभौ प्रकाशतां गतः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 14, v. 1, *a.* यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं (*Coulloúca.*)

Sl. 15, v. 1. अत्र दृष्टान्तमाह । सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः कालः समयाध्युषितशब्देन उच्यते ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 16. गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य वर्णस्य मन्त्रैरनुष्ठानकलाप उक्तो द्विजातेरित्यर्थः । तस्यास्मिन् मानवधर्म्मशास्त्रे ऽध्ययने श्रवणे ऽधिकारः । न त्वन्यस्य कस्यचिच्छूद्रादेः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 18, v. 2, *a.* सान्तरालानां । अन्तरालः संकरजातिः तत्सहितानां ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 23, v. 2. अन्यो म्लेच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ (*C.*)

Sl. 27, v. 2. वैजिकं । प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृ-

करेतोदोषेणोत्पन्नं। गार्भिकं। अशुचिमातृगर्भवासजं मातुर्व्यभिचारसंकल्पजं च ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 28. वेदाध्ययनेन व्रतैर्मधुमांसवर्जनादिनियमैर्होमैः सावित्रचरुहोमादिभिः सायंप्रातर्होमैश्च त्रैविद्याख्येन च व्रतेन। प्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः। इज्यया ब्रह्मचर्य्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणात्मिकया गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन महायज्ञैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः। यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः ब्राह्मीयं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं तनुः तन्ववच्छिन्न आत्मा क्रियते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 29, v. 1, a. नाभिच्छेदनात् प्राक् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 30, v. 1. जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाहनि अस्य शिशोर्नामधेयं स्वयमसम्भवे कारयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 32. इदानीमुपपदनियमार्थमाह ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 34, v. 1. चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहात् निष्क्रमणं आदित्यदर्शनार्थं कार्य्यं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 37. यद्यपि बालस्य कामना न सम्भवति तथापि तत्पितुरेव तद्गतफलकामना तस्मिन्नुपचर्य्यते ॥ (*Coull.*)

Sl. 38, v. 1. षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्र्यर्थे वचनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 39, v. 2, *a.* सावित्रीपतिता उपनयनहीनाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 40. Ce sloca, tel que le donnent l'édition de Calcutta et celle de Londres, offre deux négations (नैतैर् न चरेद्). Est-ce pour donner plus de force à la phrase ou la leçon est-elle défectueuse, et faut-il lire avec Coulloûca dans son commentaire एतैर् au lieu de नैतैर् ? C'est ce que je n'ose décider. M. Haughton n'indique aucune variante. Ce sloca par malheur manque dans le ms. dévanâgari; le ms. bengali ne donne qu'une seule des deux négations, la première, et porte आचरेद् au lieu de न चरेद्. — v. 2. अध्यापनकन्यादानादीन् संबन्धान् ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 41. कृष्णमृगरुरुछागचर्म्माणि ब्रह्मचारिणा उत्तरीयाणि वसीरन् । = तथा शणक्षुमामेषलोमभवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 43, v. 1, *a.* मुञ्जाद्यलाभे । = v. 2. किन्तु सर्व्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यामुख्यापेक्षासम्भवाद्गृहीतव्यः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 44, v. 2, *b*. मौत्रिकं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — मूत्रिकं MS. de M. Wilkins, N°ˢ V, VI, VII, XI et XII.

Sl. 48, v. 1, *b*. आदित्याभिमुखं स्थित्वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 49. ब्राह्मणो भवति भिक्षां देहीति भवच्छब्दपूर्व्वं भिक्षां याचन् वाक्यमुच्चारयेत् । क्षत्रियो भिक्षां भवति देहीति भवन्मध्यं वैश्यो भिक्षां देहि भवतीति भवदुत्तरं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 52. आयुषे हितमन्नं प्राङ्मुखो भुंक्ते आयुःकामः प्राङ्मुखो भुंक्त इत्यर्थः । यशसे हितं दक्षिणामुखः । श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः ऋतं सत्यं तत्फलमिच्छन् उदङ्मुखो भुञ्जीत ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 53. द्विज आचम्यान्नं भुञ्जीत समाहितो ऽनन्यमनाः भुक्त्वा चाचामेत् सम्यग् यथाशास्त्रं । = जलेन खानीन्द्रियाणि षट् छिद्राणि च स्पृशेत् तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 54, v. 2, *b*. प्रतिनन्देत् नित्यमस्माकमेतदस्त्विति अभिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 56, v. 1, *b.* दिवासायंभोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *b.* Coulloûca et Râghavânanda ne donnent ici aucun éclaircissement sur le mot उच्छिष्टः, mais cet hémistiche se trouve répété plus loin (Livre IV, sl. 75), et Râghavânanda donne à cet endroit l'explication suivante : उच्छिष्टः कृतभोजनो ऽनाचान्तः॥

Sl. 57, v. 1, *b.* अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात्॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 58, v. 2, *a.* कायेति। कः प्रजापतिः तस्येदं। त्रैदशिकं त्रिदशा देवास्तेषां इदं॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 59. अंगुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं कनिष्ठांगुलिमूले कायं अंगुलीनामग्रे दैवं अंगुष्ठप्रदेशिन्योर्मध्ये पित्र्यं तीर्थं मन्वादय आहुः॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 60. पूर्वं ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डूषत्रयं पिबेत् अनन्तरं संवृत्यौष्ठाधरौ वारद्वयं अंगुष्ठमूलेन संमृज्यात्। = आत्मानं हृदयं शिरश्चाद्भिरेव स्पृशेत्॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 61, v. 2, *b.* प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 62, v. 2, *b.* शूद्रो जिह्वौष्ठान्तेनापि स्पृष्टाभिरद्भिः पूतो भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 63. दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे वा उपवीती द्विजः कथ्यते वामपाणावुद्धृते दक्षिणस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते सव्ये प्राचीन आवीतीति छन्दोऽनुरोधादुक्तं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 64, v. 2, *b.* अन्यानि स्वस्वगृह्योक्तमन्त्रैर्गृह्णीयात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 65, v. 1, *a.* Il m'est impossible de déterminer ici d'une manière exacte le sens du mot केशान्त; le commentaire ne donne point de détails : केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारः = गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य = कर्त्तव्यः (*Coulloûca*). Suivant M. Wilson (*Dict. sansc.*, p. 220) le *késânta* est le devoir de donner l'aumône, de faire des présens, etc., explication qui diffère entièrement du sens adopté par Jones qui traduit : « The ceremony of *césânta*, *or cutting off the hair.* » M. Wilson ne compte point le *késânta* au nombre des *sacremens*, dans l'énumération très-complète, qu'il en donne, au mot *sanscâra* (*Dict. sansc.*, p. 937). Le mot केशान्त signifie ordinairement *chevelure*.

Sl. 66, v. 1. इयमावृदयं जातकर्म्मादिक्रियाकलापः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 67. विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कारः उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः। गृहकृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धोमरूपाग्निपरिचर्य्या तस्माद् विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति ॥ (*Coullouca*). — Jones me paraît avoir mal compris ce sloca, voici sa traduction : « The nuptial ceremony is considered as the complete institution of women, ordained for them in the *Véda*, together with reverence to their husbands, dwelling first in their father's family, the business of the house, and attention to sacred fire. » D'après le commentaire il me semble que le sens de ce sloca est que la cérémonie du mariage, le zèle à servir leur époux, les affaires domestiques tiennent lieu aux femmes du sacrement de l'investiture du cordon, du séjour dans la maison du gourou, et de l'entretien du feu.

Sl. 70, v. 2, *b*. पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमः ॥ (*Coull.*)

Sl. 72, v. 2. सव्येन पाणिना सव्यः पादो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादः गुरोः स्प्रष्टव्यः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 74. ब्रह्मणः MS. dév. MS. beng. — L'édition de Calcutta et celle de Londres portent à tort ब्राह्मणः; le commentaire ne laisse aucun doute : ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ चोंकारं कुर्य्यात् यस्मात् पूर्व्वं यस्योंकारो न कृतस्तत् स्रवति शनैः शनैर्नश्यति यस्य परस्तान्न कृतस्तद्विशीर्य्यति अवस्थितिमेव न लभते ॥ (*Coulloûca*). — v. 2, *b*. विशीर्य्यते ÉD. Lond. MSS. — विशीर्य्यति ÉD. Calc. N° II (*Voyez* la note de M. Haughton à ce sujet, p. 329).

Sl. 75. प्राक्कूलान् प्रागग्रान् दर्भान् अध्यासीनः पवित्रैः कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतः। = पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः = ततोऽध्ययनार्थमोंकारमर्हति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 76, v. 2. भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतित्रयं च क्रमेण निरदुहत् उद्धृतवान् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 81, v. 2, *b*. ब्रह्मणो परब्रह्मणः मुखं प्राप्त्युपायः। वेदस्य प्रधानभूतं वा ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 82, v. 2, *b*. वायुभूतो वायुरिव कामचारी जायते

खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्त्तिरिति खमूर्त्तिमान् भवति शरीरस्यापि नाशात् ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 84. सर्व्वा वेदविहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति अक्षरं तु प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् ॥ (*Coulloûca*). — v. 2, *a.* क्षरं mss. — L'édition de Calcutta porte दुष्करं, leçon que M. Haughton a conservée dans son texte, tout en la regardant comme suspecte, et en fesant observer que la leçon des mss. N°s II, III, V, VI et VII qui donnent अक्षरं était probablement préférable. Le mot दुष्करं de l'édition de Calcutta est évidemment fautif, et n'offre point de sens satisfaisant; aussi n'ai-je point hésité à y substituer क्षरं, d'après les mss. de la Bibliothèque du Roi, qui se trouvent d'accord avec ceux de M. Haughton. Le ms. de Bombay porte अक्षयं, et M. Haughton remarque que cette leçon paraît être celle de Coulloûca.

Sl. 85, v. 1, *a.* विधियज्ञो दर्शपौर्णमासादिः ॥ (*Coull.*)

Sl. 95, v. 1. तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान् ॥ (*Coull.*)

Sl. 96, v. 2, *a.* विषयेषु प्रसक्तानि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 101, v. 2, *b.* M. de Schlegel, dans les remarques

critiques sur le texte de l'édition de Calcutta, adressées à M. Haughton avant la publication de sa nouvelle édition, avait proposé de lire सम्यग् अर्त्तविभावनात् au lieu de सम्यग् ऋत्तविभावनात्, attendu que la fin du second vers doit répondre à la fin du premier, que dans l'un et l'autre cas l'ablatif doit être gouverné par la préposition आङ्, et que la permutation euphonique de आ et ऋ fait आर्. Cette correction judicieuse est parfaitement conforme aux règles de la grammaire, et M. Haughton a trouvé, dans les mss. N°s III, VI et VII, la leçon, que M. de Schlegel avait proposée par conjecture ; cependant d'après l'autorité des autres mss., et dans l'idée que la préposition सम्यक् pouvait gouverner l'ablatif, il n'a pas jugé à propos de changer le texte de l'édition de Calcutta, et j'ai suivi son exemple, mes deux mss. donnant également cette leçon. Aujourd'hui je regrette de ne pas avoir adopté la leçon de M. de Schlegel, qui est donnée par trois mss., et qui mérite évidemment la préférence. Dans les observations sur mon édition que ce savant professeur a bien voulu m'adresser, il regarde comme inadmissible le pouvoir attribué par M. Haughton à la préposition सम्यक् de gouverner l'ablatif ; en effet सम्यक् ne signifie que *bien*, *à propos*, *d'une manière convenable*. Il faut, en conséquence, rectifier cet hémistiche et lire : सम्यगर्त्तविभावनात्.

Sl. 102. एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 104. ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । = v. 1, *b.* नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपमास्थितः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 105. वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादौ नैत्यके नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममन्त्रेषु चानध्यायादरो नास्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 106, v. 2. Ce vers est très-difficile, et si l'interprétation du savant traducteur anglais me paraît laisser quelque chose à désirer, la mienne n'est peut-être pas plus satisfaisante; Jones traduit : « and the oblation to fire according to the *Véda*, produces good fruit, though accompanied with the texte *vashat*, which *on other occasions* must be intermitted on certain days. » Ce passage ne signifierait-il pas plutôt : « Le sacrifice ou le texte saint sert d'offrande, produit de bons fruits, même lorsqu'il est offert dans un moment où la lecture des livres sacrés est suspendue. » — ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्याहुतं अनध्यायाध्ययनमध्ययनरूपमनध्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ (*Coull.*)

Sl. 107, v. 2. तस्यैव स्वाध्यायो जपयज्ञः क्षीरादीनि

क्षरति क्षीरादिभिर्देवान् पितॄंश्च प्रीणाति ते च प्रीताः सर्व्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 108, v. 1, *a.* सायंप्रातः समिद्धोमं कुर्य्यात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 112, v. 1, *b.* परिचर्य्या वाध्ययनानुरूपा ॥ (*Coull.*)

Sl. 117, v. 1. लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं वैदिकं वेदार्थज्ञानं आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 119, v. 1. शय्या च आसनं च शय्यासनं = तस्मिन् श्रेयसा विद्याद्यधिकेन गुरुणा चाध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 120, v. 1, *a.* प्राणा ऊर्द्ध्वं उत्क्रामन्ति देहाद्बहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 122, v. 1, *a.* अभिवादये इति शब्दोच्चारणानन्तरं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 123. नामधेयस्योच्चारितस्य सतो ये केचिदभिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाभिवादनमभिवादार्थं न जानन्ति तान् प्रत्यभिवादने ऽप्यसमर्थत्वात् प्राज्ञ इत्यभिवाद्यश-

क्तिविज्ञो ऽभिवादयिता ऽभिवादये ऽहमित्येवं ब्रूयात् स्त्रियः सर्व्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 124, v. 2. भो इत्यस्य यो भावः सत्ता सो ऽभिवाद्यनाम्नां स्वरूपभाव ऋषिभिः स्मृतः तस्मादेवमभिवादनवाक्यमभिवादये शुभशर्म्माहमस्मि भोः ॥ (*Coull.*)

Sl. 125, v. 1. अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्रा अभिवादको विप्रादिरायुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः ॥ (*Coull.*)

Sl. 129, v. 2, *a*. Lisez ब्रूयाद् et non ब्रुयाद्, et faites la même correction dans le second vers du sloca suivant.

Sl. 131, v. 2, *a*. प्रत्युत्थानाभिवादनासनदानादिभिः सम्पूज्याः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 132, v. 1. उपसंग्राह्या पादयोरभिवाद्या । = v. 2. ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः सम्बन्धिनो मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च तेषां पत्न्यः पुनर् विप्रोष्य प्रवासात् प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः न तु प्रत्यहंनियमः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 134, v. 1. एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुण-

रहितानां एकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 139, v. 2, *b.* स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 140, v. 2, *a.* कल्पो यज्ञविद्या रहस्यमुपनिषत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 142, v. 1, *a.* गर्भाधानादीनि संस्कारकर्म्माणि पितुरुपदिष्टानि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 146, v. 2, *a.* ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनजन्म संस्कारद्रूपं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 147, v. 2, *a.* सम्भवमात्रं तत् तस्य पश्वादिसाधारणं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 151. पितॄन् गौणान् पितृव्यतत्पुत्रादीन् = तान् ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान् कृत्वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 154, v. 1. न बृद्धभिर्वर्षैः = महत्वं भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 158, v. 2. तथा ब्राह्मणो ऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रौतस्मार्त्तकर्मानर्हतया तत्फलरहितः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 161, v. 2. तथा यया वाचा चास्य परो व्यथते तां मर्म्मस्पृशमथालोक्यां स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वदेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 164, v. 1, *a*. अनेन क्रमकथितोपायेन ज्ञातकर्म्मादिना उपनयनपर्य्यन्तेन। = v. 2, *b*. वेदग्रहणार्थं तपः॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 165, v. 2. समग्रवेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकसोपनिषत्को ऽप्यध्येतव्यः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 167. स द्विज आनखाग्रेभ्य एव चरणनखपर्य्यन्तं सर्व्वदेहव्यापकमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 169, v. 1, *b*. मौञ्जिबन्धने par licence poétique, au lieu de मौञ्जीबन्धने, à cause du mètre qui exige une brève à cette place (*Voyez* Théorie du Sloca, par M. Chézy, p. 9). Coulloûca en fait la remarque. — v. 2, *a*. तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 171, v. 2, *b*. Même observation que pour le sloca 169.

Sl. 176, v. 2, *b*. L'édition de Calcutta et les deux mss. de la Bibliothèque du Roi donnent समिदाधानं. L'édition

de Londres porte, sans doute par erreur, समिधादानं. Le commentaire explique समिदाधानं par सायं प्रातश्च समिद्धोमं.

Sl. 181, v. 2, *b*. पुनर्मामेत्विन्द्रियं इत्येतां ऋचं वारत्रयं पठेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 182, v. 2, *a*. यावदर्थानि यावद्भिः प्रयोजनानि तावदाचार्य्यार्थं आहरेत् (*Coulloûca*). Le texte de l'édition de Calcutta porte यावदार्थानि, et cette faute s'est glissée dans l'édition de Londres.

Sl. 189. देवदैवत्ये कर्म्मणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितो ब्रह्मचारी व्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्ज्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत। अथ पित्रुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदा ऋषिर्यतिः सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वात् स इव मधुमांसवर्ज्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत = तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं व्रतमस्य लुप्तं न भवति ॥ (*Coull.*)

Sl. 191, v. 1, *a*. आचार्य्येण प्रेरितः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 193, v. 1. सततमुत्तरीयाद्बहिष्कृतदक्षिणबाहुः शोभनाचारो वस्त्रावृतदेहः (*Coulloûca*). — v. 1, *b*.

सुसंवृतः ms. dévan. ms. beng. L'édition de Calcutta et celle de Londres portent सुसंयतः, ce qui n'est point d'accord avec l'explication du commentaire, et offre d'ailleurs une redite très-inutile, puisqu'il a été ordonné à l'élève dans le sloca précédent de contenir ses sens. La leçon des deux mss. de la Bibliothèque du Roi qui présente le même sens que la glose est donc évidemment préférable. M. Haughton n'indique aucune variante.

Sl. 195, v. 2, *b*. M. de Schlegel propose de lire न तिष्ठंश्च पराङ्मुखः au lieu de न तिष्ठन् न पराङ्मुखः; et fait observer que puisque l'élève ne doit être ni couché, ni assis, il faut bien qu'il soit debout, et que la glose de Coulloûca (तिष्ठन् विमुखश्च न कुर्य्यात्) ne s'oppose point à sa correction. Mais les deux textes imprimés, les deux mss. de la Bibliothèque du Roi, et sans doute aussi ceux de M. Haughton donnent la même leçon, et le commentateur Râghavânanda l'explique de la manière suivante : न तिष्ठन् दूरत इति शेषः । न पराङ्मुखः गुरुं पृष्ठतः कृत्वा ॥

Sl. 199, v. 1, *b*. केवलं । भगवच्छब्दादिशून्यं ॥ (*Rágh.*)

Sl. 200, v. 1. विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः । अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा ॥ (*Coulloûca*). — v. 2, *a*.

तत्र पिधातव्यौ ÉD. Calc. MSS. L'édition de Londres porte probablement par erreur तत्रापिधातव्यौ.

Sl. 201. Il est à remarquer que le premier hémistiche de chaque vers de ce sloca a une syllabe de trop, et que les deux vers se correspondent exactement pour la quantité. Seulement l'édition de Calcutta et celle de Londres portent परीवादाद् au lieu de परिवादाद्, que j'ai adopté d'après le MS. dévanâgari, parce qu'il en résulte, ainsi que je viens de le dire, deux vers absolument semblables pour la quantité. Le scholiaste ne dit rien de l'anomalie des deux premiers hémistiches qui ont chacun neuf syllabes. — गुरोः परिवादाच्छिष्यो मृतः खरो भवति = परिभोक्ता अनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः कृमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुत्कर्षासहनः कीटो भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 202, v. 1, *a*. दूरस्थः शिष्यो ऽन्यं नियुज्यमानो वस्त्रादिना गुरुं नार्चयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 203, v. 1, *a*. गुरुदेशाच्छिष्यं अनुगच्छन् वायुः प्रतिवातः शिष्यदेशाद्गुरुमनुगच्छन्ननुवातः ॥ (*Râgh.*)

Sl. 204. कटे च तृणादिनिर्म्मिते = फलके च दारुघटितदीर्घासने ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 207, v. 2, *a.* गुरुपुत्रश्चात्राशिष्यो ऽधिकवयाश्च बोद्धव्यः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 208, v. 1, *b.* अविगानृत्विग्वा यज्ञदर्शनार्थमागतः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 219, v. 2. नाभिनिम्लोचेत् नास्तमियात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 222. शुचिदेशे सावित्रीं जपन् उभे सन्ध्ये विधिवदुपासीत ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 223, v. 1. अवरजः शूद्रः । यत्र शास्त्राविरुद्धे कर्म्मणि ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 229, v. 2, *a.* न तैरभ्यननुज्ञातो éd. Calc. éd. Lond. ms. dévan. — M. de Schlegel regarde l'intercallation de la négation entre deux prépositions comme inadmissible, et propose de lire न तैरप्यननुज्ञातो. Le ms. bengali porte न तैरनभ्यनुज्ञातो, et cette variante sur laquelle j'avais passé trop légèrement, mérite d'être introduite dans le texte.

Sl. 233, v. 1, *b.* मध्यमं अन्तरीक्षं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 236. तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो ध-

यन्मनोवचनकर्म्मभिः परलोकफलं कर्म्मानुष्ठितं तन्म-
येतदनुष्ठितं इति पश्चात् तेभ्यो निवेदयेत्.॥ (*Coull.*)

Sl. 237, v. 1. यस्मादेतेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु सर्व्वं श्रौतं स्मार्त्तं कर्त्तव्यं सम्पूर्णमनुष्ठितं भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 238, v. 1. श्रद्धायुक्तः शुभां दृष्टशक्तिं गारुडादि-विद्यां अवराच्छूद्रादपि गृह्णीयात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 239, v. 1, *a.* विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्य्य तस्मादमृतं ग्राह्यं ॥ (*Coulloûca*). — v. 1, *b.* बालादपि सुभाषितं; Jones traduit : « Even from a child gentleness of speech (may be taken). » Cela ne signifierait-il pas plutôt qu'on peut recevoir un avis utile même d'un enfant. Le commentaire explique सुभाषितं par हितवचनं.

Sl. 240, v. 1, *a.* स्त्रियो रत्नानि ; Jones traduit : « Women bright as gems. » Il me semble que, pour que cette traduction fût exacte, il faudrait qu'il y eût स्त्रीरत्नानि, et qu'il s'agît ici de deux choses distinctes : « les femmes, les pierres précieuses. » — v. 2, *a.* विविधानि च शि-ल्पानि ÉD. Calc. ÉD. Lond. — शिल्पानि चाप्यदुष्टानि MS. dévan. MS. beng.

पितृसपिण्डापि पितृव्यादिसन्ततिभवा या न भवतीत्यर्थः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 7. हीनक्रियं पित्रादेर्जातकर्मादिराहित्यं यत्र । निष्पुरुषं स्त्रीजननप्रधानं । निश्छन्दो वेदाध्ययनशून्यं । रोमशं बहुदीर्घरोमयुक्तं । अर्शसं अर्शोरोगयुक्तं । क्षयो राजयक्ष्मा तद्युक्तं । आमयावि नित्यं मन्दानलयुक्तं ॥ (*Râghavânanda.*) — v. 2. Je crains que la manière dont j'ai séparé ce vers ne soit fautive. Peut-être doit-il former un seul mot composé ?

क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥

Sl. 8. कपिलकेशां = पिङ्गलाक्षीं कन्यां नोपयच्छेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 9, v. 1, *b.* अन्त्यः म्लेच्छः तेन यवनीनामिकां ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 10, v. 2, *a.* तनुलोमकेशदशनां éd. Calc. éd. Lond. Cet hémistiche a une syllabe de trop. M. de Schlegel en avait fait la remarque, et cependant M. Haughton a jugé à propos de ne pas changer la leçon de l'édition de Calcutta, parce qu'elle est conforme au commentaire de Coulloûca qui répète les mêmes expressions, et qu'elle se trouve dans le

ms. N° II, dans celui de M. Wilkins et celui de Bombay. Les deux mss. de la Bibliothèque du Roi la donnent également. M. Chézy propose de lire तनुलोमकेशदन्तां correction excellente, mais que je n'ai pas pu introduire dans le texte, m'étant interdit tout changement non autorisé par les mss. Les N°ˢ V, VI et VII portent तन्वोष्ठकेशदशनां, ce qui rétablit la mesure du vers, mais donne un sens différent de celui de la glose. C'est pour cette raison que M. Haughton n'a pas adopté cette variante, et j'ai suivi son exemple ne pouvant pas adopter la leçon que propose M. Chézy, laquelle toutefois est probablement la véritable.

Sl. 12, v. 2, *b.* एता वक्ष्यमाणा श्चानुलोम्येन श्रेष्ठा भवेयुः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 13, v. 2, *b.* ताश्च ; la traduction de Jones porte : « those two » ce qui est évidemment une erreur. M. Kalthoff en avait déjà fait la remarque dans une dissertation * fort intéressante, où il a rapproché et discuté tous les passages des lois de Manou qui ont rapport au mariage.

Sl. 14, v. 1, *b.* सर्व्वथा सवर्णालाभे ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 16. शूद्रां विन्दति परिणायतीति शूद्रावेदी स पत-

* *Jus matrimonii veterum Indorum cum eodem Hebræorum jure subinde comparatum. J. H. Kalthoffii commentatio.* Bonnæ, 1829.

ति पतित इव भवति इदमत्रेर्मतं उतथ्यतनयस्य गौतमस्य च । अत्र्यादिग्रहणं सादरार्थं एतद्ब्राह्मणविषयं शूद्रायां सुतोत्पत्त्या पततीति शौनकस्य मतमेतत् क्षत्रियविषयं शूद्रासुतसुतोत्पत्त्या पततीति भृगोर्मतं एतद्वैश्यविषयं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 17. सवर्णामपरिणीय ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 18. दैवं होमादि पित्र्यं श्राद्धादि आतिथेयं अतिथिभोजनादि । एतानि यस्य शूद्रासम्पाद्यानि तद्धव्यं कव्यं पितृदेवा नाश्नन्ति न च तेनातिथ्येन स गृही स्वर्गं याति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 19, v. 1, *a.* वृषलीफेनो ऽधररसः स पीतो येन स वृषलीफेनपीतः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 21—26. Ces vers sont cités en très-grande partie, et avec fort peu de changemens par le roi Douchmanta, dans le discours où il propose à Sacountalâ de l'épouser, suivant le rite *gândharva* (Voyez l'*épisode de Sacountalâ*, chap. VI, sl. 8—13).

Sl. 25, v. 1, *a.* पञ्चानां प्राजापत्यादीनां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 26. यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्व्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तामुद्वहेत् तदा गान्धर्व्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 27, v. 1. सविशेषवाससा कन्यावरावाच्छाद्यालंकारादिना च पूजयित्वा ॥ (*Coulloûca*). — La traduction de Jones s'éloigne en cet endroit de la glose de Coulloûca et a quelque rapport avec celle de Râghavânanda. « The gift of a daughter clothed only with a single robe, to a man learned in the *Véda*, whom her father voluntarily invites, and respectfully receives, is the nuptial right called *Bráhma.* » — वासोऽलङ्काराभ्यां कन्यामाच्छाद्य अर्चयित्वा च वरमिति ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 29, v. 1. स्त्रीगवी पुंगौश्च गोमिथुनं तदेकं द्वे वा वरात् धर्म्मतः धर्म्मार्थं यागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं न तु शुल्कबुद्ध्या गृहीत्वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 30, v. 1, *a*. L'édition de Calcutta porte सहनौ, leçon évidemment fautive, et que M. Haughton a remplacée par celle que donnent tous les MSS. सहोभौ. M. Eugène Burnouf (*Journal Asiatique*, IX, p. 252), propose de substituer la seconde personne du duel à la troisième, et de lire चरतं

au lieu de चरतां, ce qui serait d'accord avec la glose सह युवां धर्म्मं कुरुतं, et donnerait un sens plus satisfaisant, car il est en effet plus naturel que le père adresse la parole aux deux époux. On peut présumer, d'après le passage de Coulloûca qui vient d'être cité, que le texte qu'il avait sous les yeux portait चरतं, cependant tous les mss. donnent चरतां.

Sl. 31, v. 2, *a*. कन्याया आप्रदानं आदानं स्वीकारः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 33. कन्यापक्षान् विनाश्य तेषामङ्गच्छेदं कृत्वा प्राकारादीन् भित्त्वा हा पितर्भ्रातरनाथाहं ह्रियेइति वदन्तीं अश्रूणि मुञ्चन्तीं यत् कन्यां गृहादपहरति अनेन कन्याया अनिच्छोक्ता गान्धर्व्वाद्विवेकार्थं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 35, v. 1. उदकदानपूर्व्वकमेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्तं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 38, v. 2, *b*. कायोढजः सुतः par licence poétique pour कायोढाजः सुतः, ce que M. Haughton avait déjà remarqué. Coulloûca en fait l'observation dans son commentaire.

Sl. 41, v. 1, *b*. नृशंसा ऽनृतवादिनः (नृशंसाः अनृतवादिनः) plus correctement नृशंसानृतवादिनः, attendu qu'il n'y a pas ici élision, mais synérèse par suite d'une irrégularité déjà signalée par M. de Schlegel (*Notes du Bhagavad-gîta*, p. 117), par M. Bopp (*Grammaire Sanscrite*, § 78, remarques 1, 2) et par M. Chézy (*Notes de l'épisode de Sacountalâ*, p. 57). On peut aussi considérer नृशंसानृतवादिनः comme un mot composé (Voyez *Grammaire Sanscrite de Bopp*, § 662).

Sl. 44. क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकाण्डैकदेशो ग्राह्यः । वैश्यया ब्राह्मणक्षत्रियावधृतप्रतोदैकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रयविवाहे प्रावृतवसनदशा ग्राह्या ॥ (*Coull.*)

Sl. 45, v. 1, *a*. ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । = v. 2. तानि (पर्वाणि) वर्जयित्वा भार्याप्रीतिर्व्रतं यस्य स तद्व्रतो ऽनृतावप्युपेयात् अत एव रतिकाम्यया न तु पुत्रोत्पादनशास्त्रबुद्ध्या ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 46. अत्र रात्र्यहः शब्दावहोरात्रपरौ । = v. 1, *b*. षोडशाहोरात्रा मासि मासि ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 47; v. 1, *b*. निन्दितैकादशी च या probablement pour निन्दिता (निन्दिताः) एकादशी; il me paraît évident que निन्दिता ne peut grammaticalement se rapporter qu'à आद्याः et non à एकादशी; nous avons déjà vu un exemple de ces crâses irrégulières.

Sl. 48, v. 1. पूर्व्वोक्तास्वपि दशसु षष्ठ्यष्टम्याद्यासु रात्रिषु गमने पुत्रा उत्पद्यन्ते। अयुग्मासु पञ्चमीसप्तम्यादिषु दुहितरः॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 49, v. 2, *b*. निःसारेऽल्पे चोभयोरेव बीजे गर्भस्यासम्भवः॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 51, v. 2, *a*. गृह्णन् हि शुल्कं ms. dévan. — L'édition de Calcutta porte गृह्णञ्छुल्कं, faute qui s'était glissée dans le texte de M. Haughton, et qu'il a relevée dans son *errata* en y substituant गृह्णंच्छुल्कं.

Sl. 58. यानि गेहानि भगिनीपत्नीदुहितृस्नुषाद्या अपूजिताः सत्यो अभिशपन्ति इदमनिष्टमेषामस्त्विति तान्यभिचारकृतानि धनपश्वादिसहितानि नश्यन्ति॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 64, v. 1, a. धनप्रयोगात्मकव्यवहारेण । = v. 2, a. गवाश्वरथक्रयविक्रयादिना ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 65, v. 1, b. कर्म्मणां श्रौतस्मार्त्तादीनां नास्तिक्येन शास्त्रीयफलवत्कर्म्मसु फलाभावबुद्धिर्नास्तिक्यं । = v. 2. वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षं गच्छन्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 66. अल्पधनान्यपि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तानि उत्कृष्टकुलगणनायां गण्यन्ते महतीं तु ख्यातिमर्जयन्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 68, v. 1, b. L'édition de Calcutta, celle de Londres, les Nos II, V, et le ms. de Bombay portent चुल्ही, mais les Nos VI, VII, le ms. de M. Wilkins, les deux mss. de la Bibliothèque du Roi donnent चुल्ली, que j'ai adopté, cette dernière forme se trouvant confirmée par l'*Amara-cocha*, et le dictionnaire de M. Wilson qui portent चुल्लिः. M. Haughton préfère चुल्ही, parce que dans quelques dialectes de l'Inde on trouve *tchoulha*, ce dont il conclut que l'aspiration existait dans le mot sanscrit, mais qu'elle a été déplacée. M. Eugène Burnouf partage cette opinion. (Voyez *Journal*

Asiatique, IX, p. 252.) — v. 2, *b*. याः स्वकार्य्ये योत्र-यन् पापेन सम्बध्यते ॥ (*Coulloûca*.)

Sl. 70, v. 1, *a*. अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते ॥ (*Coulloûca*.)

Sl. 79, v. 1, *a*. स गृहस्थाश्रमः = प्रयत्नेनानुष्ठेयः ॥ (*Coulloûca*.)

Sl. 80. एते गृहस्थेभ्यः सकाशात् प्रार्थयन्ते अतः शास्त्रज्ञेन तेभ्यः कर्त्तव्यं ॥ (*Coulloûca*.) — आशासते। वेदाध्ययनश्राद्धादिकर्म्माकांक्षन्ते ॥ (*Râghavânanda*.)

Sl. 81, v. 1, *a*. L'édition de Calcutta porte स्वाध्यायेना-र्चयेदृषीन् hémistiche qui, ainsi que l'a remarqué M. de Schlegel, renferme une faute de quantité puisqu'il finit par ∪—∪—; en effet dans le système de M. Chézy, l'amphibraque est exclu comme second pied du premier hémistiche, la dernière syllabe étant *ad libitum* (Voyez *Théorie du Sloca*, p. 9). M. de Schlegel avait soupçonné que la véritable leçon devait être स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन्, et cette conjecture a été confirmée par les N^os V, VI, VII et par le ms. de Bombay; le ms. dévanâgari donne également cette leçon. M. Haughton, tout en inclinant pour l'opinion de M. de Schlegel, a con-

servé le texte de l'édition de Calcutta. La correction m'ayant paru nécessaire et suffisamment appuyée, j'ai cru devoir l'adopter.

Sl. 84. विश्वदेवार्थः सर्व्वदेवतार्थो वैश्वदेवस्तस्य पक्वस्यान्नस्यावसथ्याग्नौ स्वगृह्यविहितपर्य्युक्षणादीति-कर्त्तव्यतापूर्व्वकं आभ्यो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणः प्रत्यहं होमं कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 85. आदावग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति निरपे-क्षदेवताकं होमद्वयं कृत्वा अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति सम-स्तदेवताकं होमं कुर्य्यात् ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 86, v. 2, *b*. अग्नये स्विष्टकृते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 87. एवमुक्तप्रकारेण सम्यक् = होमान् कृत्वा सर्व्वासु प्राच्यादिषु दिक्षु प्रदक्षिणमिन्द्रादिभ्यः सपुरु-षेभ्यो बलिं हरेत् । तथा प्राच्यामिन्द्राय नमः इन्द्रपु-रुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः = । पश्चिमायां वरुणाय नमः = । उत्तरस्यां सोमाय नमः = ॥ (*Coulloûca.*) — Jones traduit : « Having thus, with fixed

attention, offered clarified butter in all quarters proceeding *from the east* in a southern direction, to Indra, Yama, Varuna and the god Soma, let him offer his gift to animated creatures. » Cette traduction ne me semble pas exacte. D'après le commentaire et les slocas qui précèdent, je crois que ce n'est pas le *havis*, mais le *bali* qui doit être offert aux divinités qui président aux quatre points cardinaux, ainsi qu'aux génies qui en dépendent. Je considère en conséquence le premier hémistiche du premier vers comme indépendant de ce qui suit.

Sl. 88, v. 1, *a*. मरुद्भ्यो नम इति द्वारे बलिं दद्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 89, v. 1. वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्व्वस्यां दिशि श्रियै बलिं दद्यात् । तस्यैव पाददेशे दक्षिणपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्यै ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 90, v. 2. दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 91, v. 1. गृहस्योपरि यद्गृहं तत् पृष्ठवास्तु बलिदातुः पृष्ठदेशे भूभागे वा । = v. 2. उक्तबलिदानाव-

शिष्टं सर्व्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणामुखः स्वधा पितृभ्य इति बलिं कुर्य्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 92, v. 1, *b.* पापरोगी कुष्ठी क्षयरोगी वा ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 93, v. 2. स परं स्थानं ब्रह्मात्मकं तेजोमूर्त्ति प्रकाशं अवक्रेण वर्त्मनार्च्चिरादिमार्गेण प्राप्नोति ब्रह्मणि लीयते इत्यर्थः । ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षप्राप्तेः । तेजोमूर्त्तिरिति सविसर्गपाठे प्रकृष्टब्रह्मबोधस्वभावो भूत्वेति व्याख्या ॥ (*Coullouca*). — v. 2, *b.* L'édition de Calcutta et presque tous les mss. donnent तेजोमूर्त्ति; le ms. de Bombay, le N° VI, portent तेजोमूर्त्तिः leçon à laquelle M. Haughton a donné la préférence et que j'ai conservée; elle se trouve dans le ms. bengali. Au reste ces deux variantes offrent chacune un sens satisfaisant, et on vient de voir que Coulloûca les rapporte l'un et l'autre dans son commentaire.

Sl. 94, v. 2. ग्रासप्रमाणा च भिक्षा भवति ॥ (*Coull.*)

Sl. 96, v. 1. प्रचुरान्नाभावे ग्रासप्रमाणां भिक्षामपि व्यञ्जनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णं पात्रमपि फलपुष्पादिना सत्कृत्य ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 100, v. 1. लूनकेदारशेषधान्यानि शिलास्तान् अपि उञ्छन्वतो वृत्तिसंयमान्वितस्य त्रेतावसथ्यः सभ्य-श्चेति पञ्चाग्नयः सभ्यो नामाग्निः शीतापनोदाद्यर्थं यस्तत्र प्रणीयते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 101. Ce distique est cité dans l'Hitopadésa (page 19, stance 53, édition de M. de Schlegel). — v. 1, *b.* वाक् चतुर्थी च सूनृता; le roi Douchmanta, dans le drame de Sacountalâ (*premier acte*, p. 16), fait sans aucun doute allusion à ce passage, lorsqu'il dit aux jeunes filles qui s'empressent de remplir envers lui les devoirs de l'hospitalité: भवति सूनृतयैव वाचा कृतमातिथ्यं.

Sl. 102, v. 2. अनित्यावस्थानान्न विद्यते द्वितीया तिथिरस्येति अतिथिरुच्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 105. सूर्य्येणोढः प्रापितः रात्रौ स्वगृहगमनाशक्तेः द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तः अकाले वा सायम्भोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहे अतिथिरनश्नन् वसेत् ॥ (*Coull.*)

Sl. 106, v. 2, *b.* अतिथिपूजनं éd. Calc. éd. Lond. N°s II, VI, VII. — अतिथिभोजनं ms. de Wilkins, ms. de Bombay, N° V, ms. dévan. ms. beng.

Sl. 107, v. 1. आवसथो विश्रामस्थानं । = अनुव्रज्या गच्छतोऽनुगमनं । उपासनं परिचर्य्या ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 112, v. 2. क्षत्रियभोजनकालात् परतो दम्पतीभोजनात् पूर्व्वं दासभोजनकाले अनुकम्पामाश्रयन् भोजयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 113, v. 2, *b*. गृहस्थस्यापि स एव भोजनकालः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 114, v. 1. L'édition de Calcutta et le N° II donnent ce vers ainsi qu'il suit :

सुवासिनींकुमारीश्चरोगिणोगर्भिणीस्त्रियः ।

M. Haughton l'a conservé, à cause des nombreuses différences que présentent les autres MSS., dont aucun ne s'accorde exactement. Le détail de toutes ces variantes serait fastidieux et inutile; la leçon que j'ai adoptée est celle du N° V, elle ne diffère de celle du MS. de M. Wilkins qu'en ce qu'elle donne कुमारीश्च au lieu de कुमारांश्च; le MS. bengali porte कुमाराश्च, pour le reste il est absolument semblable au N° V. La leçon que j'ai choisie me paraît préférable en ce qu'elle s'accorde parfaitement avec le commentaire de Coulloûca; toutes les autres s'en éloignent plus ou moins.

Sl. 117 et 118. Voyez le *Bhagavad-gîta*, lect. III, sl. 12 et 13.

Sl. 119, v. 1, *b*. प्रियो जामाता। = v. 2. परिसंवत्सरादिति संवत्सरं वर्जयित्वा तदूर्द्ध गृहागतान् पुनर्मधुपर्केण पूजयेत्॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 120. राजस्नातकौ संवत्सरादूर्द्धमपि यज्ञकर्म्मण्येव प्राप्तौ मधुपर्केण पूजनीयौ न तु यज्ञव्यतिरेकेण जामात्रादयस्तु संवत्सरादूर्द्धं यज्ञं विनापि मधुपर्कार्हाः॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 121. दिनान्ते सिद्धस्यान्नस्य पत्नी अमन्त्रं बलिहरणं कुर्य्यात्। इन्द्राय नम इति मन्त्रपाठवर्जं मानसस्तु देवतोद्देशो न निषिध्यते। यत एतत् वैश्वदेवं नामान्नसाध्यं होमबलिदानातिथिभोजनात्मकं तत् सायंप्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 123, v. 1. इदं मासिकं प्रतिमासभवं श्राद्धं यस्मात् पितृयज्ञपिण्डानां अनु पश्चादाह्रियते तेन पिण्डान्वाहार्य्यकमिदं पण्डिता जानन्ति॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 125. अत्र यथाम्युद्देशक्रमेण भोजनीया इति वक्तु-

मुचितं तथाप्यल्पवत्कथ्यवाद्ब्राह्मणसंख्यामाह । देवश्राद्धे द्वौ ब्राह्मणौ पितृपितामहप्रपितामहानां त्रीन् ब्राह्मणान् अथवा देवे एकं पित्रादित्रिके चैकं ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ (*Coullouca.*) — v. 1. पितृकार्य्ये ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. dévan. — पितृकृत्ये autres MSS. — v. 2, *b.* प्रसज्जेत ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. dévan. tous les autres MSS. portent प्रसज्येत. M. Haughton fait observer à cette occasion que comme la racine षस्ज् n'est pas de la quatrième conjugaison, प्रसज्येत ne peut être qu'au passif, tandis que प्रसज्जेत est employé dans un sens neutre. (Voyez *les Notes de M. Haughton*, p. 343 et 376, *celles de M. de Schlegel sur le Bhagavad-gîta*, p. 102 et 103, et les *Racines sanscrites de M. Rosen.*)

Sl. 126, v. 1, *b.* गुणवद्ब्राह्मणलाभं च ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 127, v. 2. तस्मिन् पित्र्ये कर्म्मणि युक्तस्यैतत्परस्य लौकिकी स्मार्त्तिकी प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्था क्रिया गुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रबन्धरूपेण कर्त्तारमुपतिष्ठते तस्मादिदं कर्त्तव्यं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 129, v. 1, *b.* M. de Schlegel fait observer avec raison

qu'en substituant भोजयन् à भोजयेत् il en résulterait une construction plus facile et plus naturelle ; tous les mss. de M. Haughton, et le ms. dévanâgari donnent भोजयेत् ; un seul ms. le N° XII, porte भोजयन्.

Sl. 130, v. 1, *a.* दूरादेव पितृपितामहाद्यभिजनशुद्धिनिरूपणेन । = v. 2, *a.* तीर्थं पात्रं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 132, v. 2. एवं मूर्खभोजनेन जनितं दोषं न मूर्ख एव भोजितोऽपहन्ति किन्तु विद्वान् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 133, v. 2. तत्संख्याकान् एव प्रकृतश्राद्धकर्त्ता ज्वलितशूलर्ष्ट्याख्यायुधलोहपिण्डान् ग्रसते ॥ (*Coull.*)

Sl. 137, v. 1, *b.* L'édition de Calcutta et celle de Londres portent par erreur स्याच्छ्रोत्रियः au lieu de स्याच्छ्रोत्रियः. — v. 2, *a.* मन्त्रसंपूजनार्थं तु ; Jones traduit : « yet for the sake of performing rites with holy texts. » Je doute que ce soit le vrai sens. Il me semble que ce passage signifie plutôt : « mais pour honorer le texte saint *étudié par lui.* » Le commentaire de Coulloûca porte : स तदधीतवेदपूजनार्थं पूजामर्हति.

Sl. 139, v. 1, *a.* यस्य मैत्रीप्रधानानि (*Coulloûca.*)

Sl. 140, v. 1, *a.* संगतानि मित्रभावं । = v. 2, *b.* श्राद्धमेव मित्रलाभहेतुर्वान्मित्रं यस्य स श्राद्धमित्रो ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 141, v. 1. सा दक्षिणा दानक्रिया सम्भोजनी सह भुज्यते यया सा सम्भोजनी = v. 2, *a.* सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वान्न परलोकफला इह लोके एवास्ते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 144, v. 1, *a.* वरं विद्वद्ब्राह्मणाभावे गुणवन्मित्रं भोजयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 147, v. 2, *a.* अयं तु मुख्याभावे ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 148, v. 2, *a.* बन्धुर्मातृष्वसृपुत्रादिः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 151, v. 1. जटिलो ब्रह्मचारी = दुर्बलो दुश्चर्मा । = v. 2. पूगयाजका बहुयाजकाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 152, v. 1. चिकित्सकान् देवलकान्; l'accusatif est ici régi par le verbe du sloca précédent भोजयेत्. Il me semble qu'il serait plus naturel d'y substituer le nominatif, et que la construction du sloca rétabli de la manière suivante serait plus facile :

चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥

mais je dois dire qu'aucun des deux MSS. que j'ai à ma disposition n'autorise cette correction.

Sl. 154, v. 1, *b.* निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । = v. 2, *b.* गणाभ्यन्तरो गणार्थोपसृष्टसम्बन्धिधनाद्युपजीवी ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 158, v. 1, *b.* कुण्डस्य योऽन्नं अश्नाति ॥ (*Coull.*)

Sl. 159, v. 1, *b.* कितवो यः स्वयं देवितुमनभिज्ञः स्वार्थं परान् देवयति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 160, v. 1, *b.* ज्येष्ठायां सोदरभगिन्यामनूढायां या कनिष्ठा विवाहेन दीयते साग्रेदिधिषूस्तस्याः पतिः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 163, v. 1. प्रवहज्जलानां सेतुभेदादिना देशान्तरनेता तेषामेवावरणकर्त्ता निजगतिप्रतिबन्धकः ॥ (*C.*)

Sl. 165, v. 1, *a.* क्लीवो धर्म्मकृत्यादौ निरुत्साहः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 167. एतान् स्तेनादीन् निन्दिताचारान् काणादींश्च पूर्व्वजन्मार्ज्जितनिन्दितकर्म्मशेषलब्धकाणादिभावान् साधुभिः सहैकत्र भोजनाद्यनर्हान् ब्राह्मणापसदान् ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञो दैवे पित्र्ये त्यजेत् ॥ (*Coull.*)

Sl. 169, v. 2, *b*. L'édition de Calcutta et celle de Londres portent तत्; les deux mss. de la Bibliothèque du Roi donnent तं, qui se trouve également dans le commentaire. Cette dernière leçon est certainement préférable et j'aurais dû l'adopter.

Sl. 170, v. 2, *b*. निष्फलं तच्छ्राद्धं भवतीत्यर्थः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 176, v. 1. सद्भिः सहैकपंक्त्यां भोजनानर्हैः स्तेनादिर्यत्संख्यान् भोजनार्हान् पश्यति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 177, v. 1, *a*. अन्धस्य वीक्षणासम्भवात् वीक्षणयोग्यदेशसन्निहितोऽसौ पांक्त्यानां नवतेर्भोजनफलं नाशयति । = v. 2, *a*. पापरोगी रोगराजोपहतः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 178, v. 2, *b*. पौर्त्तिकं श्राद्धीयं ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 179, v. 1. वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य लोभात् प्रतिग्रहं कृत्वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 180, v. 1. सोमविक्रयिणे यद्दत्तं तद्दातुर्भोजनार्थं विष्ठा सम्पद्यते । जन्मान्तरे विष्ठाभोजिनां जातौ जायत इत्यर्थः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 181, v. 1. वाणिजकाय यद्दत्तं श्राद्धे तत्रैहानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाय नापि पारलौकिकफलाय भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 182, v. 2. अत्रापि जन्मान्तरे मेदशोणितादिभुजां जातिषु जायन्त इत्यर्थः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 184, v. 1, *b*. प्रवचनान्यङ्गानि तेषप्यग्र्याः ॥ (*C.*)

Sl. 185. त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागः तद्व्रतं च तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निरग्निहोत्री । = त्रिसुपर्णो बह्वृचां वेदभागः तद्व्रतं च तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *a*. त्रिणाचिकेतः ÉD. Calc. ÉD. Lond. — Tous les MSS. à l'exception

du N° II et du N° VII, portent तृणाचिकेत: ; le dictionnaire de M. Wilson donne त्रिणात्रिकेत:, mais M. Haughton pense avec raison que c'est très-probablement une faute d'impression, ce mot étant du nombre de ceux que le savant lexicographe a recueillis lui-même en parcourant le texte de Manou.

Sl. 186, v. 1. प्रवक्ता वेदार्थस्यैव । = गोसहस्रदाता बहुप्रदो वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 187, v. 2. त्रयोऽवरा न्यूना येषां ते त्र्यवराः न तु तान् एव एकैकभोजनस्याप्युक्तत्वात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 188, v. 2. अवश्यकर्त्तव्यजपादिवर्ज्जं वेदाध्ययनं च न कुर्य्यात् । श्राद्धकर्त्तापि तथैव स्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 192, v. 2. न्यस्तशस्त्राः त्यक्तायुद्धाः । = पूर्व्वदेवताः देवतानां पूर्व्वतनाः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 200, v. 2. तेषामपीह जगति पितर एव पुत्रपौत्रा अनन्ता विज्ञेयाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 202, v. 1, *b*. राजतान्वितैः ÉD. Calc. ÉD. Lond. —

रजतान्विते: ms. dévan. ms. beng. Cette leçon sur laquelle j'avais passé trop légèrement mérite probablement la préférence, रजत signifiant *argent* et राजत, *qui est d'argent.* Cependant M. Wilson donne au mot राजत les deux significations, de sorte que la leçon de l'édition de Calcutta n'est peut-être pas fautive. — v. 2, *b.* L'édition de Calcutta et le N° II portent कल्प्यते, mais M. Haughton a préféré कल्पते que donnent ses mss. Le choix du savant éditeur est fondé sur ce que la racine कॢप् n'est pas de la quatrième conjugaison, qu'elle paraît avoir un sens neutre, et ne peut pas appartenir à la voix passive. J'ai conservé cette nouvelle leçon que je crois meilleure, mais je ne vois pas pourquoi la racine कॢप् n'aurait pas de passif aussi bien que घस्॒. Les mss. de la Bibliothèque du Roi donnent ici et presque partout कल्प्यते. M. Haughton a introduit la même correction dans les slocas 266 et 272 du même livre.

Sl. 203, v. 2. यतो दैवं कर्म्म पितृकृत्यस्य पूर्व्वं सदाप्यायनं परिपूरकं स्मृतं ॥ (*Coullouca.*) — आप्यायनं वृद्धिकरं पित्र्यस्यैव पोषकं ॥ (*Râghavânanda.*) — Le mot आप्यायनं ne se trouve pas dans le dictionnaire de M. Wilson; il dérive du causatif de la racine प्यै précédée de आ. (Voyez les *Racines sanscrites* de M. Rosen, p. 375,

et le *Glossaire sanscrit* de M. Bopp, p. 25). — Jones traduit ainsi ce vers : « because, that (oblation) to the deities is considered as the opening and completion of that to ancestors. » Peut-être mieux ? « L'offrande aux dieux, lorsqu'elle précède l'offrande aux saints ancêtres, en augmente le mérite et en assure le succès. » Le commentaire de Coulloûca ne contrarie point cette nouvelle interprétation, et celui de Râghavânanda la favorise. J'ajouterai que le sloca 211 vient encore à l'appui de mon opinion, et semble être une allusion directe à ce qui vient d'être dit.

Sl. 204, v. 1. तेषां पितॄणां रक्षाभूतं दैवं विश्वदेव-ब्राह्मणं पूर्व्वं निमन्त्रयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 207, v. 1, *a*. चोक्ताः स्वभावशुचयोऽरण्यादिप्र-देशाः (*Coulloûca.*)

Sl. 210, v. 2, *a*. अग्नौ वक्ष्यमाणं होमं कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 211, v. 1. अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत् पर्य्युक्ष-णादिपूर्व्वं हविर्दानेन प्रीणनमादौ कृत्वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 212, v. 1, *a*. अग्न्यभावश्चानुपनीतस्य सम्भवति

उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिग्रहणात् पूर्व्वं मृतभार्य्यस्य वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 213, v. 2. लोकवृद्धये उद्युक्तान् श्राद्धपात्रभूतान् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 214. अग्नौ पर्य्युक्षणाद्यङ्गयुक्तं अग्नौ करणहोमानुष्ठानक्रमं सर्व्वं आवृत्परिक्रमं पूर्व्वं परिपाटीक्रमं अपसव्यं दक्षिणासंस्थं पवित्रं तत् कृत्वा अपसव्येन दक्षिणहस्तेन भुवि पिण्डाधारभूतायां उदकं निर्वपेत् निक्षिपेत् ॥ (*Râghav.*) — v. 1, *b.* सर्व्वमावृत्यविक्रमं éd. Calc. éd. Lond. N° II. — सर्व्वमावृत्परिक्रमं ms. de M. Wilkins, ms. de Bombay, N°s V, XI et XII. M. Haughton trouve le sens de la première leçon plus satisfaisant, et j'avais d'abord adopté son avis; maintenant je serais porté à préférer la leçon des autres mss. qui se trouve répétée et expliquée dans le commentaire de Râghavânanda.

Sl. 215. तस्मादग्नौ कृताद्धविःशेषादन्नात् । = ओदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 216. विधिपूर्व्वकं स्वगृह्योक्तविधिना दर्भेषु तान्

पिण्डान् दत्वा = तेषु दर्भेषु मूलदेशे हस्तं निर्लेपं कुर्य्यात् प्रपितामहपित्रादीनां त्रयाणां लेपभुजां तृप्तये ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 218, v. 1, *a.* शेषं पिण्डभूमिन्निप्तावशेषं ॥ (*Rágh.*)

Sl. 219. पिण्डेषु उत्पन्नान् अल्पभागान् पिण्डक्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणान् भोजनकाले भोजनात् पूर्व्वं भोजयेत् विधिवत् पिण्डानुष्ठानवत् पितरं उद्दिश्य यः पिण्डो दत्तस्तदवयवं पितृब्राह्मणं भोजयेत् । एवं पितामहप्रपितामहपिण्डयोरपि ॥ (*C.*)

Sl. 220. ध्रियमाणे जीवति पितरि मृतानां पितामहादित्रयाणां श्राद्धं कर्त्तव्यं । अथ वा पितृविप्रस्थाने तमेव स्वपितरं भोजयेत् । पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत् पिण्डद्वयं च दद्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 221, v. 2. स पितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्य्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 222. यथा जीवत्पिता भोज्यः तथा पितामहो ऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोज्यः पितृप्रपितामहयोश्च

ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च कुर्य्यात् । यथावा जीवता पितामहेन त्वमेव यथारुचि कुर्विति दत्तानुज्ञः स्वरुच्या पितामहं वा भोजयेत् पितृप्रपितामहयोर्वा श्राद्धद्वयं कुर्य्यादिति विष्णुवचनात् पितृपितामहवृद्धप्रपितामहानां * श्राद्धत्रयं कुर्य्यात् (*Coulloûca.*)

Sl. 224. वर्द्धितं पूर्णं पिठरादिपात्रं = अत्वरया स्थापयेत् (*Coulloûca.*)

Sl. 227, v. 1, *a.* भक्ष्यं खरविशदमभ्यवहरणीयं मोदकादि । भोज्यं पायसादि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 230, v. 1, *a.* अश्रु क्रियमाणं प्रेतान् भूतवेषान् श्राद्धान्नानि प्रापयति न पितॄणामुपकारकं भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 231, v. 2, *a.* परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 234, v. 2, *a.* कुतपं चासने ÉD. Calc. N°s II, VI,

* L'édition de Calcutta porte : *pitriprapitâmahavriddhaprapitâmahânâm*, le premier *pra* ne peut être qu'une faute.

XII. — कुतपं चासनं ÉD. Lond. MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°ˢ V, VII, MS. dévan. J'ai préféré la première leçon parce qu'elle est d'accord avec le commentaire de Coulloûca : नेपालकंबलं चासने दद्यात् ॥

Sl. 237. यावदूष्मा भवत्यन्नं ÉD. Calc. ÉD. Lond. — M. de Schlegel (*Journal Asiatique*, IX, p. 17), pense que l'épithète de उष्मपाः (*qui savourent la vapeur des mets*), par laquelle les ancêtres sont désignés dans le *Bhagavad-gîta* (lect. XI, sl. 22), pourrait bien avoir rapport à la particularité dont il est question dans ce sloca. La justesse de cette conjecture me paraît prouvée par une variante que fournissent les deux MSS. de la Bibliothèque du Roi, qui, au lieu de यावदूष्मा भवत्यन्नं portent यावदुष्मा भवत्यन्ने; et suivant le passage des Védas cité dans le commentaire du Bhagavad-gîta, la vapeur chaude qui s'exhale des mets est la part des Pitris; उष्मभागा हि पितरः ॥

Sl. 244, v. 1. सर्व्वप्रकारकमन्नादिकं व्यञ्जनादिभिरेकीकृत्य । = v. 2, *b*. भूमौ दर्भेषु ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 247. सपिण्डीकरणश्राद्धपर्यन्तमचिरमृतस्य द्विजातेश्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितं श्राद्धार्थमन्नं ब्राह्मणं भोजयेत् एकं च पिण्डं दद्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 248. अस्येति यस्येदमेकोद्दिष्टं विहितं तस्य धर्म्मतः स्वगृह्यादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते अनयैवावृता उक्तामावास्याश्राद्धेतिकर्त्तव्यतया पिण्डनिर्वपणं पार्व्वणविधिना श्राद्धं पुत्रैः सर्व्वत्र मृताहादौ कर्त्तव्यं॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 251, v. 2, *b.* अभित इति पाठे अभित अयत इह वा स्वगृहे वास्यतामित्यर्थः॥ (*Coulloúca*).

Sl. 254, v. 1, *b.* गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे। = v. 2. अभ्युदये वृद्धिश्राद्धे। = दैवे देवतोद्देशेन श्राद्धे॥ (*Coull.*)

Sl. 255. अमावास्याश्राद्धस्य प्रकृतत्वात् तद्विषयो ऽयमपराह्णकालः। विष्टराद्यर्था दर्भाः गोमयादिना श्राद्धदेशसंशोधनं। तिलाश्च विकिरणाद्यर्थाः सृष्टिरकार्पण्येनान्नादिविसर्गः। मृष्टिरन्नादेश्च संस्कारविशेषः पंक्तिपावनादयश्च ब्राह्मणाः एताः श्राद्धे सम्पत्तयः॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 256. पवित्रं मन्त्राः = हविष्याणि मुन्यन्नादीनि यच्च पवित्रं पावनं वास्तुसम्पादनादि पूर्व्वमुक्तं॥ (*C.*)

Sl. 257. अनुपस्कृतमविकृतं पूतिगन्धादिरहितं मांसं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 258, v. 2, *a*. आकांक्षन् अवलोकयन् ॥ (*Rágh.*)

Sl. 259, v. 1. नः अस्मत्कुले । वेदाः स्वाध्यायेनाविच्छिन्ना भवन्तु ॥ (*Rághavánanda.*) — v. 2, *a*. मा व्यगमद् ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, V, VI, MS. de M. Wilkins, MS. dévan. MS. beng. — मा विगमद् MS. de Bombay. D'après la règle qui prescrit la suppression de l'augment lorsque le prétérit se trouve employé dans le sens de l'impératif et précédé de मा ou de मास्म (Voyez *Grammaire sanscrite* de Bopp, § 319 et 388), la leçon du MS. de Bombay devrait être préférable; cependant toutes les autres autorités se réunissent pour la première leçon. Dans les cas où l'augment fait une syllabe de plus et contribue à la mesure du vers; on conçoit le motif de la violation de la règle. Mais ici les deux leçons offrent le même nombre de syllabes et la même quantité. (*Voyez* les notes de M. Haughton, p. 348 et 349.)

Après le sloca 259 le MS. dévanâgari donne les deux vers suivans, qui ne se trouvent ni dans les deux éditions ni dans le MS. bengali.

अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥

« Puissions-nous aussi avoir du riz en abondance et obtenir

des hôtes! Puissions-nous accueillir souvent des demandes, et n'en jamais adresser à personne! »

Sl. 260, v. 1, *b*. प्रकृतवरयाचनानन्तरं ॥ (*Coull.*)

Sl. 261, v. 1, *b*. L'édition de Calcutta, celle de Londres, tous les MSS. consultés par M. Haughton (*Voyez* les notes de la traduction, p. 437), et les deux MSS. de la Bibliothèque du Roi portent पुरस्ताद् (*avant*). Mais dans la glose de Râghavânanda, où le mot est répété, on lit परस्ताद् (*après*) que le commentateur interprète par विप्रभोजनानन्तरं, explication absolument semblable à celle que donne Coulloûca dans son commentaire, mais sans répéter le mot. Cette dernière leçon (परस्ताद्), qui offre un sens conforme à celui de la glose des deux scholiastes, doit être rétablie dans le texte. D'après Râghavânanda पुरस्ताद् est la leçon adoptée par Médhâtithi.

Sl. 262, v. 2, *b*. सम्यग् आधत्त पितरो गर्भमित्यादि-गृह्योक्तमन्त्रेण ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 264, v. 1, *b*. ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्य्यात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 269, v. 1, *a*. L'édition de Londres porte पयम्मासां-क्रमामसिन, leçon évidemment fautive à laquelle j'ai sub-

stitué, d'après le ms. dévanagari षण्मासान् छागमांसेन; pour plus de régularité il faudrait षण्मासांश्छागमांसेन.

Sl. 270, v. 2, *a*. शशकूर्म्मयोस्तु मांसेन, cet hémistiche a une syllabe de trop. Cependant l'édition de Calcutta, celle de Londres et le ms. bengali le donnent ainsi. Il est probable qu'il faut शशकूर्म्मयोर्मांसेन, correction indiquée par le ms. dévanâgari. Seulement il offre dans cet endroit une faute légère, le *répha* final de कूर्म्मयोर् manque. M. Haughton n'indique pas de variante. M. Chézy avait fait cette correction avant d'avoir connaissance du ms. dévanâgari. Il avait remarqué, en outre, qu'elle est d'autant plus certaine que la particule तु est répétée deux fois dans ce vers, et que par conséquent elle est inutile et redondante au premier hémistiche.

Sl. 271, v. 1, *b*. पायसेन वा ms. dévan. ms. beng. पायसेन च éd. Calc. éd. Lond. — v. 2 *a*. वार्ध्रीणासस्य; j'ai adopté à l'exemple de M. Haughton la manière dont ce mot est orthographié dans le dictionnaire de M. Wilson; les mss. donnent les uns वाध्रीणासस्य, les autres वार्द्धीणासस्य. Cette dernière forme est celle que présente l'édition de Calcutta dans le texte et dans le commentaire. Coulloûca explique ce mot de la manière suivante : वार्द्धीणासश्च निगमे व्याख्यातः।

त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिं ।
वार्द्धीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्म्मणि ॥

नद्यादौ पयः पिवतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च त्रिभिः पिवतीति त्रिपिवः ॥

Sl. 272, v. 1, *b.* लोहो लोहितवर्णः छाग एव ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 274. पितरः किलैवमाशासते अपि नाम तथाविधः कश्चिदस्माकं कुले भूयात् । यो अस्मभ्यं प्रकृतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरे ऽपि हस्तिनः पूर्व्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 275, v. 2, *b.* परत्रानन्तम् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — परत्रानन्त्यम् MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, MS. dévan., MS. beng.; tous les autres MSS. donnent la première leçon.

Sl. 277, v. 1, *a.* श्राद्धं कुर्व्वन् । = v. 2, *a.* पितॄन् पूजयन् ॥ (*Coulloûca.*) — पितॄन् सर्व्वान् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — पितॄन् अर्चन् MS. dévan. MS. beng.

Sl. 278, v. 1, *a.* अपरः पक्षः कृष्णपक्षः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 281. कुर्य्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासं श्राद्धं विहितं तदसम्भवे विधिरयं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 283. पार्वणयज्ञिकश्राद्धासंभवे विधिरयं ॥ (*Coull.*)

Sl. 284, v. 2, *a*. प्रपितामहांस्तथादित्यान्; cet hémistiche a neuf syllabes, comme l'a remarqué M. Haughton, dont tous les mss. le donnent de cette manière. Il ajoute que M. Colebrooke propose de rectifier cet hémistiche en substituant तु ou च a तथा. Cette correction se trouve justifiée par le ms. dévanâgari, qui donne प्रपितामहांश्चादित्यान्. J'aurais dû adopter cette leçon, quoiqu'on ne la trouve que dans un seul ms. Avant la publication de l'édition de M. Haughton, M. Chézy avait pensé qu'on pouvait rectifier ce vers au moyen de la particule तु.

Sl. 285, v. 1, *b*. वामृतभोजनः éd. Calc. éd. Lond. N° II, ms. de Bombay. — Tous les autres mss. portent चामृतभोजनः. Le commentaire de Coulloûca favorise la dernière leçon qui mériterait peut-être d'être substituée à la première.

LIVRE QUATRIÈME.

Sl. 5, v. 1, *a.* मञ्जर्य्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 7. कुशूलो व्रीह्यगारं । = यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाह्रो भवति तावद्धनः कुशूलधान्यक उच्यते । वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः । = ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकः तथा वा स्यात् (*Coullouca.*) = श्वस्तनं परदिनभोज्यं तेनापि न व्रीवतीति अश्वस्तनिकः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 9. एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहुपोष्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचितभैक्षकृषिबाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यनेनैव चशब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्म्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जीवति । = अन्यः पुनस्ततोऽल्पपरिकरः त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः = प्रवर्त्तते = अपरः पुनः = द्वाभ्यां याजनाध्या-

पनाभ्यां प्रवर्त्तते। उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनर्ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीवति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 10, v. 2. पार्व्वायणान्तीयाः पर्व्वणोर्द्दर्शपौर्णमास्योर्भवास्तथा अयनान्ते भवाश्च इष्टीः। केवलाः पशुसोमादिवर्जिताः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 15, v. 1, *a*. प्रसज्यते यत्र पुरुषः स प्रसङ्गो गीतवादित्रादिः ॥ (*Coullouca.*) — v. 2, *a*. कल्पमानेष्वर्थेषु éd. Lond. mss. विद्यमानेष्वर्थेषु éd. Calc. N° II.

Sl. 16, v. 1, *b*. प्रसज्येत éd. Calc. éd. Lond. mss. — Le ms. dévanâgari seul donne प्रसज्जेत, et je préférerais cette leçon. (*Voyez* livre III, sl. 125.)

Sl. 17, v. 2, *a*. यथा तथा केनाप्युपायेन ॥ (*Coull.*)

Sl. 19. वेदाविरुद्धानि शीघ्रं बुद्धिवृद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसास्मृतिपुराणन्यायादीनि शास्त्राणि तथा धन्यानि धनाय हितानि अर्थशास्त्राणि वार्हस्पत्यौशनसादीनि तथा हितानि दृष्टोपकारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि तथा पर्य्यायकथनेन वेदार्थावबोधकान् निगमाख्यांश्च ग्रन्थान् नित्यं पर्य्यालोचयेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 23. यावद्धि पुरुषो भाषते न तावत् प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुह्नोति यावद्धि पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुह्नोति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 25, v. 2. दर्शाख्येन कर्म्मणा = पौर्णमासाख्येन यजेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 26. पूर्व्वार्जितधान्यादिसस्ये समाप्ते शरदि नवानामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्तेऽपि पूर्व्वसस्ये नवसस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेत्। = चत्वारश्चत्वारो मासा ऋतवस्तदन्तेऽध्वरैश्चातुर्मासाख्यैर्यागैर्यजेत् ॥ (*Coullouca.*)
— v. 1, *a.* Jones traduit : « At the season, when old grain is usually consumed, let him offer new grain for a plentiful harvest. » La traduction suivante serait, je crois, plus exacte et mieux d'accord avec le commentaire : « Lorsque le grain *de l'année précédente* est épuisé, *et même lorsqu'il ne l'est pas*, qu'il fasse une offrande de grain nouveau, *aussitôt que la récolte est faite.* »

Sl. 31. वेदविद्याव्रतस्नातान् इति विद्यास्नातकव्रतस्नातकोभयस्नातकास्त्रयोऽपि गृह्यन्ते। यथाह हारीतः। यः समाप्य वेदान् असमाप्य व्रतानि समावर्त्तते

स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतानि असमाप्य वेदान् समावर्त्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातकः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 32, v. 1, *a.* अपचमानाः ब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पाषण्डादयः । = v. 2, *b.* स्वकुटुम्बानुरोधेन वृक्षादिपर्य्यन्तं प्राणिभ्यो ऽपि जलादिनापि विभागः कर्त्तव्यः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 34, v. 1, *b.* विद्यादियोगात् प्रतिग्रहशक्तः ॥ (*C.*)

Sl. 35, v. 1, *a.* कल्पनं छेदनं लूनकेशनखश्मश्रुः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 43, v. 1, *a.* भार्य्यया सह एकपात्रे नाश्नीयात् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 44, v. 1, *b.* अनावृतां स्तनावरणरहितां ॥ (*C.*)

Sl. 46, v. 2, *b.* न वल्मीके कदाचन ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. — न वल्मीके न शाद्वले MS. dévan.

Sl. 48, v. 1, *a.* वायोरनूपलवेनासम्भवे वात्याप्रेरिततृणकाष्ठादिनिषेधो ऽयं ॥ (*Coulloúca.*) — वाय्वग्निविप्रम्

ÉD. Calc. ÉD. Lond. MSS. — M. de Schlegel propose de lire वाग्ग्मी विप्रम्.

Sl. 51, v. 1. नीहाराद्यन्धकारे वा दिग्विशेषाज्ञाने सति । = v. 2, b. चौरव्याघ्रादिकृतप्राणविनाशभयेषु च ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 54. खट्वादिभ्योऽधस्तादङ्गारशकट्यादिकं न कुर्यात् न चाग्निमुत्प्लुत्य गच्छेत् । न च सुप्तः पाददेशेऽग्निं स्थापयेत् । न च प्राणपीडाकरं कर्म्म कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 55, v. 1. सन्ध्याकाले भोजनं ग्रामान्तरगमनं निद्रां च न कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 57, v. 1, b. वित्तविद्यादिभिरधिकं च सुप्तं न प्रबोधयेत् । = v. 2, b. यज्ञं चाकृतावरणोऽनृत्विक् न गच्छेत् ॥ (*Coull.*) — v. 1, *a*. L'édition de Calcutta et le N° II, portent स्वपेत्, tous les autres MSS. donnent स्वप्यात्. Cette dernière forme est seule régulière, la racine स्वप् étant de la seconde conjugaison et non de la première. Comme स्वपेत् n'est pas ici nécessaire pour le vers (*Voyez* sl. 99), à l'exemple de M. Haughton, j'ai préféré स्वप्यात्.

Sl. 58, v. 2, *b.* दक्षिणं पाणिं सवाढं वा उद्धरेदिति वहिष्कुर्य्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 59, v. 1, *b.* नापि परकीयक्षीरादि पिबन्तीं तस्य कथयेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 64, v. 1. अशास्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् ॥ (*Coullouca.*) — v. 2, *b.* विरावयेत् ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. dévan. MS. beng. — Les leçons fournies par les autres MSS. sont incorrectes. (*Voyez* les notes de M. Haughton, p. 357.)

Sl. 65, v. 2, *b.* यत्र मनो विचिकित्सति तद्भावदुष्टं न तत्र भुञ्जीत ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 68, v. 2, *a.* शोभनवर्णैर्मनोज्ञाकृतिभिः ॥ (*Coull.*)

Sl. 69, v. 2, *a.* न छिंद्यात् स्वयमिति शेषः ॥ (*Rágh.*)

Sl. 70, v. 1. नाकारणं मृल्लोष्टं मृद्नीयात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 72, v. 1, *b.* केशकलापाद्वहिर्माल्यं न धारयेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 77, v. 1. तरुगुल्मलतागहनत्वेनाचक्षुर्गोचरम-

रण्यादिदेशं दुर्गं नाक्रमेत्। सर्पचौरादेरन्तर्हितस्य सम्भवात्॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 79, v. 1, *a.* एकतरुच्छायादौ न सर्मपि वसेत्। = v. 2, *a.* अवलिप्ता धनादिमदगर्व्विताः॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 80, v. 1. शूद्राय मतिं दृष्टार्थोपदेशं न दद्यात्। = अदासशूद्राय उच्छिष्टं न दद्यात्। = v. 2. व्रतं चास्य प्रायश्चित्तरूपं साक्षान्नोपदिशेत् किन्तु ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात्॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 83, v. 2. तैलेन शिरःस्नातः तैलेन पुनः किञ्चिदप्यङ्गं न स्पृशेत्॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 85, v. 1. दशशूनावत्सु यावान् दोषस्तावान् एकस्मिन् चक्रवति तैलिके॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 89, v. 2, *a.* संह्रातं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — संघातं MSS. — v. 2, *b.* पूतिमृत्तिकं ÉD. Lond. MSS. — प्रतिमूर्त्तिकं ÉD. Calc. N° II, MS. beng. — La traduction de Jones porte *Sanhâta* et *Pûtimrittica.*

Sl. 90, v. 2, *b.* लोहदारकम् ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II,

MS. dévan. — लोहाङ्गारकम् MS. de M. Wilkins. — लोह्भारकम् N° V. — लोह्चारकम् N° VI, MS. de Bombay, MS. beng. — Dans la traduction de Jones on lit *Lohángáraca.*

Sl. 92, v. 1, *a.* ब्राह्मो मुहूर्त्तो रात्रेः पश्चिमो यामः। ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात्। = v. 2. तथा धर्म्मार्थार्ज्जनहेतून् कायक्लेशान् निरूपयेत् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 95. श्रावणस्य पौर्णमास्यां भाद्रपदस्य च स्वगृह्यानुसारेण उपाकर्म्माख्यं कर्म्म कृत्वा सार्द्धांश्चतुरो मासान् ब्राह्मण उद्युक्तो वेदान् अधीयीत ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 97, v. 2, *a.* विरमेत् नाधीयीत। द्वे दिने पूर्व्वापरे पक्षाविव यस्या मध्यवर्त्तिन्या रात्रेः सा पक्षिणी रात्रिः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 99, v. 2, *b.* स्वपेत् ÉD. Calc. MSS. Cette forme anomale (*Voyez* sloca 57, note) est ici nécessaire pour le mètre, le second pied du second hémistiche de chaque vers dans un sloca devant toujours être un amphibraque suivi d'une syllabe *ad libitum*. (*Voyez* Théorie du sloca par M. Chézy, p. 9.) M. Haughton avait substitué dans son texte स्वप्यात्

à स्वपेत्, ce qui faisait une faute de quantité, mais il a reconnu ensuite (notes du livre IV, p. 362), que cette correction faite par conjecture, contre l'autorité des mss., était très-douteuse.

Sl. 103, v. 2. आकालिकमिति तु निमित्तकालादपरेद्युर्यावत् स एव कालस्तावत्पर्य्यन्तमनध्यायमेतेषु मनुरवोचत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 104, v. 1, *b.* यदा क्होमार्थं प्रकटीकृताग्निकालेषु सन्ध्यास्तणेषु ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 106, v. 1, *b.* = यदा विद्युद्गर्जितशब्दावेव भवतो न तु वर्षः । = v. 2, *b.* त्रयाणां पूर्व्वोक्तानां शेषे वर्षाख्ये त्रितये जाते यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 110, v. 1. एक एवोद्दिश्यते यत्र श्राद्धे तदेकोद्दिष्टं नवश्राद्धं । = v. 2, *b.* राह्मोश्च सूतकं चन्द्रसूर्य्योपरागः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 111, v. 1, *a.* एकानुदिष्टस्य एकोद्दिशेन निमन्त्रितस्य ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 112, v. 1, *a.* = आसनारूढपादः । = v. 2, *b.* जनननमरणाशौचिनां चान्नं भुक्त्वा नाधीयीत ॥ (*Coulloûca.*) — Le mot अवसक्थिका n'est pas interprété dans le commentaire de Coulloûca. Râghavânanda l'explique ainsi : पृष्ठजानुद्वयव्यापी बन्धः अवसक्थिका. M. Wilson, dans son dictionnaire, lui donne le même sens.

Sl. 113, v. 1, *a.* नीहारे धूलिकायां । वाणशब्दे शरध्वनौ । वाणो वीणाविशेष इत्यन्ये ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 114, v. 2, *a.* वेदं चाष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मारयतः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 117, v. 2, *b.* यस्मात् पाणिरेवास्यमस्येति पाण्यास्यो हि ब्राह्मणः स्मृतः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 119, v. 1, *b.* त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणं । = तत्रायं धर्मनैपुण्यकामं प्रति त्रिरात्रोपदेशः तथाग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं कृष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु वाहोरात्रमनध्यायः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 121, v. 2, *a.* भोजनानन्तरं च यावदार्द्रहस्तो ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *b.* प्रमुक्तके ms. beng. Rien de plus

embarrassant que le choix de la meilleure leçon pour ce passage. L'édition de Calcutta et celle de Londres donnent सूतके. Ce mot n'est pas répété dans le commentaire de Coulloûca ; il y est expliqué par अम्लोद्गारे, ce que Jones traduit très-exactement par « sour eructations. » Mais le mot सूतक se rencontre plusieurs fois dans le texte de Manou et jamais dans ce sens ; le dictionnaire de M. Wilson n'offre rien qui se rapproche de cette signification, et l'étymologie du mot n'y convient pas. Je suis donc porté à regarder, sinon comme fautive, du moins comme très-incertaine, la leçon des deux textes imprimés. Dans le ms. dévanâgari le texte porte सूक्तके et la glose सुक्तके, avec la même explication que celle de Coulloûca. Le ms. bengali donne शुक्तके, mot probablement dérivé de शुक्त, qui veut dire *acide*, et par conséquent conforme au sens de la glose. Telle est la leçon que j'ai cru devoir adopter d'après l'autorité, bien faible il est vrai, d'un ms. souvent incorrect. Je regrette beaucoup que M. Haughton n'ait fait sur ce passage aucune observation.

Sl. 123, v. 2. वेदं च समाप्य आरण्यकाख्यं च वेदैकदेशमधीत्य तदहोरात्रे वेदान्तरं नाधीयीत ॥ (*Coull.*)

Sl. 124, v. 2, *b*. तस्मात् तस्याशुचिरिव ध्वनिः न

त्वशुचिरेव । अतस्तस्मिन् श्रूयमाणे ऋग्यजुषी नाधीयीत ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 125. एतद्वेदत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकत्वं ज्ञानन्तः शास्त्रज्ञास्त्रयीनिष्कर्षं सारोद्धृतं व्याहृतिसावित्र्यात्मकं प्रणवव्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्व्वमधीत्य पश्चाद्वेदाध्ययनं कुर्य्युः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 126, v. 2, *a.* शिष्योपाध्याययोर्मध्यगमने ॥ (*C.*)

Sl. 130, v. 2, *b.* बभ्रुणो ÉD. Calc. ÉD. Lond. MSS. — Suivant la règle, le génitif de बभ्रुः devrait être बभ्रोः et non बभ्रुणः, terminaison qui ne convient qu'à un nom neutre. M. Haughton avait déjà signalé cette irrégularité.

Sl. 131, v. 2, *b.* चिरं चतुष्पथं नाधितिष्ठेत् ॥ (*C.*)

Sl. 132, v. 1, *a.* अपस्नानं स्नानोदकं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 142, v. 1. कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्चाकृतशौचाचमनो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन् न स्पृशेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 143. पाणिना गृहीताभिरद्भिः प्राणांश्चक्षुरादीनी-न्द्रियाणि शिरःस्कन्धजानुपादान् नाभिं च स्पृशेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 145, v. 1, *a.* अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 147, v. 1. वेदमेवाभ्यसेन् ED. Calc. ED. Lond. N°II. — वेदमेव जपेन् MSS.

Sl. 150. सावित्रींदिवताकान् होमान् अनिष्टनिवृत्त्यर्थं शान्तिहोमान् पौर्णमास्यमावास्ययोः सर्व्वदा कुर्य्यात् । तथा आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं कृष्णाष्टमीषु तिसृषु चाष्टकाख्येन कर्म्मणा श्राद्धेन च तदन्तरितकृष्णनवमीषु चान्वष्टकाख्येन परलोकगतान् पितॄन् यजेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 151, v. 2, *a.* निषेकः परिषेकः स्नानोदकमिति यावत् निषेको रेत इत्यपि कश्चित् ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 152, v. 1, *a.* मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुः तद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गं । — v. 2, *a.* पूर्व्वाह्णशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्व्वभागाविह विवक्षितौ ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 154, v. 1. गृहगतान् गुरून् अभिवादयेत् ॥ (*C.*)

Sl. 156, v. 2, *b.* अशुभफलसूचकं च देहस्थमलक्षणा-माचारो निष्फलयति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 160, v. 1. सर्व्वं परप्रार्थनादिसाध्यं दुःखहेतुः सर्व्वमात्माधीनं सुखहेतुः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 166, v. 2, *a.* एकविंशतिम् MS. dévan. MS. beng. — L'édition de Calcutta et celle de Londres portent à tort एकविंशतम्.

Sl. 173, v. 2, *a.* न त्वेव तु ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. dévan. MS. beng. M. de Schlegel trouve que cette répétition de तु n'est pas supportable, et pense qu'il faut peut-être lire न तु जातु; cependant on retrouve encore dans le livre suivant (sl. 37) न त्वेव तु.

Sl. 174, v. 2, *b.* देहधनतनयादिसक्तितो विनश्यति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 179, v. 2, *a.* ज्ञातयः पितृपक्षाः । सम्बन्धिनः श्या-लकादयः । बान्धवा मातृपक्षाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 181, v. 1, *b.* अज्ञातपापैः प्रमुच्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 182, v. 1, *a.* आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभुः तेन सह विवादपरित्यागेन तत्सन्तुष्ट्या तु ब्रह्मलोकप्राप्तिर्गौणं ब्रह्मलोकेशत्वं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 185, v. 1, *a.* छाया स्वा दासवर्गश्च ÉD. Lond. MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N^os V, VI, VII, IX, X, XI. — छाया स्वो ÉD. Calc. N° II, XII. — La leçon adoptée par M. Haughton me paraît préférable à celle de l'édition de Calcutta. M. Eugène Burnouf (*Journal Asiatique*, IX, p. 252,) ne partage pas cette opinion. Il se fonde sur ce que le commentaire porte स्वदासवर्गश्च, ce qui semble indiquer que le pronom doit se rapporter à दासवर्गः, et sur ce que le pronom स्व précède ordinairement le nom auquel il se rapporte. Mais on lit aussi dans le commentaire आत्मछाया, et parmi les MSS. qui donnent स्वा, les uns le mettent avant छाया, les autres après. — v. 1, *b.* दुहिता च परं कृपापात्रं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 186, v. 1, *a.* विद्यातपोवृत्तसम्पन्नतया प्रतिग्रहे ऽधिकार्यपि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 189, v. 1, *a*. Jones traduit : « Gold and gems burn up his nourishment and his life. » Ce passage signifie au contraire : « L'or et le riz (reçus par un homme qui ne connaît pas la loi) consument son existence. » Le commentaire de Coulloûca porte : एवं हिरण्यमन्नं चायुरोषतः ॥

Sl. 195. यो बहुजनसमक्षं धर्म्मं आचरति स्वतः परतश्च लोके ख्यापयति तस्य धर्म्मो ध्वजं चिह्नमिवेति धर्म्मध्वजी। = विडालव्रतेन चरतीति वैडालव्रतिकः। विडालो हि प्रायेण मूषिकादिहिंसारुचितया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठत इति उपचाराद्विडालव्रतशब्दः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 196. निष्कृतिर्निष्ठुरता तयाचरतीति नैष्कृतिकः। = वकव्रतं चरतीति वकव्रतचरः। वको हि प्रायेण मीनहननरुचितया मिथ्या विनीतः सन्नेवंशीलो भवतीति गौणो वकव्रतशब्दः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 203, v. 2, *b*. गर्त्तेषु अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिषु। तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते।

न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥

चतुर्हस्तप्रमाणं धनुः । प्रस्रवणेषु निर्झरेषु ॥ (*Coull.*)

Sl. 204. ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमवक्रता ।
अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमा दश ॥
स्नानं मौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥

Ces vers de Yâdjnavalkya sont cités par Coulloûca, et par Râghavânanda avec quelques différences peu importantes. Entre autres on trouve dans Coulloûca सत्यमकल्कता au lieu de सत्यमवक्रता ; j'ai suivi principalement le texte donné par Râghavânanda.

Sl. 206, v. 1, *a.* अश्लीकं अश्रीकं श्रीघ्नं रेफस्य स्थाने लकारः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 208, v. 1, *a.* भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव ÉD. Calc. ÉD. Lond. MSS. Jones traduit : « Nor that which has been looked at by the slayer of a priest. » Il semblerait d'après cette traduction que le texte de Jones portait ब्रह्मघ्नावेक्षितं ; en effet भ्रूण-हन् signifie *meurtrier d'un fœtus* et non *meurtrier d'un Brâhmane.* Le commentaire ne donne pas ici d'explication, mais

plus loin (livre VIII, sl. 317) le texte porte भ्रूणाघ्ना et la glose ब्रह्मघ्ना.

Sl. 209, v. 2, *a*. गणान्नं शठब्राह्मणासंघान्नं गणिका वेश्या तस्या अन्नं ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *b*. विदुषां ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, VI, IX et X. — Tous les autres MSS. portent विदुषा.

Sl. 210, v. 1, *b*. तक्ष्णोऱ् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — तक्ष्णो MS. dévan. MS. beng. Cette dernière leçon, que je n'avais pas remarquée à la première lecture, me semble préférable à l'autre. तक्ष्णः ne présente aucune incertitude, c'est le génitif de तक्षन्; quant à तक्ष्णोः, ce ne pourrait être que le génitif de तक्ष्णु, mais ce mot ne se trouve pas dans le dictionnaire de M. Wilson. — v. 2, *b*. निगडस्य । निगडबद्धस्य ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 211, v. 2, *a*. शुक्तं यत् स्वभावतो मधुरं दध्यादि सम्पर्कवशेन उदकादीनां चाम्लादिभावं गतं । पर्युषितं रात्र्यन्तरितं ॥ (*Coulloûca*).

Sl. 212, v. 2, *b*. एकपंक्तिस्थान् अन्यान् अवमन्य

यत्रान्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनं क्रियते तत् पर्य्याचान्तं अनिर्दशं सूतिकान्नं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 213, v. 1. वृथामांसं देवतादिमुद्दिश्य यन्न कृतं। अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 215, v. 2, *a.* वैणस्य ÉD. Lond. MS. de Bombay, MS. dévan. — वेणस्य ÉD. Calc. MS. beng. Cette dernière leçon, au rapport de M. Haughton, est celle de Médhâtithi. La première a été préférée parce qu'elle est conforme pour le sens à la glose de Coulloûca (वेणोर्भेदनेन यो जीवति). वेण veut dire *un musicien.*

Sl. 217, v. 2, *a.* अनिर्दशं मृतकान्नं दशाहाभ्यन्तरे दत्तं ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 219, v. 1, *a.* कारुकस्य सूपकारादेरन्नं ॥ (*Coull.*)

Sl. 220, v. 1, *a.* चिकित्सकस्यान्नं पूयं पूयभक्षणासमदोषं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 221, v. 1, *a.* य एभ्यो ऽन्ये त्वभोज्यान्नाः MS. de M. Wilkins, ÉD. Lond. — य एते ऽन्ये त्वभोज्यान्नाः ÉD. Calc. N°s II, V, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 222, v. 1, *b*. क्षपणं उपोषणं ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 223, v. 1, *a*. नाद्याच्छूद्रस्य MS. dévan. MS. beng. L'édition de Calcutta et celle de Londres portent par erreur नाद्याच्छूद्रस्य.

Sl. 226, v. 1, *a*. पूर्त्तं = पुष्करिणीकूपप्रपारामादि । = v. 2. अक्षये मोक्षफले भवतः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 231, v. 1, *a*. वस्त्रदश्चन्द्रसमानलोकान् प्राप्नोति चन्द्रलोके चन्द्रसमविभूतिर्वसतीति ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *b*. पिष्टपं ÉD. Lond. — Les MSS. donnent, les uns पिष्टपं, les autres विष्टपं; les deux formes sont également correctes.

Sl. 232, v. 2, *b*. ब्रह्म वेदस्तत्प्रदो वेदस्याध्यापको व्याख्याता च ब्रह्मणः सार्ष्टितां समानगतितां तत्तुल्यतां प्राप्नोति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 241. Jones traduit : « When he leaves his corse, like a log or a lump of clay, on the ground, his kindred retire with averted faces. » Ce passage ne signifierait-il pas plutôt ? « Après avoir déposé son corps dans la terre, comme un morceau de bois, ou une motte d'argile, les parens de

l'homme s'éloignent en détournant la tête. » Le sloca 69 du livre V offre la même comparaison.

Sl. 243. धर्म्मपरं पुरुषं = प्रकृतो धर्म्म एव = परलोकं नयति। खं ब्रह्मेत्याद्युपनिषत्सु खशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः खशरीरिणं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः ॥ (*Coull.*)

Sl. 248, v. 1, *a*. आहृतां सम्प्रदानदेशमानीतां। अभ्युद्यतामाभिमुख्येन स्थापितां ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 249, v. 2. न च यज्ञेषु तेन दत्तं पुरोडाशादि हव्यमग्निर्वहति देवान् प्रापयति यस्तां भिक्षां न स्वीकरोति ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 251, v. 1, *a*. मातापित्रादीन् गुरून् भृत्यांश्च भार्य्यादीन् क्षुधावसन्नान् उद्धर्त्तुमिच्छन् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 253, v. 1, *a*. आर्द्धिकः कार्षिकः। = v. 2, *b*. यो यस्मिन्नात्मानं निवेदयति दुर्गतिरहं त्वदीयसेवां कुर्व्वन्निति च त्वत्समीपे वसामीति यः शूद्रस्तस्य भोज्यान्नः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 254, v. 1, *a.* अस्य शूद्रस्य कुलशीलादिभिर्यादृश आत्मा स्वरूपं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 255. La même idée, se trouve exprimée en termes peu différens dans le discours de Sacountalâ à Douchmanta (Voyez l'*Épisode de Sacountalâ*, lect. VII, sl. 24).

Sl. 257, v. 1. महर्षीणां स्वाध्यायेन पितॄणां पुत्रोत्पादनेन देवतानां यज्ञैर्यथाशास्त्रमानृण्यं गत्वा = v. 2, *a.* योग्यपुत्रे सर्व्वं कुटुम्बचिन्ताभारमारोप्य ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 258, v. 2, *a.* Voyez relativement à चिन्तयान la règle 598, de la Grammaire sanscrite de M. Bopp.

LIVRE CINQUIÈME.

Sl. 4, v. 1, *a.* सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्त्तव्यकरणानुत्साहलक्षणादालस्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 7. देवताद्यनुद्देशेन आत्मार्थं यत् पच्यते तद्वृथा कृसरस्तिलेन सह सिद्ध ओदनः। = संयावः शृतक्षी-

एगुडोधूमचूर्णसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पायसः अपूपः पिष्टकः एतान् वृथापक्कान् विवर्जयेत् । पशुयागादौ मन्त्रबङ्कलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्रहितः पशुरनुपाकृतः तस्य मांसानि देवान्नानि नैवेद्यार्थमन्नानि प्राङ्गिवेदनात् हवींषि च पुरोडाशादीनि होमात् प्राग्वर्जयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 10, v. 2. Coulloûca cite à ce sujet deux vers de Vrihaspati :

कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तान् न वर्जयेत् ।
अविकारि भवेद्भक्ष्यं अभक्ष्यं तद्विकारकृत् ॥

Jones traduit ainsi le second vers de Manou : « And all acids extracted from pure flowers, roots, or fruit *not cut with iron.* » Je ne vois rien, ni dans les deux vers de Vrihaspati, ni dans le reste du commentaire de Coulloûca, qui ait rapport au sens adopté par Jones.

Sl. 16, v. 2. तथा राजीवाख्यान् = अद्यात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 20, v. 2, *a.* यतिचान्द्रायणं ÉD. Calc. MS. dévan. MS. beng. — On trouve dans l'édition de Londres यदिचान्द्रायणं, ce qui ne peut être qu'une faute d'impression.

Sl. 21, v. 1. एकमपि कृच्छ्रं = प्राजापत्याख्यं = अनुतिष्ठेत् । = v. 2, *b.* ज्ञातस्य पुनः अभक्ष्यभक्षणादोषस्य विशेषतो यत्र यद्विहितं तदेव प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 24, v. 2. रात्र्यन्तरितमपि तत् घृततैलदध्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 27, v. 1. एकवारं भक्षयेत् (*Coulloûca.*)

Sl. 28, v. 1, *a.* प्राणितीति प्राणो जीवः शरीरान्तर्गतो भोक्ता ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 35, v. 1, *a.* श्राद्धे मधुपर्के च यथाशास्त्रं नियुक्तः सन् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 37. सङ्गे आसक्तौ पशुभक्षणानुरागेण घृतमयीं पिष्टमयीं वा पशुप्रतिकृतिं कृत्वा खादयेत् न पुनर्देवताद्युद्देशं विनैव पशून् कदाचिदपि हन्तुमिच्छेत् ॥ (*C.*)

Sl. 38, v. 1, *b.* तावत्कृत्वो ह्र ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. de Bombay, MS. beng. Les autres MSS. donnent तावत्कृत्वेह.

Sl. 40, v. 2, *b*. उच्छ्रिती: ÉD. Lond. MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N° X, MS. beng. — उत्सृती: ÉD. Calc. — उत्श्रिती: N° II. — उच्छ्रिती: N° V, VI, VII et XI.

Sl. 47, v. 1, *b*. रतिं ÉD. Lond. MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°s V, VI, VII, IX, X, XI, XII. — धृतिं ÉD. Calc.

Sl. 48, v. 2, *b*. तस्माद्विधिना मांसं न भक्षयेदिति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 51. विशसिता अङ्गानि यः कर्त्तर्यादिना पृथक् पृथक् करोति । = संस्कर्त्ता पाचकः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 54, v. 2, *b*. यच्छास्त्रनियमिताप्रसिद्धमांसवर्जनाल्लभते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 68. अनुज्ञाते ज्ञातदन्तानन्तरे कृतचूडाकरणे च चकारात् कृतोपनयने च संस्थिते मृते सति बान्धवाः सपिण्डाः समानोदकाश्चाशुद्धा भवन्तीत्युच्यते ॥ (*Coull.*)

Sl. 59. सपिण्डेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मणस्योपदिश्यते । = अर्व्वाक् सञ्चयनादस्थामिति

चतुरहोपलक्षणं चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनं कुर्य्यादिति विष्णुवचनात् त्र्यहमेकाहोरात्रं वा अहः शब्दो ऽहोरात्रपरः अयं चाग्निवेदादिगुणापेक्षो व्यवस्थितविकल्पः। = श्रौताग्निमतो मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिनः एकाहाशौचं। तत्र श्रौताग्निवेदाध्ययनगुणयोरेकगुणरहितो हीनः तस्य त्र्यहः। उभयगुणरहितस्तु हीनतरः केवलस्मार्त्ताग्निमान् तस्य चतुरहः सकलगुणरहितस्य दशाहः॥ (*Coulloûca.*) — Jones traduit : « *according to the qualities of the deceased.* » C'est évidemment un contre-sens. D'après ce passage du commentaire le nombre des jours de purification dépend non des qualités du mort, mais de celles des Sapindas. — आर्व्वाक् ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, X, MS. beng. — अर्व्वाक् N^os^ V, VI, VII et XI. Je crains bien d'avoir commis une erreur en conservant la leçon de l'édition de Calcutta, que M. Haughton avait déjà signalée comme douteuse. La seconde leçon (अर्व्वाक्) méritait la préférence ; elle est appuyée par le dictionnaire de M. Wilson, et les grammaires de MM. Wilkins et Carey. Le MS. de M. Wilkins et celui de Bombay sont incorrects. (*Voyez* les notes de M. Haughton, p. 364.)

Sl. 60. सपिण्डलक्षणमाह यं पुरुषं प्रति योगिनं

कृत्वा निरूप्यते तस्य पितृपितामहप्रभृतीन् षट् पुरुषान् अतिक्रम्य सप्तमे पुरुषे प्राप्ते सपिण्डत्वं निवर्त्तते एवं पुत्रपौत्रादिष्वप्यवगन्तव्यं पिण्डसम्बन्धिनिबन्धना चेयं सपिण्डता। तथा हि पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं प्रपितामहस्य पित्रादयस्त्रयः पिण्डलेपभुजश्च तत्पूर्व्वस्य तु सप्तमस्य पिण्डसम्बन्धो नास्तीत्यसपिण्डता। यस्य चैते षट् पुरुषाः सपिण्डाः सो ऽपि तेषां सपिण्डः पिण्डदातृत्वेन तत्पिण्डसम्बन्धात् अतः साप्तपौरुषीयं सपिण्डता। = समानोदकत्वं पुनरस्मत्कुले अमुकनामाभूदिति जन्मनामोभयापरिज्ञाने निवर्त्तते॥ (*Coulloūca.*)

Sl. 61, v. 1. यथेदं दशाहादिकं शवनिमित्तमाशौचं कर्म्मानर्हत्वलक्षणं = विधीयते॥ (*Coulloūca.*)

Sl. 62. मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमशौचं सर्व्वेषामेव सपिण्डानां समानं। जननिमित्तं तु मातापित्रोरेव भवति॥ (*Coulloūca.*)

Sl. 63, v. 2. वैजिके तु सम्बन्धे परपूर्व्वभार्य्यायामपत्योत्पत्तौ त्र्यहमशौचं भवति॥ (*Coulloūca.*)

Sl. 65, v. 1, *b*. अन्त्येष्टिं कृत्वा ॥ (*Coulloûca*.) — v. 2, *a*. समं तत्र ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. — समस्तत्र MS. dévan. Cette leçon que confirme la glose de Coulloûca (प्रेतनिर्हारकैर्गुरुसपिण्डैस्तुल्यः) mériterait probablement d'être substituée à la première.

Sl. 66, v. 1, *a*. L'édition de Calcutta, celle de Londres et le MS. dévanâgari portent रात्रिभिर्मासतुल्याभि; il est évident qu'il faut रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्. Je me suis permis cette correction qui m'a paru nécessaire, l'oubli du [र्] étant d'autant plus naturel à supposer que le *répha* qu'on trouve dans le mot qui suit गर्भ, aura pu causer quelque confusion. Ce vers manque dans le MS. bengali.

Sl. 67, v. 2, *a*. निर्वृत्त ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, VII, MS. beng. — निर्वृत N° VI. — निवृत्त MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N^os^ X, XI. Le dictionnaire de M. Wilson confirme la leçon de l'édition de Calcutta, adoptée par M. Haughton.

Sl. 68. असम्पूर्णद्विवर्षं बालं मृतमकृतचूडं मालादिभिरलंकृत्य ग्रामाद्वहिः कृत्वा ॥ (*Coulloûca*.)

Sl. 71, v. 1. सहाध्यायिनि मृते एकरात्रमशौचं कर्त्तव्यं ॥ (*Coulloûca*.)

Sl. 72, v. 1. स्त्रीणामकृतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे बान्धवा भर्त्रादयस्त्र्यहेन शुध्यन्ति । — v. 2. सनाभयः पितृपक्षाः वाग्दत्तानां विवाहादूर्द्ध्वं मरणे ॥ (*Coull.*)

Sl. 73, v. 1, *a.* क्षारलवणं कृत्रिमलवणं तद्रहितमन्नमश्नीयुः ॥ (*Coulloúca.*) — v. 1, *b.* निमज्जेयुः ÉD. Lond. MS. de Bombay, MS. de M. Wilkins, N^os V, IX, XI. — निर्मज्जेयुः ÉD. Calc. N°s II, VI, VII et XII.

Sl. 74, v. 2. सम्बन्धिनः सपिण्डाः समानोदका बान्धवाः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 75, v. 1. विगतं मृतं विदेशस्थं विप्रकृष्टदेशस्थं अनिर्दशं अनिर्गतदशाहाद्यशौचकालं ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 76, v. 2, *b.* स्नात्वैव विशुध्यति ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 79, v. 2, *b.* तत् पूर्व्वाशौचं अनिर्दशं यावत् ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 81. वेदशास्त्राध्यायिनि उपसम्पन्ने मैत्रादिना तत्समीपवर्त्तिनि तद्गृहवासिनीत्यर्थः । तस्मिन् मृते त्रिरात्रेण शुद्धो भवति ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 82. यस्य देशे ब्राह्मणादिः स्थितः तस्मिन् राजनि कृताभिषेके क्षत्रिये मृते सज्योतिरशौचं स्यात् । सह ज्योतिषा वर्त्तत इति सज्योतिः । यदि दिवा तदा यावत् सूर्य्यज्योतिस्तावदाशौचं यदि रात्रौ मृतस्तदा यावत् तारकाज्योतिस्तावदाशौचं । अश्रोत्रिये पुनः तद्गृहे मृते कृत्स्नं दिनमात्रं आशौचं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 83. उपनीतसपिण्डमरणे सम्पूर्णकालीनजनने च वृत्तस्वाध्यायादिरहितब्राह्मणो दशाहेन शुद्धो भवति । = शूद्रो मासेन तस्य चोपनयनस्थाने विवाहः ॥ (*C.*)

Sl. 84, v. 2, *b.* सनाभ्यो MSS. Le dictionnaire de M. Wilson ne donne que सनाभिः.

Sl. 86, v. 2, *a.* सूर्य्यदैवतमन्त्रान् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 88, v. 1. व्रतादेशनमादिष्टं तस्यास्तीति ब्रह्मचारी स प्रेतोदकमाव्रतसमापनान्न कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 89, v. 1. वृथाजातानां बाहुल्येन त्यक्तस्वधर्म्माणां । = वेदवाह्यरक्तपटादिप्रव्रज्यासु वर्त्तमानानां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 93. राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणां सपिण्डमरणादौ अशौचदोषो नास्ति । = व्रतिनो ब्रह्मचारिणश्चान्द्रायणादिव्रतकारिणश्च । सत्त्रिणो यागप्रवृत्ताः । = ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मेव निष्पापाः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 94, v. 1, *a*. माहात्म्यं प्रतिश्वर्य्यं ॥ (*Râghavânanda.*) — v. 2, *b*. आसनं चान्नकारणं ÉD. Calcut. ÉD. Lond. Tous les MSS. sans exception, même le N° II, qui paraît avoir servi de base à l'édition de Calcutta, donnent आसनं चात्र कारणं. Pour expliquer cette différence, M. Haughton a fait observer que dans les MSS. en caractères dévanâgaris चान्न et चात्र diffèrent peu, qu'ils ont pu facilement être confondus par les copistes, et que c'est peut-être dans cette erreur qu'on doit reconnaître l'origine de la leçon des MSS., qu'il regarde comme défectueuse. L'opinion de M. Haughton, que j'avais d'abord adoptée, me paraît maintenant fort incertaine. Dans les MSS. en caractères bengalis les groupes न्न et त्र n'ont aucune espèce de rapport, et ne peuvent pas se confondre, et dans un MS. dévanâgari lisiblement écrit ces deux groupes, bien qu'ils se ressemblent un peu, sont assez distincts pour qu'on ne puisse pas s'y méprendre. Comment expliquer d'après cela que la même faute se trouve dans un si grand nombre de manuscrits ? D'ailleurs le commentaire

de Coulloûca me semble favoriser la dernière leçon. Voici la partie de cette glose qui répond au second vers : यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिक्षे ऽन्नदानेनोपसर्गेषु शान्तिहोमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासनेष्ववस्थानं अशौचाभावे च कारणं. Les quatre derniers mots de cette glose répondent à l'hémistiche en question, et अत्र est le seul mot que अशौचाभावे puisse interpréter; आसनं चात्र कारणं, signifierait donc : « Et le trône est la cause de cela, *c. a. d.* de cette exemption de l'impureté » (déclarée dans le 1er vers du même sloca). La leçon de l'édition de Calcutta pourrait donc n'être qu'une faute d'impression : je dois dire pourtant que la traduction de Jones s'en rapproche beaucoup; la voici : « ... because his trone was raised for the protection of his people, and the supply of their nourishment. »

Sl. 95, v. 1, *a*. डिम्बाहवो नृपरक्षितयुद्धं । = v. 2, *b*. यस्य पुरोहितादेः स्वकार्य्याविघातार्थं नृपतिरशौचाभावं इच्छति तस्यापि सद्यः शौचं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 97. लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययं ॥

« By those guardians of men in substance is the king pervaded, and he cannot by law be impure; since by those

tutelars gods are the purity and impurity of mortals both caused and removed. » (*Jones.*) — v. 2. यस्मान्मनुष्याणां यच्छौचमशौचं वा तल्लोकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च। अप्ययो विनाशः॥ (*Coulloûca.*) Le dernier mot du second vers de ce sloca présente quelque difficulté. J'ai suivi la leçon donnée par l'édition de Calcutta, celle de Londres, le N° II (dans le commentaire) et le ms. de M. Wilkins; on la trouve aussi dans le ms. dévanâgari. M. Haughton, tout en la conservant, la regarde comme peu satisfaisante, parce que, dans प्रभवाप्ययं, qui se compose des deux mots प्रभव et अप्यय, le dernier mot, bien que répété et expliqué par Coulloûca, ne se trouve dans aucun dictionnaire. On lit dans le N° X प्रभवोत्ययं, variante que le savant éditeur considère comme se rapprochant beaucoup de la véritable leçon qu'il suppose être प्रभवात्ययं, parceque अत्यय, qui signifie *fin, mort,* contraste exactement avec प्रभव, qui signifie *commencement, naissance.* Toutefois M. Eugène Burnouf (*Journal Asiatique,* IX, p. 254) fait observer qu'on peut regarder अप्यय comme composé de la préposition अपि, et de la racine इ ou अय्, (comme les mots पर्य्यय प्रत्यय अत्यय, des prépositions परि प्रति et अति, avec l'une ou l'autre de ces racines), que Wilson ne donne, il est vrai, que peu de mots formés avec अपि, mais qu'ils se présentent tous avec le sens de *sur, au dessus*, que l'idée de

mouvement jointe à cette préposition peut former un composé qui exprime la fin, le terme. Les Nos VI et VII portent प्रभवाप्ययौ que la glose de Médhâtithi interprète par प्रवृत्तिनिवृत्ती. Il me reste à parler d'une dernière variante (प्रभवो क्षयं), donnée par le ms. de Bombay et le ms. bengali. M. Chézy, avant de la connaître, avait soupçonné que, au lieu de प्रभवाप्ययं, il fallait peut-être lire de préférence प्रभवो ऽप्ययं, et cette correction très-ingénieuse offre le même sens que la leçon dont je viens de parler (प्रभवो क्षयं). En adoptant cette leçon, M. Chézy croit que le vers entier doit être interprété de la manière suivante : « Il est au pouvoir des dieux de rendre les hommes purs ou impurs. » *Mot à mot :* « La pureté et l'impureté des mortels, ce pouvoir est aux dieux. »

Sl. 99, v. 1, *a.* अशौचान्ते कृतश्राद्धादिकृत्यो ब्राह्मणः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 101, v. 1, *b.* बन्धुवत् स्नेहानुबन्धेन ॥ (*Coull.*)

Sl. 102, v. 1. निर्हारको यदि तेषां मृतस्य सपिण्डानां आशौचिनामन्नमश्नाति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 103, v. 1, *b.* एव वा éd. Lond. ms. de M. Wil-

kins, ms. de Bombay, ms. dévan. ms. beng. — एव च éd. Calc. N^os V, VI, VII. — v. 2, *a*. सचेलः éd. Lond. Quoiqu'on trouve सचेलः, dans l'édition de Calcutta et dans le ms. de M. Wilkins, M. Haughton a préféré सचैलः que donnent le ms. de Bombay et les N^os V, VI, VII et IX, et que je n'ai pas cru devoir changer. Cependant le dictionnaire de M. Wilson donne चेल et non चैल, et M. de Schlegel rejette absolument cette dernière leçon. Le ms. dévanâgari est incorrect et donne सचैलं; dans le ms. bengali on lit सचेलः.

Sl. 104, v. 2, *a*. मृतस्य स्वर्गाय हिता न भवति मृतं स्वर्गं न प्रापयतीत्यर्थः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 106. सर्व्वेषां मृद्वारिनिमित्तदेहशौचमनःशौचादीनां मध्यादर्थशौचं अन्यायेन परधनहरणपरीहारेण यद्धनेच्छया तत् परं प्रकृष्टं मन्वादिभिः स्मृतं ॥ (*Coull.*)

Sl. 112, v. 2, *a*. जलभवं च शंखमुक्तादि ॥ (*Coull.*)

Sl. 113, v. 1. अग्निर्वैवरुणादीन् कामयत इत्यादि वेदे श्रूयते तथाग्नेः सुवर्णमिन्द्रियं वरुणादीनां रजतमित्यादिश्रुतिषग्न्यापःसंयोगात् सुवर्णं रजतं चोद्भूतं ॥ (*C.*)

Sl. 114, v. 1, *a*. अयो लौहं रैतिः पित्तलं तद्भवं पात्रं रैत्यं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 115, v. 1, *b*. J'ai substitué ici उत्पवनं à आप्लवनं, donné par l'édition de Calcutta et conservé par M. Haughton; peut-être ai-je eu tort? Le ms. de M. Wilkins, celui de Bombay, les Nos VI et VII offrent उत्पवनं; ce mot se trouve dans le dictionnaire de M. Wilson, où il est dit signifier l'*action de filtrer les liquides avant de s'en servir pour des usages religieux*. Cependant il paraît d'après la glose de Coulloûca qu'il ne s'agit pas ici de filtrer les liquides, mais, suivant Jones, de les agiter avec des tiges d'herbe *cousa*, (« stirring them with *cusa-grass* »), ce passage de la glose est malheureusement peu clair : द्रवाणां घृततैलानां काककीटाद्युपहतानां बौधायनादिवचनात् प्रसृतिमात्रप्रमाणानां प्रादेशप्रमाणकुशपत्रद्वयाभ्यां उप्लवनेन शुद्धिः. M. Haughton a déjà remarqué que bien probablement il faut lire dans le commentaire उत्प्लवनेन et non उप्लवनेन. Le ms. No II donne उत्प्लवन dans le texte, et प्लवन dans le commentaire; mais aucun de ces mots आप्लवन, उत्प्लवन, प्लवन, ne se trouve dans le dictionnaire de M. Wilson, qui ne donne, ainsi que je l'ai déjà dit, que उत्पवन. Toutefois dans l'incertitude où je suis relativement à la signi-

fication précise de ces mots, je ne sais si je n'aurais pas mieux fait de ne rien changer au texte de l'édition de Calcutta. M. Chézy, qui a bien voulu, à ma prière, examiner avec attention le passage en question de la glose de Coulloûca, donne par conjecture, au mot उत्प्लवन, un sens qui me semble préférable à celui de Jones. Il pense que ce mot exprime l'action d'enlever avec des feuilles de *cousa*, longues d'un empan, la superficie d'un liquide en petite quantité souillé par le contact d'un insecte, de l'écumer en quelque sorte. Ce passage lui rappelle ces deux vers des *Géorgiques* où Virgile représente la femme du laboureur occupée à écumer, avec un rameau, du vin doux qu'elle fait bouillir dans un vase d'airain :

> Aut dulcis musti Vulcano decoquit humorem
> Et foliis undam trepidi despumat aheni. (*lib.* I, 295.)

— v. 2, *a*. संहृतानां सूत्रादियुक्तानां शय्यादीनां ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 117, v. 2, *a*. Le mot स्फ्य se trouve écrit ainsi dans l'édition de Calcutta et dans les deux mss. de la Bibliothèque du Roi. C'est sans doute par erreur que l'édition de Londres porte स्प्य. Au reste on ne trouve ni स्फ्य, ni स्प्य, dans le dictionnaire de M. Wilson, et aucune des gloses consultées par M. Haughton n'en donne l'interprétation. Râghavânanda est le seul qui en parle; il l'explique ainsi : स्फ्यः खड्गकारं यज्ञियं पात्रं. Je ne me rends pas bien compte

de la signification du mot खड्गकारं. D'après la traduction de Jones le *sphya* est un instrument à ramasser le grain.

Sl. 119, v. 1. चेलवत् ÉD. Lond. — चैलवत् ÉD. Calc. (*Voyez* la note du sl. 103.)

Sl. 124, v. 1. अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *a.* सम्मार्जनोपाञ्जनेन ÉD. Calc. ÉD. Lond. Nos II, IX, MS. de Bombay. — सम्मार्जनेनाञ्जनेन MS. de M. Wilkins, Nos V, VI, VII, X, MS. dévanâgari, MS. bengali.

Sl. 125, v. 1, *b.* पदा चावधूतं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 127. केनापि प्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टं संज्ञातोपघातशंकायां जलेन प्रक्षालितं । = उपघातशंकायामेव पवित्रं भवत्विति ब्राह्मणवाचा यत् प्रशस्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 128, v. 1. आपः = विशुद्धभूमिगता विशुद्धाः स्युः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 129, v. 2, *a.* भैक्ष्यं ÉD. Calc. ÉD. Lond. Nos II, V,

VI, VII, ms. dévan. — भेत्तं ms. de M. Wilkins, ms. de Bombay, ms. bengali.

Sl. 134, v. 1, *a*. विण्मूत्रमुत्सृज्यते येन स विण्मूत्रोत्सर्गः पाय्वादिस्तस्य शुद्ध्यर्थं ॥ (*Coulloûca.*) Jones traduit: « For the cleansing of vessels which have held ordure or urine. » Le texte et le commentaire sont ici tellement clairs que je ne conçois pas comment Jones a pu se tromper ainsi.

Sl. 135, v. 1, *a*. मज्जा शिरोमध्ये पिण्डितस्नेहः ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *b*. L'édition de Calcutta porte घ्राणकर्णविट्. Pour faire accorder son texte avec la traduction de Jones, M. Haughton a substitué à cette leçon कर्णविण्नखाः, variante fournie par le ms. de M. Wilkins, celui de Bombay, les Nos V, VI et VII, et que j'ai conservée dans mon texte. Mais M. de Schlegel préfère la leçon de l'édition de Calcutta, et fait observer qu'il s'agit des sécrétions d'humeurs, et que l'accroissement des ongles ne peut pas en faire partie. Il propose en outre de remplacer मूत्रविट् par मूत्रं विट्, correction autorisée par le ms. de Bombay, et les Nos V, VI et VII. L'hémistiche ainsi rectifié serait donc: मूत्रं विट् घ्राणकर्णविट्.

Sl. 136. = जलसहिता मृदेका लिङ्गे दातव्या मुदे

तिस्रो मृदः तथैकस्मिन् करे वामे = तस्यैवाधः शौचसाधनत्वात् तत्रैव दश मृदो दातव्या तत उभयोः करयोः सप्त दातव्याः यदा तूक्तशौचेनापि गन्धलेपक्षयो न भवति तदा यावदपैत्यमेध्याक्तादिति वचनादधिकसंख्या अपि मृद्दातव्या ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *b.* तथैकत्रकरे éd. Calc. éd. Lond. N°s II, V, X, ms. de Bombay, ms. beng. — तथा वामकरे ms. de M. Wilkins, N° IX. — तथैकस्मिन् करे ms. dévanâgari.

Sl. 142, v. 2, *a.* भौमिकैः विशुद्धभूमिगतैः समाः सदृशाः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 144, v. 2. यदि भुक्त्वा अनन्तरमेव वमति तदा आचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 146, v. 2, *b.* धर्म्मान् éd. Calc. éd. Lond. N°s II, VI et VII. — धर्म्मं ms. de M. Wilkins, ms. dévan. ms. beng. Le commentaire de l'édition de Calcutta et du N° II donne également धर्म्मं.

Sl. 148, v. 2. भर्त्तरि मृते पुत्राणां तदभावे भर्त्तृस-

पिण्डानां * । तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः । पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्त्रिया मत इति नारदवचनात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 150, v. 2, *a.* सुशोधितकुण्डकटाहादिगृहभांडया ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 151, v. 2, *b.* मृतं च नातिक्रामेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 152, v. 1. यदासां स्वस्त्ययनं शान्त्यनुमन्त्रवचनादिरूपं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 153. मन्त्रसंस्कारो विवाहः तत्कर्त्ता भर्त्ता ऋतावुपेयात् सर्व्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जमिति गौतमवचनात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 162, v. 1. यस्माद्भर्तृव्यतिरिक्तेन पुरुषेण उत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्रीया न भवति न चान्यपत्न्यामुत्पादिता उत्पादकस्य प्रजा भवति ॥ (*Coullouca.*)

* Le mot *bhartrisapinddnâm* n'est pas dans le texte; je l'ai ajouté, d'après la traduction de Jones, adoptée par M. Colebrooke (*Digest*, II, p. 426), parce qu'il me paraît nécessaire et qu'il a probablement été passé.

Sl. 163, v. 2, *b*. परो ऽन्यः पूर्व्वो भर्त्ता अस्या अभू-दिति च लोकैरिष्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 168, v. 2, *b*. स्मार्त्ताग्नीन् श्रौताग्नीन् वा आद-ध्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

LIVRE SIXIÈME.

Sl. 9, v. 1. वैतानिकं गार्हपत्यकुण्डस्थिताग्नेराहव-नीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारो वितानं तत्रभवमग्निहोत्रं यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 10, v. 1, *a*. ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः आग्रायणं नवस-स्येष्टिः ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *a*. उत्तरायणं च क्रम-शो ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. Cet hémistiche a neuf syllabes. Peut-être faut-il supprimer च, et lire उत्तरायणं क्रमशो? Le MS. dévanâgari porte : तुरायणं च क्रमशो. Le *tourâyana*, suivant M. Wilson (*Dict. sanscr.*), est un

sacrifice particulier, explication qui est d'accord avec celle que donne Râghavânanda.

Sl. 14, v. 2, *b*. श्लेष्मातक ÉD. Lond. N°s II, VII, IX, X, MS. beng. — श्लेष्मान्तक ÉD. Calc. MS. de Bombay, N° V, MS. dévan.

Sl. 16, v. 1. फालकृष्टप्रदेशे जातं स्वामिनोपेक्षित-मपि व्रीह्यादि नाद्यात्॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 17, v. 2. पाषाणेन, चूर्णीकृत्य पक्वमेवाद्यात्। दन्ता एवोदूखलस्थानानि यस्य तथाविधो वा भवेत्॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 18. एकाहमात्रजीवनोचितं मासवृत्त्युचितं वा षण्मासंवत्सरनिर्वाहसमर्थं वा नीवारादिकं संचिनु-यात्॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 19, v. 2. चतुर्थकालाशनो वा स्यात् सायंप्रातर्म-नुष्याणामशनं देवनिर्म्मितमिति विहितं तत्रैकस्मिन्न-हन्युपोष्यापरेद्युः सायं भुञ्जीत। अष्टमकालिको वा भवेत्। त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थस्याह्नो रात्रौ भुञ्जीत॥ (*C.*)

Sl. 23, v. 1. आत्मतपोविवृद्ध्यर्थं ग्रीष्मे चतुर्दिगव-

स्थितिरग्निभिरूर्द्धं चादित्यतेजसा आत्मानं तापयेत् । = यत्र देशे देवो वर्षति तत्र छत्राद्यावरणरहितस्तिष्ठेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 25. श्रौतान् अग्नीन् वैखानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिना आत्मनि समारोप्य लौकिकाग्निगृहशून्यः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 28, v. 2, *b*. शकलेन n'est pas interprété dans le commentaire de Coulloûca. Râghavânanda l'explique par अर्द्धपाणिना.

Sl. 29, v. 1. एता दित्ता एतान् नियमान् ॥ (*Coull.*)

Sl. 31. अचिकित्सितव्याध्याद्युद्भवे अपराजितामैशानीं दिशमाश्रित्याकुटिलगतिर्युक्तो योगनिष्ठो जलानिलाशनः आशरीरनिपाताद्गच्छेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 36. जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्य इति श्रुतेः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 38. यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रन्थोक्तां सर्व्वस्वदक्षिणां

प्रजापतिदेवताकां इष्टिं कृत्वा । = वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् । = तथा जाबालश्रुतिः ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत इतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा ॥ (*Coullouca.*) — v. 1. *b.* सर्व्ववेदसदक्षिणां ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. dévan. MS. beng. M. de Schlegel rejette absolument cette leçon et propose de lire : सर्व्वस्वस्य सदक्षिणां. Mais la première leçon ne pourrait-elle pas signifier « avec l'offrande entière du Véda, *c. a. d.* prescrite par le Véda. » Le commentaire de Coulloûca favorise cette explication; toutefois je suis loin de la donner comme certaine.

Sl. 41, v. 1, *b.* दंडकमंडल्वादियुक्तो मुनिर्मौनी ॥ (*C.*)

Sl. 43, v. 2, *a.* अशंकुसुको ÉD. Calc. (*texte et commentaire*) ÉD. Lond. — असंकसुको texte du N° II, (le commentaire porte असंकुश्रुको), N° V (dans le commentaire), N° VI. — असंचयिको MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°s IX et X. — अशंकश्रूको MS. dévan. — अशंकश्रुको MS. beng. A l'exemple de M. Haughton, je n'ai pas osé changer la leçon de l'édition de Calcutta, répétée dans

le commentaire où elle est expliquée de la manière suivante : अशंकुसुक: स्थिरमति: ; Coulloûca ajoute que d'autres lisent असस्वयिक: . Parmi ces différens mots, असंकसुक: et असस्वयिक:, me paraissent seuls susceptibles d'être expliqués d'une manière satisfaisante avec le secours du dictionnaire de M. Wilson ; et le premier (असंकसुक:) donné par N°s II, V et VI, me paraît offrir la véritable leçon. En effet संकसुक:, d'après le dictionnaire de M. Wilson, signifie *incertain, inconstant*; par conséquent असंकसुक: est exactement synonyme de स्थिरमति:, que donne la glose de Coulloûca. La signification de असस्वयिक: paraît être *qui ne s'occupe pas d'amasser, qui n'est pas avide de richesses.* — v. 2, *b.* भावेन ब्रह्मणि समाहित: ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 45, v. 2, *b.* निर्देशं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° IX, MS. beng. — निदेशं MS. de M. Wilkins, N° X, MS. dévan. — निर्वेशं MS. de Bombay, N^os^ V, VI et VII. La première leçon, qui, pour le sens, ne diffère pas de la seconde, est celle de Coulloûca ; ainsi que le prouve la glose : निर्दिश्यते इति निर्देशो भृति: तत्परिशोधनकालमिव भृतक: ॥ Les mots निर्देश et निर्वेश, qui signifient, le premier *ordre*, *injonction*, le second *gages*, *honoraires*, offrent chacun pour ce vers un sens clair et satisfaisant ; mais il n'est pas aisé de

savoir quel est celui de ces deux sens que Coulloûca a préféré. Dans sa glose il donne निर्देश, pour synonyme de भृति, et cependant निर्देश, comme on vient de le voir, signifie *ordre, commandement*, tandis que भृति signifie *gages, entretien d'un domestique*. Coulloûca veut-il dire que le sannyâsi doit attendre son tems (*c. a. d.* le moment de sa mort मरणकालं *Coull.*), comme un domestique attend le moment de faire son service, *ou bien*, comme il attend le moment de recevoir ses gages? Jones a adopté ce dernier sens pour lequel je penche également.

Sl. 46, v. 1, *a.* केशास्थ्यादिपरिहारार्थं । = v. 1, *b.* जलेषु क्षुद्रजन्त्वादिवारणार्थं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 47, v. 2. नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रित्य तदर्थं केनचित् सह वैरं कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 48, v. 2. सप्तद्वारावकीर्णामिति चक्षुरादीनि पञ्च बहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनोबुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयं वेदान्तदर्शने एतैर्गृहीतेषु स्वेषु वाचा प्रवृत्तेरेतानि सप्त द्वाराणीत्युच्यन्ते । एतैरवकीर्णां विक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत् किन्तु ब्रह्ममात्रविषयां वदेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 49, v. 1, *a.* निरपेक्षो दण्डकमंडल्वादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्यः निरामिषः आमिषं विषयाः तदभिलाषरहितः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 50. भूकम्पाद्युत्पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेन अद्याश्विनी हस्तरेखादेरीदृशं फलमिति नक्षत्राङ्गविद्यया ईदृशो नीतिमार्ग इत्थं वर्त्तितव्यं अनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचिन्न भिक्षां लब्धुमिच्छेत् ॥ (*C.*)

Sl. 55, v. 1, *b.* प्रसज्जेत ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. dévan. Les autres MSS. donnent प्रसज्येत, ou sont incorrects, mais dans le second vers tous s'accordent à donner सज्जति ou सज्जते, ce qui prouve, comme l'a remarqué M. Haughton, que प्रसज्जेत est la véritable leçon.

Sl. 56, v. 1, *a.* विगतपाकधूमे ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 57, v. 2, *b.* दण्डकमण्डलुमात्रास्वपि इदमशोभनं त्यजामि इदं रुचिरं गृह्णामि इत्यादिप्रसङ्गं न कुर्य्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 58, v. 2, *b.* आसन्नमुक्तिरपि यतिर्जन्मबन्धान् लभते ॥ (*Coullouca*).

Sl. 66, v. 1. यस्मिन् कस्मिंश्चिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमविरुद्धाचारदूषितो ऽपि आश्रमलिङ्गरहितो ऽपि ॥ (*C.*) — v. 1, *a.* दूषितो ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. dévan. — भूषितो MS. de Bombay, N^os V, VI, VII, MS. bengali. Le même mot est répété dans la glose de Médhâtithi, avec l'explication suivante : कुसुमकटकाद्याभरणैः, « orné de fleurs, de bracelets d'or et autres ornemens. » Dans l'Hitopadésa où ce sloca est cité (p. 126, liv. IV, sl. 84), on lit दुःखितो, variante qui offre un sens différent. — v. 1, *b.* रतः ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, VI, VII, MS. beng. — वसन् MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N° V, MS. dévanâgari.

Sl. 72, v. 2, *b.* अनीश्वरान् गुणान् ईश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति क्रोधलोभमायादयः ॥ (*C.*)

Sl. 73, v. 1, *b.* शास्त्रैरसंस्कृतान्तःकरणैः दुर्ज्ञेयं ॥ (*C.*)

Sl. 75, v. 2, *b.* इह लोके तत्पदं ब्रह्मात्यन्तिकलयलक्षणं प्राप्नुवन्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 77, v. 2, *a.* रजोगुणायुक्तं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 78, v. 1. नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातम-

ज्ञानन्नेव नदीरयेण पात्यते । = यथा पक्षी वृक्षं स्वेच्छया त्यजति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 80, v. 1, *a.* दोषभावनया परमात्मभावनया वा ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 83. अधियज्ञमिति यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्म वेदं तथा देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं तथा जीवमधिकृत्य तथा वेदान्तेषूक्तं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादि ब्रह्मप्रतिपादकं सर्व्वदा जपेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 86. एष यतीनां यतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरकबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणो धर्म्मो वो युष्माकमुक्त इदानीं यतिविशेषाणां कुटीचराख्यानां वेदविहितादिकर्म्मयोगिनां असाधारणं वक्ष्यमाणं पुत्रैश्वर्य्ये सुखं वसेदिति कर्म्मसंबन्धं शृणुत ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 89, v. 1, *b.* वेदस्मृतिविधानतः ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. dévan. MS. beng. — वेदश्रुतिविधानतः MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N^os V, VI et VII.

Sl. 93, v. 1, *a.* दश लक्षणानि धर्म्मस्य ÉD. Calc. ÉD.

Lond. ms. beng. Cet hémistiche a neuf syllabes. M. Chézy propose दश लक्षणान्येतानि ; on pourrait encore lire : दश धर्म्मलक्षणानि. Le ms. dévanâgari offre ici le même hémistiche que le sloca suivant : दशलक्षणकं धर्म्मं.

Sl. 95. सर्व्वाणि गृहस्थानुष्ठेयाग्निहोत्रादिकर्म्माणि परित्यज्य अज्ञातजन्तुबधादिकर्म्मजनितपापानि च प्राणायामादिना नाशयन् नियतेन्द्रिय उपनिषदो ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यस्य पुत्रैश्वर्य्य इति पुत्रगृहे पुत्रोपकल्पितभोजनाच्छादनत्वेन वृत्तिचिन्तारहितः सुखं वसेत् । अयमेवासाधारणो धर्म्मः कुटीचरस्योक्तः ॥ (*Coulloûca.*)

LIVRE SEPTIÈME.

Sl. 2, v. 1, *a*. ब्रह्म बेदस्तत्प्राप्त्यर्थतया उपनयनसंस्कारः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 8. Ce sloca est cité dans l'Hitopadésa (p. 57, liv. II, sl. 80, *édition de M. de Schlegel*).

Sl. 9, v. 1, *b.* यो ऽग्नेरतिसमीपं अनभिक्षितः सन् उपसर्पति स दुरुपसर्पी । = v. 2, *a.* क्रुद्धो राजाग्निः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 10, v. 2. प्रयोजनानुरोधेन शत्रुर्वा मित्रो वा उदासीनो वा भवति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 11. On trouve aussi ce sloca dans l'Hitopadésa (p. 57, liv. II, sl. 79.) — v. 2, *b.* यस्मात् सर्व्वेषां सूर्य्याग्निसोमादीनां तेजो बिभर्त्ति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 13. यतः सर्व्वतेजोमयो नृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु यमिष्टं शास्त्रानुष्ठेयं शास्त्राविरुद्धं निश्चित्य व्यवस्थापयति अनपेक्षितेषु चानिष्टं नियमं नातिक्रामेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 14, v. 1, *a.* तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्धये ॥ (*Coull.*)

Sl. 16. तं दण्डं देशकालौ दण्डस्य च शक्तिं विद्यादिकं यस्मिन्नपराधे यो दण्डो ऽर्हति इत्यादिकं शास्त्रानुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु प्रवर्त्तयेत् ॥ (*Coull.*)

Sl. 20, v. 2.

शूले मत्स्यान् इवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥

« The stronger would roast the weaker, like fish, on a

spit. » (*Jones.*) Je dois à M. de Schlegel la remarque suivante sur ce passage. « On peut en effet rôtir des poissons, toutefois c'est une image bizarre. Je préfère de beaucoup l'autre leçon en substituant seulement le nominatif à l'accusatif : जले मत्स्या इवाहिंस्युः Il y a là dedans une observation de la nature, car les poissons seuls parmi les animaux dévorent les individus de leur espèce. » La leçon que préfère, avec raison, M. de Schlegel, est indiquée par Coulloûca, dans son commentaire, comme variante : जले मत्स्यान् इवाहिंस्युरिति च पाठान्तरं.

Sl. 21, v. 2, *b.* प्रवर्त्तेताधरोत्तरं. Je crois reconnaître dans अधरोत्तरं un nouvel exemple de ces synérèses irrégulières dont j'ai déjà parlé (Voyez plus haut, p. 356). Ce mot serait donc, si je ne suis pas dans l'erreur, pour अधर (अधरः) उत्तरं. Coulloûca explique ce passage de la manière suivante : ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये यद्वरं शूद्रादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्त्तिष्यत ॥

Sl. 24, v. 2, *b.* दण्डस्यानाचरणात् अनुचितेन वा प्रवर्त्तनात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 28, v. 1, *b.* अकृतात्मभिः अजितेन्द्रियैः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिभिर्वा ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 29, v. 2. हविःप्रदानजीवना देवा इति श्रुत्या हविःप्रदानाभावे अन्तरिक्षगतान् ऋषीन्, देवांश्च पीडयेदिति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 32, v. 1, *a.* न्यायवृत्तः ÉD. Calcut. ÉD. Lond. — न्यायवृत्तिः MS. de M. Wilkins, N[os] V, VII, XII.

Sl. 33, v. 1, *b.* शिलोञ्छेनेति क्षीणकोषत्वं विवक्षितं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 38, v. 1. वयस्तपस्यादिवृद्धान् = वह्निरत्नश्चार्थदानादिना शुचीन् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 41, v. 1, *a.* वेणो ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. de M. Wilkins, MS. beng. — वेनो MS. de Bombay, N[os] V, VI, VII, MS. dévan. M. Haughton fait observer que ce nom se représente dans le livre IX, sl. 66, et que l'édition de Calcutta et le N° II conservent leur orthographe. — v. 2, *a.* सुदासो यवनश्चैव ÉD. Calc. ÉD. Lond. — सुंदा पैजवनश्चैव N° II. — सुदाः पैजवनश्चैव MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°s XI et XII. — संदः पैजवनश्चैव N[os] V et VI. — Le commentaire de Coulloûca (ÉD. Calc.) porte : पिय-

वनस्य च पुत्रः सुदासो नामा. Ces deux derniers mots sont probablement fautifs; il faut ou सुदासनामा ou सुदासो नाम. Au rapport de M. Haughton, la glose du N° II, qui portait d'abord सुदा, a été corrigée pour y substituer सुदास. Parmi ces différentes leçons, celle qui en même tems réunit le plus d'autorités et se rapproche le plus du commentaire est celle du ms. de M. Wilkins. Seulement il faut lire पैयवन au lieu de पैज्ञवन (voyez livre VIII, sl. 110), le य et le ज्ञ étant souvent mis l'un pour l'autre dans les mss. La traduction de Jones s'accorde avec l'édition de Calcutta, mais le nom de Sudaman qu'il indique comme seconde leçon n'est donné par aucun ms. — v. 2, *b*. सुमुखो निमिरेव च éd. Calc. éd. Lond. mss. — सुरथो नेमिरेव च N°s V et VI.

Sl. 46, v. 2, *b*. प्रकृतिकोपाद्देहनाशं प्राप्नोति ॥ (*C.*)

Sl. 47, v. 2, *a*. तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि ॥ (*C.*)

Sl. 52, v. 1, *b*. सर्व्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणाव-स्थितस्य ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 54. v. 1, *a*. मौलान् अपीह पितामहक्रमेण सेवकान् । = v. 2. देवतास्पर्शादिनियतमान् ॥ (*Coulloûca.*)—

सप्त चाष्टौ वा ÉD. Calc. ÉD. Lond. Nos II, V, VI, XI, XII. — सप्त वाष्टौ वा MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, No VII.

Sl. 55, v. 2, *b*. किमु राज्यं ÉD. Lond. MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, Nos VII, XI et XII. — किन्तु राज्यं ÉD. Calc. — किंच राज्यं, No II.

Sl. 56, v. 2. तथा तिष्ठत्यनेनेति स्थानं दण्डकोषपुरराष्ट्रात्मकं चिन्तयेत्। = तथा समुदयन्त्युत्पद्यन्ते अस्मादर्था इति समुदयो धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत्। तथा गुप्तिं रक्षामात्मगतां राष्ट्रगतां च = लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानि सत्पात्रे प्रतिपादनादीनि चिन्तयेत् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 59, v. 1, *b*. निक्षिपेत् ÉD. Lond. — निःक्षिपेत् ÉD. Calc. Les MSS. donnent la première leçon. — v. 2, *b*. समारभेत् ÉD. Calc. ÉD. Lond. Nos II, VI, MS. dévan. — समाचरेत् MS. de M. Wilkins, Nos V, VII, MS. beng.

Sl. 62. तेषां सचिवानां मध्ये = शुचीन् अर्थनिःस्पृहान् धनोत्पत्तिस्थाने नियुञ्जीत। अस्यैवोदाहरणं आकरे कर्म्मान्त इति आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु

कर्म्मान्तेषु च इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थानेषु । अन्तर्निवेशने = भीरून् नियुञ्जीत शूरा हि तत्र राजानं प्रायेणैका-किनं क्लीवृतं वा कदाचित् शत्रूपजापदूषिता हन्युर-पि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 64. Voyez l'Hitopadésa, p. 88, liv. III, sl. 19.

Sl. 65, v. 1, *a*. अमात्ये सेनापतौ हस्त्यश्वरथपादा-ताद्यात्मको दण्ड आयत्तः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 67. स दूतो ऽस्य प्रतिराजस्य कर्त्तव्ये आकारेङ्गि-तचेष्टां जानीयात् निगूढा अनुचराः प्रतिपन्ननृपस्यैव परिजनाः तस्मिन् युक्ताः तत्सन्निधावपि तेषामिङ्गित-चेष्टितैः भृत्येषु च क्षुब्धलुब्धापमानितेषु प्रतिराजस्य कर्त्तुमीप्सितं जानीयात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 68, v. 1. उक्तलक्षणाद्दूतद्वारेण ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 70, v. 1, *a*. धनुर्दुर्गं मरुवेष्टितं = महीदुर्गं पाषा-णेन इष्टकेन वा = प्राकारेण वेष्टितं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 72, v. 1, *b*. गर्त्ताश्रयापुराः N°s VII (*dans le texte, au moyen d'un correction marginale, et dans le commentaire*)

et X. — गर्त्ताश्रयाम्बुराः ms. dévan. — गर्त्ताश्रयाप्सराः éd. Calc. éd. Lond. N° II, commentaire des N^os V et VI. — गर्त्ताश्रयाश्वराः ms. de Bombay, ms. beng. — J'ai osé dans cet endroit substituer une leçon nouvelle à celle de l'édition de Calcutta que M. Haughton avait conservée, tout en la signalant comme très-obscure. Ce qui m'a déterminé à ce changement, c'est que M. Wilson dans son dictionnaire ne donne au mot अप्सरा, que la signification ordinaire, celle de *nymphe de la cour d'Indra*, et qu'il est fort douteux que ce mot signifie *animal aquatique*, comme le commentaire de Coulloûca le requiert : अब्दुर्गं जलचरैः नक्रादिभिः (आश्रितं). La leçon que j'ai choisie est parfaitement d'accord avec la glose.

Sl. 74. Ces deux vers sont cités dans l'Hitopadésa (p. 90, liv. III, sl. 50). — v. 2, *b.* विशिष्यते ms. de M. Wilkins, ms. dévan. — विधीयते éd. Calc. éd. Lond. Les N^os V, VI et VII, remplacent cet hémistiche par तस्माद्दुर्गाणि कारयेत्.

Sl. 76. तस्य दुर्गस्य मध्ये पर्य्याप्तं पृथक् पृथक् स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराग्निशालादियुक्तं परिखाप्राकाराद्यैर्गुप्तं सर्व्वर्त्तुकफलपुष्पादियोगेन सर्व्वर्त्तुकं सुधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं वृक्षान्वितमात्मनो गृहं कारयेत् ॥ (*C.*)

Sl. 78, v. 2. ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि त्रेतासम्पाद्यानि कर्म्माणि कुर्य्युः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 82, v. 1. अधीतवेदानां = धनधान्येन पूजां कुर्य्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 83, v. 2. = तेभ्यो देयमित्यर्थः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 86. Après ce sloca on lit dans le ms. dévanâgari les deux vers suivans qui ne se trouvent ni dans les deux éditions, ni dans le ms. bengali :

देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितं ।
पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्म्मस्य प्रसाधनं ॥

« Le don fait en tems et en lieux convenables, avec une foi pure, à une personne qui en est digne, est l'accomplissement parfait du devoir pieux. »

Sl. 90, v. 1, *a.* कूटान्यायुधानि वहिः काष्ठादिमयानि अन्तर्गुप्तनिशितशस्त्राणि ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 91, v. 1, *a.* स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलारूढं न हन्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 96, v. 2, *a.* कुप्यं च सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 99. La stance 7 du second livre de l'Hitopadésa (p. 46) a beaucoup de rapport avec ce sloca, dont elle ne diffère que par quelques mots. — v. 2, *a*. रक्षितं च वाणिज्यादिना वर्द्धयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 99 et 101, v. 2, *b*. निक्षिपेत् ÉD. Lond. — निःक्षिपेत् ÉD. Calc. Tous les MSS., à l'exception de celui de M. Wilkins, donnent la première leçon, que M. Haughton a préférée, en faisant remarquer que tout don pieux est une sorte de dépôt, observation parfaitement juste que confirme le commentaire de Râghavânanda : निक्षिपेत् निक्षेपवदुत्तरकाले प्राप्त्यै.

Sl. 100, v. 1, *b*. पुरुषार्थो यः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 102, v. 1, *a*. नित्यं हस्त्यश्वादियुद्धादिशिक्षाभ्यासो दण्डो यस्य स तथा स्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 103, v. 2, *b*. दण्डेनैवात्मसात्कुर्य्यात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 105, v. 2. कूर्म्मो यथा मुखचरणादीनि आत्मदेहे गोपयत्येवं राज्याङ्गान्यमात्यादीनि दानसम्मानादिना आत्मसात्कुर्य्यात् देवाच्च प्रकृतिभेदादिरूपे छिद्रे ज्ञाते यत्नतः प्रतीकारं कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 107, v. 2. तान् सर्व्वान् सामदानभेददण्डैरुपायैः वशमानयेत् ॥ (*Coulloüca.*)

Sl. 113, v. 1, *a.* राष्ट्रस्य रक्षणे ॥ (*Coulloüca.*)

Sl. 114. = गुल्मं रक्षितृपुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्य्यात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 116. ग्रामाधिपतिश्चौरादिदोषान् ग्रामे संजातान् आत्मना प्रतिकर्त्तुमक्षमः ॥ (*Coulloüca.*)

Sl. 118, v. 2, *b.* = वृत्त्यर्थं गृह्णीयात् ॥ (*Coulloüca.*)

Sl. 119, v. 1. = षड्गवं मध्यमं हलं इति। तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते तत् कुलं ॥ (*Coull.*)

Sl. 126. अवकृष्टस्य = पणो भृतिरूपो प्रत्यहं दातव्यः। = उत्कृष्टस्य तु भृतिरूपाश्च षट् पणा देयाः अनयैव कल्पनया षाण्मासिकानि षड् वस्त्रयुगानि प्रति मासं षाण्मास्या द्रोणा देयाः ॥ (*Coulloüca.*)

Sl. 127. कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रलवणादि द्रव्यं विक्रीयमाणं चात्र कियल्लभ्यते कियद्दूरादानीतं कि-

मस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेन लग्नं किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्यो रक्षारूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं को ऽस्य इदानीं लाभयोग इत्येतदवेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 130, v. 2. एवं धान्यानां षष्ठो ऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्राह्यः भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षश्च बह्वल्पग्रहणाविकल्पः ॥ (*C.*)

Sl. 131, v. 1. षष्ठो भागो लाभाद्ग्रहीतव्यः ॥ (*Coull.*)

Sl. 139, v. 1. प्रजास्नेहात् करशुल्कादेरग्रहणामात्मनो मूलच्छेदः अतिप्रचुरकरादिग्रहणं परेषां मूलोच्छेदः । = v. 2, *b.* परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत् ॥ (*C.*)

Sl. 145, v. 2, *a.* हुताग्निर् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — हुताग्नीन् MS. de M. Wilkins. — हुताग्निं MS. dévan. Tous les autres MSS. donnent la première leçon. — v. 2, *b.* वास्तुलक्षणाद्युपेतां सभां ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 146, v. 1, *b.* सम्भाषणादर्शनादभिनन्द्य ॥ (*Coull.*)

Sl. 148, v. 1, *b*. पृथग्जनाः । मन्त्रिव्यतिरिक्ता जनाः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 149, v. 1, *b*. = तिर्यग्योनिभवांश्च शुकसारिकादीन् ॥ (*Coulloûca.*) — तिर्य्यग्योनान् éd. Calc. éd. Lond. — Quelques mss. donnent : तैर्य्यग्योनान्.

Sl. 150, v. 1, *a*. एते जडादयो ऽपि प्राचीनदुष्कृतवशेन प्राप्तजडादिभावा अधार्म्मिकतयावमानिता मन्त्रभेदं कुर्व्वन्ति । = v. 2, *b*. तस्मात् तदपसारणे यत्नवान् स्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 152, v. 2, *b*. कुमाराणां च पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं रक्षणं चिन्तयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 154, v. 1, *a*. अष्टविधं कर्म्म समग्रं चिन्तयेत् तच्चोशनसोक्तं ।

आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः ।
पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः ।
अष्टकर्म्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः ॥

= v. 1, *b*. तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकता-पसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं = चिन्तयेत् ॥ (*C.*)

Sl. 155, v. 1, *a*. मध्यमः अरिविजिगीषोर्मध्यभूमिं गतः सन् तयोः सम्भूतयोर्निग्रहे ऽसमर्थो ऽसम्भूतयोर्निग्रहे समर्थः । = v. 2, *a*. उदासीनस्त्वरिविजिगीषुमध्यमानां असंहतानां निग्रहे समर्थः संहतानां असमर्थः ॥ (*Rágh.*)

Sl. 156, v. 2. अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः तद्यथा अग्रतो ऽरिभूमीनां मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रं अरिमित्रमित्रं चेति एवं चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति पश्चाच्च पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासार इति चतस्रः एवमष्टौ प्रकृतयो भवन्ति ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 157. आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणां अष्टानां शाखाप्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेः अमात्यदेशदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनिभिः कथिताः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 162, v. 2, *b*. द्विविधः संश्रयः स्मृतः ÉD. Calc. ÉD. Lond. Presque tous les MSS. substituent à cet hémistiche celui qui y correspond dans le sloca précédent.

Sl. 163, v. 1, *b*. विपरीतः असमानयानकर्म्मा । त्वमत्र याहि अहमत्र यास्यामीति । = v. 2, *a*. तदात्वं तत्कालः आयतिरुत्तरकालस्तयोः सम्यक् फलसिद्ध्ये युक्तः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 164, v. 1, *a*. कार्य्यार्थे । शत्रुजयसिद्ध्यर्थं । = v. 2, *a*. मित्रस्यापकारे परेण क्रियमाणे तद्रक्षणार्थं ॥ (*Râgh.*)

Sl. 165, v. 1. आत्ययिकं कार्य्यं शत्रोर्व्यसनादिकं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 167. साध्यस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं बलस्य हस्त्यश्वादेः सेनाधिपत्याधिष्ठितस्य एकत्र शत्रुनृपोपद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्र दुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद्बलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं सन्ध्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैः द्विविधं द्वैधं कीर्त्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 168. अर्थसंपादनार्थं शत्रुकृतपीडायां सत्यां तन्निवृत्तये असत्यां च शंक्यमानायां सत्यां अमुकराज्ञाश्रितो

ऽयमित्युदर्कानर्थनिवारणाय यो व्यपदेशस्तदर्थं वा साधुषु राजसु संश्रयणं इति द्वैविध्यं ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 173, v. 2. तदा कतिचिद्बलसहितः स्वयं दुर्गमाश्रयेत् बलैकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत् ॥ (*Coull.*)

Sl. 184. मूले स्वकीयराष्ट्रे। विधानं स्वराष्ट्ररक्षणाद्यर्थसैन्यादिस्थापनं। यात्रिकं यात्रोपयोगि पटकुटिकान्नादि। आस्पदं येन परकीयात्मसात्करणे चिरमवस्थितिस्तत् ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 185. त्रिविधं जाङ्गलिकाटविकानूपभेदेन। = षड्विधं हस्त्यश्वरथपदातिसेनापतिकर्म्मकरात्मकं। = संपरायः संग्रामस्तदुचितविधानेनेत्यर्थः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 187. दण्डाकृतिव्यूहरचनादिदण्डव्यूहः = तत्राग्रे बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकाः ततः पदातयः इत्येवं कृतरचनो दीर्घः सर्व्वतः समविन्यासो दण्डव्यूहस्तेन तथातव्यं मार्गं सर्व्वतो भये सति यायात्। सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतो भये सति गच्छेत्। सूक्ष्ममु-

खपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत्। वराहवि-पर्य्ययेण मकरव्यूहः तेनाग्रे पश्चाच्च उभयत्र भये सति गच्छेत् पिपीलिकापंक्तिरिव अग्रपश्चाद्भावेन संहतरूप-तया यत्र यत्र सैनिकावस्थानं सशीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहः तेनाग्रतो भये सति यायात्॥ (*Coullouca.*)

Sl. 188, v. 2. पद्मव्यूहस्तु समन्ततो विस्तृतमण्डलो मध्यस्थितनृपतिः॥ (*Râghavânanda.*) — v. 2, *b.* निवि-शेत सदा स्वयं éd. Calc. éd. Lond. — M. Haughton fait observer ici, que l'on trouve निविश् au potentiel de l'*at-manépadam* dans toutes les autorités (à l'exception du ms. de M. Wilkins et du N° VII), ce qui est conforme à la règle 627 de la grammaire de M. Wilkins. Le ms. de M. Wilkins porte : निविशेत् स सदा स्वयं, le N° VII donne : द्वि विशेत au lieu de निविशेत.

Sl. 189. हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्य्यः स च पत्तिक उच्यते पत्तिकदशकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यते तद्दशकस्यैकः सेनानायकः स एव च बलाध्यक्षः॥ (*Coullouca.*)

Sl. 190, v. 1, *b.* स्थानापसरणायुद्धार्थं कृतभेरीपटशंखादिसंकेतान् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 191, v. 2, *b.* वज्राख्येन व्यूहेन त्रिधाव्यवस्थितबलेन ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 192. Ces deux vers sont cités dans l'Hitopadésa (p. 95, liv. III, sl. 81).

Sl. 193, v. 1. J'ai suivi pour ce vers la leçon fournie par l'édition de Calcutta, les Nos II et VII, et conservée par M. Haughton. Le ms. de M. Wilkins, celui de Bombay, les Nos V et VI, le ms. bengali et le ms. dévanâgari offrent la variante qui suit :

कौरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पाञ्चालान् शूरसेनजान् ।

Tout lisent मत्स्यान् et non मात्स्यान्, comme l'analogie l'exigerait. M. Haughton, qui a fait cette remarque très-juste, cite à l'appui de la leçon de l'édition de Calcutta la règle 895 de la grammaire de M. Wilkins, qui porte que « on emploie souvent les noms de certaines contrées au pluriel pour en désigner les habitans. » — v. 2, *b.* तथान्यदेशोद्भवान् अपि दीर्घलघुदेहान् मनुष्यान् ॥ (*Coull.*)

Sl. 195. Le premier vers de ce sloca est cité dans l'Hitopadésa ; il forme le second vers de la stance 80 du livre III.

Le second vers du même sloca est également cité dans cet ouvrage; réuni au premier vers du sloca suivant, il compose la stance 82 (livre III, p. 96).

Sl. 197, v. 1. उपजापार्हान् रिपुवंश्यान् राज्यार्थिनः लुब्धान् अमात्यादींश्च भेदयेत् उपजापेनात्मीयकृतानां च तेषां चेष्टां जानीयात् ॥ (*Coulloûca*).

Sl. 198.. Ce sloca est cité dans l'Hitopadésa (p. 89, liv. III, sl. 40).

Sl. 200, v. 1, *b*. असम्भवे ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — परिक्षये MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N° VII, MS. dévanâgari.

Sl. 201, v. 2, *a*. परिहारान् वस्त्रालंकारादीन् तद्देशवासिभ्यः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 202, v. 2, *b*. इदं कार्य्यं त्वया इदं नेति तस्य तदमात्यानां च नियमं कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 203, v. 1, *b*. धर्म्मान् MSS. — धर्म्यान् ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. (*Voyez* la note de M. Haughton, p. 434.)

Sl. 207, v. 1. विजिगीषोररिं प्रति निर्य्यातस्य यः पृष्ठवर्त्ती नृपतिः देशाक्रमणाद्याचरति स पार्ष्णिग्राहः

तस्य तथा कुर्व्वतो यो नियामकः तस्यानन्तरो नृपतिः स आक्रन्दः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 208, v. 2, *b.* कृशमप्यागामिकाले वृद्धियुतं ॥ (*C.*)

Sl. 209, v. 1, *b.* तुष्टप्रकृतिं तुष्टाः प्रकृतयो ऽमात्यादयो यस्य। v. 2, *b.* लघु तेनानायाससाध्यत्वे स्वस्मान्न्यूनं वा ॥ (*Râghavânanda.*) — v. 1, *b.* तुष्टप्रकृतिमेव च ÉD. Calcut. ÉD. Lond. (*Voyez* la note de M. Haughton, p. 435 et l'*errata*.) Cet hémistiche est probablement défectueux. Le sujet de la phrase est le nominatif neutre मित्रं, auquel doit se rapporter l'adjectif तुष्टप्रकृतिं. Mais ce mot que le N° II, le MS. de Bombay, le MS. de M. Wilkins et le MS. dévanâgari s'accordent à donner ainsi, et qui est même répété dans le commentaire de Râghavânanda, présente la forme d'un accusatif masculin ou féminin, au lieu de celle du nominatif neutre exigé ici, et qui serait तुष्टप्रकृति. Le MS. bengali est incorrect, et le sloca tout entier manque dans les N°s V, VI et VII. Je proposerais de lire : तुष्टप्रकृति चैव कृ ou bien तुष्टप्रकृतिकं च कृ.

Sl. 213. Ces deux vers sont cités dans l'Hitopadésa (p. 15, liv. I, sl. 36).

Sl. 215, v. 1, *a.* उपेतारं आत्मानं उपेयं प्राप्तव्यं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 216, v. 2, *a.* अनन्तरमायुधाभ्यासादिना व्यायामं कृत्वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 217, v. 2. सुष्ठु च परीक्षितं चकोरादिदर्शनेन सविषमन्नं दृष्ट्वा चकोराक्षिणी रक्ते भवतः ॥ (*Coull.*)

Sl. 219. स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षा गुप्तायुधग्रहणाविषलिप्ताभरणाशङ्कया निरूपितवेषाभरणाः ॥ (*C.*)

Sl. 226, v. 2. अस्वस्थः ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. dévan. — असुस्थः MS. de M. Wilkins, N° II. Les deux mots सुस्थ et स्वस्थ, offrent à peu près le même sens, et paraissent être mis indifféremment dans les MSS.

LIVRE HUITIÈME.

Sl. 3. देशदृष्टैः देशजातिकुलव्यवहारावगतैः = पश्येदित्यनुषज्यते ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 8, v. 1, *a.* भूयिष्ठशब्देनान्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति । तानि च प्रकीर्णकशब्देन नारदाद्युक्तानि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 13, v. 2, *a.* विब्रुवन् श्रुतदृष्टादन्यथा ब्रुवन् ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 14, v. 2, *a.* प्रेन्त्यमाणानां ÉD. Calc. ÉD. Lond. — M. de Schlegel me fait observer avec raison que cette leçon est fautive; il faut y substituer प्रेक्षमाणानां, que donnent les deux MSS. de la Bibliothèque du Roi.

Sl. 15, v. 2, *b.* मा नो धर्म्मो हतो ऽबधीत् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — Je préfererais supprimer l'apostrophe et lire बधीत्, comme dans le MS. dévanâgari et le MS. bengali. (Voyez la *Grammaire sanscrite* de M. Bopp, § 319 et 388.) — इति सभ्यानां उत्पथप्रवृत्तस्य प्राड्विवाकस्य सम्बोधनमिदं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 17. Ces deux vers sont cités dans l'Hitopadésa (p. 20, liv. I, sl. 59).

Sl. 18, v. 1, *a.* = चतुर्थभागो ऽर्थिनमधर्म्मकर्त्तारं प्रत्यर्थिनं वा गच्छति (*Coulloûca.*)

Sl. 20. जातिमात्रोपजीवी जात्या ब्राह्मणो न तु

कर्म्मणा । ब्राह्मणोऽहमिति ज्ञातिसन्देहे यो ब्रवीति स ब्राह्मणब्रुवः । = ब्राह्मणो यत्र न स्यात् तु क्षत्रियं वापि योजयेत् । वैश्यं वा धर्म्मशास्त्रज्ञमित्युक्तेः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 25, v. 2. इङ्गितमधोनिरीक्षणादि । आकारो देहभवस्वेदरोमाञ्चादिः । चेष्टा हस्तस्फालनादिः ॥ (*Coull.*)

Sl. 30, v. 1. कस्य किं प्रणष्टमित्येवं पटहादिना उद्घोष्य ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 33. प्रथमाब्दे द्वादशभागं द्वितीये दशमं तृतीये षड्भागमिति ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 34, v. 1, *a*. यद्द्रव्यं कस्यापि प्रणष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 35. यो मानुषः स्वयं निधिं लब्धा अन्येन वा निधौ प्राप्ते ममायं निधिरिति वदति सत्येन प्रमाणेन च स्वसम्बन्धं बोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततो निधानात् अष्टभागं द्वादशभागं वा राजा गृह्णीयात् ॥ (*Coulloûca.*) — Jones traduit : « From

the man who shall say with truth, « This property, which » has been kept, belongs to me » the king may take a sixth or twelfth part, *for having secured it.* » Cette version s'éloigne entièrement du commentaire que Jones, contre son ordinaire, ne paraît pas avoir examiné avec attention. Il s'agit ici, non d'un objet perdu et retrouvé, comme dans les slocas qui précédent, mais, à ce qu'il me semble, d'un trésor découvert, soit par le propriétaire du trésor, soit par un autre individu.

Sl. 41, v. 1. देशजातिकुलधर्म्माश्च आम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति गोतमस्मरणात् (*Coulloûca.*) — v. 2, *b.* प्रतिपादयेत् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — प्रतिपालयेत् MS. de M. Wilkins, MS. beng. — परिपालयेत् MS. dévan. Les autres MSS. donnent la première leçon.

Sl. 43, v. 2. न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादं धनादिलोभेनोपेक्षेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 44, v. 1. मृगस्य विद्धस्य दृष्टिनष्टस्य । पदं अवस्थितिस्थलं । = v. 2. नयेज्जानीयात् । = पदं तत्त्वं ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 49. तत्र धर्म्मान् आह वृहस्पतिः ।

सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः साम्ना चानुगमेन * च ।
प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म्म एष उदाहृतः ॥
= छलादीनि त्रीण्याह वृहस्पतिः ।
छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धली ** ।
अन्याहृतादि वाहृत्य *** दाप्यते तत्र सोपधिः ॥
दारपुत्रपशून् हृत्वा **** कृत्वा द्वारोपवेशनं ।
यत्रार्थी दाप्यते ऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥
बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्त्तितः ॥

Voyez le *Digest of Hindu law*, vol. I, p. 339, 341, 342, 343.

Sl. 52, v. 2. अभियोक्तार्थी देश्यं धनप्रयोगदेशवर्त्तिसाक्षिणं निर्द्दिशेत् । अन्यद्वा करणं पत्रादि कथयेत् ॥ (*C.*)

Sl. 56, v. 2, *a*. पूर्व्वं साधनं अपरं साध्यं यथावस्तु न जानीयात् ॥ (*Râghavânanda.*)

* J'ai adopté pour ces deux vers de Vrihaspati, et pour ceux qui suivent, le texte donné par Coulloûca; celui de Râghavânanda porte ici *tchânoumayéna.*

** *rinicâd dhanî.* (Râghav.)

*** *atyâhitâdir âhritya.* (Râghav.)

**** Je crois que c'est une faute, et qu'il faut lire *hritvâ;* le texte de Râghavânanda porte *baddhvâ.*

Sl. 57, v. 1, *a.* साक्षिणः सन्ति मेत्युक्ता éd. Calc. éd. Lond., N° II, ms. de M. Wilkins, ms. dévanâgari. — Ce passage offre un nouvel exemple de ces crâses irrégulières dont j'ai déjà eu occasion de parler. (*Voyez* livre III, notes du sl. 41 et du sl. 47.) मेत्युक्ता me paraît être pour म (मे) इत्युक्ता. Coulloûca fait mention de cette irrégularité dans son commentaire : अत्र छान्दसं इकारस्य पररूपत्वं. Il ajoute qu'il existe pour ce passage une variante : ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्ता इति वा पाठः ॥

Sl. 58, v. 1, *b.* तदा विषयगौरवापेक्षया बध्यो लघुनि विषये दण्डाश्च धर्म्मतः स्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 60. धनार्थिनोत्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षं कृताह्वानः प्राड्विवाकेन पृष्टः सन् यदा न धारयामीत्यपह्नवानो भवति तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं त्र्यवरैः साक्षिभिः त्रयो ऽवरा न्यूना येषां तैरर्थिना विभावनीयः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 62, v. 1, *a.* मौलास्तद्देशजाः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 64, v. 2, *b.* महापातकादिदूषिताः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 70, v. 1, *a*. अन्तर्वेश्मादावुक्तसाक्ष्यभावे सति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 72, v. 1, *b*. संग्रहणे स्त्रीभोगादौ ॥ (*Râgh.*)

Sl. 76, v. 1, *a*. त्वमस्मिन् विषये साक्षी भव इत्येवमकृतो ऽपि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 80, v. 1, *a*. वित्थ ms. dévan. — वेत्थ éd. Calc. éd. Lond. N° II, ms. de M. Wilkins. La règle ordinaire de la grammaire exige ici वित्थ, mais M. Haughton pense que वेत्थ est peut-être une ancienne forme grammaticale. J'ajouterai seulement que वेत्थ est la seconde personne du singulier du présent irrégulier de विद्, et qu'il est possible qu'on l'ait confondu avec वित्थ, seconde personne du pluriel du présent régulier de la même racine.

Sl. 85. Voyez l'*épisode de Sacountalâ* (livre VII, sl. 26).

Sl. 86. Voyez encore dans l'*épisode de Sacountalâ* (liv. VII, stance 25), la même idée exprimée dans un mètre différent.

Sl. 88, v. 2. गोवीजसुवर्णापहारे यत् पापं तद्भवतो ऽनृताभिधाने स्यादित्येवं वैश्यं । शूद्रं पुनः सर्व्वैर्वक्ष्यमाणपापैः संबध्य यदि मृषा वदसीति * पृच्छेत् ॥ (*C.*)

* Ne serait-il pas préférable de lire *vadatîti*?

Sl. 91, v. 2. = मननान्मुनिः सर्व्वज्ञः तव हृदये परमात्मा नित्यमवस्थितः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 91 et 92. Les slocas 27, 28 et 29 de l'épisode de Sacountalà offrent du rapport avec ces quatre vers.

Sl. 95, v. 1. = सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमेव महल्ल-भते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 98, v. 1, *a*. पश्वानां बान्धवानां हननफलं प्राप्नोति ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *b*. *Voyez* relativement au composé irrégulier गवानृते (गो+अनृते), la Grammaire sanscrite de M. Wilkins, § 7, celle de M. Forster, p. 25 et 30, et les notes de M. Haughton, p. 388.

Sl. 104. एतश्च प्रमादस्खलिताधर्म्मविषयत्वे न त्वत्य-न्ताधार्म्मिकसन्धिकारस्तेनादिविषये ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 106. कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्वेदिका = तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 110. सप्तर्षिभिः = सन्दिग्धकार्य्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः । वशिष्ठो ऽप्यनेन पुत्रशतं भक्षितमिति विश्वामित्रेणाक्रुष्टः स्वपरिशुद्धये पियवनापत्ये सुदाम्नि

राजनि शपथं चकार ॥ (*Coullούca.*) — v. 2, *b.* पैपवने ÉD. Lond. — वैयवने ÉD. Calc. — पैजवने N° II, MS. de Bombay. Le commentaire de Coulloûca confirme la leçon adoptée par M. Haughton.

Sl. 112, v. 1, *b.* अग्नौ होमार्थमिन्धनाद्युपहारे ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 113. ब्राह्मणं सत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधं मम निष्फलं स्यादित्येवं । वैश्यं गोबीजकाञ्चनानि च मम निष्फलानि स्युः । शूद्रं च सर्व्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवं शापयेत् कार्य्यगौरवलाघवापेक्षया ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 116. यस्मात् पूर्व्वकाले वत्सनाम्न ऋषेर्न त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्यो ऽसीत्येवं कनीयसा वैमात्रेयेणाभिक्रुष्टस्य नैतदेवमिति शपथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्व्वस्य जगतः शुभाशुभकर्त्तव्ये चारभूतः सत्येन हेतुना रोमैकमपि वह्निर्न दग्धवान् ॥ (*Coulloûca.*)

— v. 2. नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ Le dernier mot de ce vers m'a fait éprouver la plus grande incertitude. M. Haughton ayant conservé purement et sim-

plement la leçon de l'édition de Calcutta, j'ai suivi son exemple, et je n'ai pas osé substituer, dans un passage évidemment très-difficile, la leçon nouvelle fournie par mes mss. à celle que le nouvel éditeur avait maintenue dans son texte, sans faire mention d'aucune variante. Peut-être ai-je été trop timide ? Après avoir examiné avec attention la leçon présentée par l'édition de Calcutta, je pense maintenant qu'elle est probablement fautive. En effet, il est évident, d'après le commentaire de Coulloûca que les deux derniers mots du vers sont une épithète de अग्निः, et l'un des deux (जगतः) étant un génitif, l'autre doit être un nominatif singulier en concordance avec le sujet. Or स्पृशः ne se trouve pas dans le dictionnaire de M. Wilson, comme substantif masculin, et il ne présente, à ce qu'il me paraît, que la forme du génitif singulier, ou du nominatif pluriel, etc., de स्पृश्, mot qui ne s'emploie qu'en composé, et que nous avons déjà rencontré dans Manou : शवस्पृशो विशुध्यन्ति (liv. V, sl. 64). Le mot स्पशः, que donnent les deux mss. de la Bibliothèque du Roi, est un substantif et remplit la condition exigée. Il est vrai que parmi les significations que lui donne M. Wilson, je n'en trouve aucune qui convienne à ce passage, si ce n'est peut-être celle d'*espion*, mais le mot स्पष्ट, qui de même que स्पशः tire son origine de la racine स्पश् signifie *évident, manifeste ;* de sorte que स्पशः peut bien signifier, dans ce cas, *épreuve*, *moyen de rendre manifeste*

la vérité, *de reconnaître le crime ou l'innocence.* Le commentaire de Coulloûca me semble favoriser cette interprétation.

Sl. 121, v. 1, *b.* क्रोधेन तु परं मध्यमसाहसं त्रिगुणं (*C.*) v. 2, *a.* Coulloûca et Râghavânanda n'expliquent point cet hémistiche qui me semble un peu obscur. Toutefois il est probable qu'il s'agit de deux cents *panas*. Jones, que ce passage a sans doute embarrassé, traduit : « If through ignorance, two hundred complete. »

Sl. 123, v. 1, *a.* कुर्व्वाणांस् MS. dévan. MS. beng. — कुर्व्वाणास् ÉD. Calc. Cette faute s'est glissée dans l'édition de Londres.

Sl. 125, v. 2, *b.* देहदण्डो मारणं महापातकादौ ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 126, v. 1, *a.* अनुबन्धः सकृदसकृद्वाप्यपराधकारणं ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 127, v. 1, *b.* जीवतः ख्यातिर्यशः मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 132, v. 1, *a.* जालं गवाक्षं । तदन्तरगते भानौ सूर्य्यकिरणे ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 138, v. 2, *a*. पञ्च शतानि मध्यमः साहसो ज्ञेयः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 139, v. 1. मयोत्तमर्णस्य धनं देयमिति सभायामधमर्णेनोक्ते सत्यधमर्णः पणशतात् पञ्च पणा इत्येवं दण्डमर्हति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 140, v. 1, *b*. वृद्धिजीवी गृह्णीयात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 142. ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं समं इतो नाधिकं मासस्य सम्बन्धिनीं वृद्धिं गृह्णीयात् । = सबन्धकेष्वशीतिभागग्रहणं बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिग्रहः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 143, v. 1, *a*. भूमिगोधनादौ भोगार्थं बन्धके दत्ते । = v. 2, *a*. न च भोग्याधेश्चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशे ऽपि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 144, v. 1, *a*. वस्त्रालङ्कारादिर्गोप्याधिर्बलान्न भोक्तव्यः । = v. 2, *a*. भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्थाधिमूल्यदानेन स्वामिनं तोषयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 147, v. 1. यत् किञ्चिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादि-

व्यतिरेकेण परैर्दश वर्षाणि भुज्यमानं स्वामी प्रेक्षते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 149, v. 1, *b.* निक्षेपोपनिधी MS. dévan. MS. beng. — निक्षेपोपनिधिः ÉD. Calc. ÉD. Lond. (*Voyez* sl. 185, v. 1, *a.*)

Sl. 153. मसैकस्मिन् मासि मासद्वये मासत्रये वा गते तस्य वृद्धिं विगणय्य एकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्व्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तं कुर्य्यात् नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृह्णीयात्। न च शास्त्रादृष्टां = गृह्णीयात्। = चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीं चाशास्त्रीयां न गृह्णीयात्। तासां स्वरूपमाह वृहस्पतिः।

कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥

तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता। कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन। कायिका चातिवाहदोहादिना। कारिता ऋणिकेन यानापत्काल एव उत्तमर्णस्य पीडया कृता ॥ Voyez le *Digest of Hindu law*, vol. I, p. 49, 50, 51.

Sl. 154, v. 2, *b.* करणं लेख्यं पुनः कुर्य्यात् ॥ (*C.*)

Sl. 155. यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुं न शक्नोति तदा तद्वृद्धौविव तत्रैव पुनः क्रियमाणो लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 156. चक्रयुक्शकटेन वहनीयत्वात् कालिकवृद्धिसदृशत्वाच्च चक्रवृद्धिः। चक्रपदं बलीवर्द्दादेरुपलक्षणं। देशकालव्यवस्थितः। वाराणसीपर्य्यन्तं तवैतत् पूगादि शकटेन वहामि यदि तदा ममैतद्धनं दातव्यमिति देशव्यवस्थितिः। यदि मासं यापयामि तदा ममैतद्धनं भृतिरूपं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिरेवंसमयात्तद्वो वाहकस्तौ देशकालावतिक्रामन् अपूरयन् तत्फलं सम्पूर्णां भृतिं नाप्नोति। किन्तु तन्निपुनैर्व्यवस्थितामेव प्राप्नोतीति भावः ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 157, v. 2, *b.* सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमं धनप्राप्तिं प्रति प्रमाणं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 159, v. 1, *a.* = वृथादानं परिहासादिना मागधादिभ्यः प्रतिश्रुतं ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 161. अदातरि दानप्रतिभुवो अन्यस्मिन् दर्शनप्रतिभुवि प्रत्ययप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाव्यकारणे = मृते । = दातोत्तमर्णाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 162, v. 1. असौ = निरादिष्टधनः अधमर्णेन निसृष्टधनः यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधनपर्य्याप्तधनः । = v. 2, *b.* निरादिष्टधनपुत्रः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 163, v. 2, *a.* असंबद्धेन पित्राद्यविनियुक्तेन ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 164, v. 1. इदं मयानुष्ठेयमित्येवमादिका या भाषा लोभ्यादिना स्थिरीकृतापि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 165, v. 1. छलेन ये बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *a.* योगाधमनविक्रीतं ÉD. Calc. ÉD. Lond. MSS. Le mot आधमनः ne se trouve pas dans le dictionnaire de M. Wilson, mais le commentaire montre que, de même que le mot आधिः, il signifie *gage.* — v. 2, *a.* यत्र वाप्युपधिं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. dévan. यत्र चाप्युपधिं MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°s V, VI et XII.

Sl. 167. तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामिसम्बन्धिकुटुम्बव्ययनिमित्तं दासो ऽपि यदृणादानादि कुर्य्यात् स्वामी तत् तथाप्यनुमन्येत ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 169, v. 1, *b.* = कुलं च धर्म्मार्थव्यवहारद्रष्टा ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 172, v. 1, *a.* = वर्णानां सजातीयैः शास्त्रीयपरिणायनादिसम्बन्धात् ॥ (*Coulloúca.*) — v. 1, *a.* वर्णसंसर्गाद् ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. de Bombay, MS. beng. — धर्म्मसंसर्गाद् MS. de M. Wilkins, N^os V et VI, MS. dévan.

Sl. 176, v. 1. यो ऽधमर्णो राजवल्लभो ऽहमिति गर्व्वादुत्तमर्णं स्वेच्छया धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 177, v. 1, *a.* समं ऋणशोधनं ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 179, v. 2, *a.* महापन्ने पुत्रपौत्राद्युपेते ॥ (*Rágh.*)

Sl. 182, v. 1, *b.* अतिक्रान्तबाल्यैः सौम्यादिभिः । = v. 2, *a.* नृपोपद्रवादिव्याजाभिधायिभिः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 185. निक्षिप्यत इति निक्षेपः। मुद्राङ्कितमगणितं वा यन्निधीयते स उपनिधिः। = तौ = निक्षेप्तरि अपनिधातरि जीवति = कदाचिन्न देयौ। यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पणाविनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः निक्षेपधारिणा च देयौ स्यातां पुत्रादेः पितुश्च पुनरविनाशे कदाचिदविनाशिनौ स्यातां तस्मादनर्थसन्देहान्न देयौ॥ (*Coullouca.*) — Voyez le *Digest of Hindu law*, vol. I, p. 417, 418.

Sl. 188, v. 1. निक्षेपेष्वेषु सर्व्वेषु विधिः ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. Au lieu de एषु, je préférerais lire एष; dans le MS. dévanâgari on lit एव.

Sl. 191, v. 2, *a*. सुवर्णमुक्तादौ महति विषये। = v. 2, *b*. स्वल्पविषये ताम्रादौ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 198. अवक्तार्य्यो दण्डनीयः। सान्वयः स्वामिनो भ्रात्रादिरूपेण संबन्धी। = अपसरत्यनेन स्वामिनो धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयपिण्डादिः स यस्य नास्ति सम्बन्धी सो ऽनपसरः॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 199, v. 2, *b*. यथा स्थितिः ÉD. Calc. ÉD. Lond. Quelques MSS. donnent इति स्थितिः.

Sl. 201, v. 1, *b*. व्यवहर्त्तृसमूहसमक्षं । = v. 2. अतो न्यायत एवास्वामिविक्रेतृसकाशात् क्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 202. अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणाद्देशान्तरादिगमनाद्यदि नाहर्त्तुं शक्यते प्रकाशक्रयेण चासौ निश्चितः तदा दण्डानर्ह एव क्रेता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्वामी च यदस्वामिना विक्रीतं द्रव्यं तत् क्रेतुर्हस्ताल्लभते अत्र च विषयोऽर्द्धमूल्यं क्रेतुर्दत्वा स्वधनं स्वामिना ग्राह्यं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 203, v. 1. संसृष्टं रूपं MS. beng. — संसृष्टरूपं ÉD. Calc. ÉD. Lond. — Deux raisons m'ont déterminé à ne pas maintenir le texte de l'édition de Calcutta que je considère comme fautif, d'abord le sens du sloca qui me paraît plus facile à expliquer avec la leçon que j'ai adoptée, ensuite l'irrégularité de la coupe du vers dans la leçon que j'ai rejetée, où la séparation des deux hémistiches a lieu au milieu d'un mot, ce dont on ne trouve des exemples que très-rarement.

En outre le texte et le commentaire de Râghavânanda viennent entièrement à l'appui de mon opinion. Le texte porte संमृष्टं रूपं et la glose donne l'explication suivante : रूपं कुंकुमादि । अन्येन कुसुम्भादिना । संमृष्टं मिश्रीकृतं. On voit que la leçon du texte n'est pas tout-à-fait la même que celle de la glose, et cette dernière me semble à préférer. Toutefois, je crois pouvoir en conclure d'une manière certaine, que les deux mots réunis mal à propos en un seul dans l'édition de Calcutta, doivent être séparés. — v. 2, *a.* न चासारं ÉD. Calc. ÉD. Lond., N° II, MS. beng. — न सावद्यं MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°s VI et VII, MS. dévan. — v. 2, *b.* न परोक्षावस्थितं न रागादिना स्थगितरूपं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 207, v. 1, *b.* व्याध्यादिना कर्म्म परित्यजन् न तु शाठ्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 209. आधाने कर्म्मणि । अनः शकटं क्रये सोमक्रयार्थं ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 210, v. 1, *a.* तं शतेन दीक्षयतीति श्रूयते तत्र सर्व्वेषां षोडशानां ऋत्विजां मध्ये ये मुख्या ऋत्विजः होत्रध्वर्य्युब्रह्मोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्ते अर्द्धहराः अष्टचत्वारिंशद्गोभाजो भवन्ति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 212, v. 1, a. दत्तं प्रतिश्रुतं वा ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 213, v. 1. यदि तद्दत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न त्यजति प्रतिश्रुतं वा धनं बलेन गृह्णाति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 219, v. 1, a. ग्रामदेशशब्दाभ्यां तद्वासिनो लक्ष्यन्ते संघो वणिगादिसमूहः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 220 et 284, v. 2, a. षण्णिष्कान् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — षण्निष्कान् MS. dévan. Cette dernière orthographe est plus correcte.

Sl. 220, v. 2. = समस्तं व्यस्तं वा कार्य्यगौरवलाघवापेक्षयेति ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 221, v. 1, a. एतद्दण्डविधिं ÉD. Calc. ÉD. Lond. — एतं दण्डविधिं MS. dévan. MS. beng. Cette leçon est bien préférable ; je regrette de ne pas l'avoir adoptée.

Sl. 224, v. 2, b. षण्णवतिं ÉD. Calc. ÉD. Lond. mieux षण्णवतिं.

Sl. 230, v. 2, a. अन्यथा तु यदि रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 237. चतुर्हस्तं धनुः। शम्यापातः शमी यष्टिस्तस्या आपातः प्रक्षेपः। तेन धनुःशतेन शम्यापातैस्त्रिभिर्वा यावान् व्याप्यो देशः तावतः परीहारस्त्यागः सस्यशून्यतया कार्य्यः॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 239, v. 1, *b.* न विलोकयेत् éd. Calc. éd. Lond. N° II. — नावलोकयेत् ms. de M. Wilkins, ms. de Bombay, N°s VI, VII, ms. dévan.

Sl. 240, v. 2. सपालः पशुः पालानिवारितो द्वारादिना कथंचित् प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतं दण्ड्यः। = विपालान् पुनर्भक्षणप्रवृत्तान् क्षेत्ररक्षको निवारयेत्॥ (*Coullouca.*)

Sl. 241, v. 2. सर्व्वक्षेत्रे पशुभक्षितं फलं स्वामिने पालेन स्वामिना वा यथापराधं दातव्यं॥ (*Coullouca.*) — v. 2, *a.* सदो éd. Calc. éd. Lond., ms. dévan., ms. beng. Le dictionnaire de M. Wilson ne donne que शद्.

Sl. 243, v. 1. क्षेत्रकर्त्ताथ पशुसस्यभक्षणे अयथाकालं वपनादौ वापराधे सति यावतो राज्यभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात्॥ (*Coullouca.*)

Sl. 245, v. 2, *b.* ग्रीष्मरवितापसंशुष्कतृणावात् प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 253, v. 2, *b.* सीमावादविनिर्णयः ÉD. Calcut. ÉD. Lond. N° II, MS. dévan. MS. beng. — सीमावादविनिश्चयः MS. de Bombay, N°s VI et VII. — सीमावादविनिर्णये MS. de M. Wilkins.

Sl. 255, v. 2. तेन प्रकारेणाविस्मरणार्थं पत्रे सीमां लिखेत् तांश्च सर्व्वान् एव साक्षिणो नामविभागतो लिखेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 256, v. 1, *b.* रक्तपुष्पमालाधारिणः = v. 2, *a.* यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादिति = v. 2, *b.* तां सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 257, v. 1, *a.* शास्त्रोक्तेन विधानेन ॥ (*Coull.*)

Sl. 258, v. 1, *b.* चतुर्दिशं समन्तभवाः = चत्वारो ग्रामवासिनः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 259, v. 1, *b.* ग्रामनिर्म्माणकालादारभ्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 265, v. 1, *a.* लिङ्गसाक्ष्यभावे सीमायां परिच्छेत्तु-मशक्यायां ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *b.* उपकारादिति । विवादसमाधेस्तेषां ततो महान् उपकारः ॥ (*Rágh.*)

Sl. 267, v. 2, *a.* वैश्यो ऽप्यर्द्धशतं ÉD. Calc. ÉD. Lond. — वैश्यो ऽध्यर्द्धशतं MS. dévan. MS. beng. Cette leçon est, sans aucun doute, préférable à la première, et j'aurais dû l'introduire dans mon texte.

Sl. 271, v. 2, *a.* निक्षेप्यो ÉD. Lond. N° II. — निः-क्षेप्यो ÉD. Calc. — निखेयो MS. de Bombay, MS. dévan. MS. beng. — निधेयो MS. de M. Wilkins.

Sl. 273. समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवात् = न त्वयैतत् श्रुतं न भवान् तद्देशजातो न तवेयं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादि कर्म्म कृतमित्यहंकारेण मिथ्या ब्रुवन् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 276, v. 1, *a.* ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परं पतनी-याक्रोशे कृते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 277. = इत्येवंरूपं दण्डस्य प्रापणं जिह्वाच्छेदर-हितं यथावत् कर्त्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः ॥ (*Coull.*)

Sl. 281, v. 1, *b*. उत्कृष्टस्यापकृष्टज्ञः ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. de Bombay. — उत्कृष्टस्यावकृष्टज्ञः MS. de M. Wilkins, N°s VI et VII, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 284, v. 1, *a*. चर्म्ममात्रभेदकृत् समानजातिः ॥ (*C.*)

Sl. 287, v. 2. अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्डवेन राज्ञा दाप्यः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 288, v. 1. Jones traduit : « He, who injures the goods of another, whether acquainted or unacquainted with the owner of them, etc. » Je doute que cette interprétation offre le véritable sens, et rien, dans le commentaire de Coullouca, ne paraît la confirmer. Je crois que ce vers signifie plutôt : « Celui qui cause quelque dommage aux biens d'un autre, à bon-escient ou sans le savoir, etc. »

Sl. 292, v. 2, *b*. प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 295, v. 2, *b*. तत्र दण्डो ऽविचारितः ÉD. Calc. ÉD. Lond. — तत्राविचारितो दण्डः कर्त्तव्यः ॥ (*Coullouca.*) Le mot विचारितः n'est pas précédé d'une apostrophe dans le MS. dévanâgari, et Râghavânanda interprète cet hémis-

tiche de la manière suivante : तदा दण्डो विचारितो मन्वादिभिः । On voit que les deux gloses reviennent au même pour le fond et que la différence n'est que dans l'interprétation d'un mot.

Sl. 298, v. 2, *a.* माषकस्तु ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — Les autres MSS. portent : माषिकस्तु.

Sl. 299. M. Colebrooke (*Digest*, II, p. 209) cite à l'occasion de ce sloca le précepte suivant, reproduit par M. Haughton dans ses notes.

सप्तापराधैरनीतां पुष्पेणापि न ताडयेत् * ।

Sl. 303, v. 2. *a.* सत्त्वमिव सत्त्वं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 306, v. 2. = तज्जन्यं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 307. बलिं धान्यादेः षड्भागं । करं ग्रामवासिभ्यः मासिमासिकं । शुल्कं वणिगादेर्हट्टघट्टादिनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण यद्ग्राह्यं तत् । प्रतिभोगं पुष्प-

* Ce vers, tel qu'il est cité dans l'édition du *Digest of Hindu law*, imprimée à Londres et dans les notes de M. Haughton offre deux fautes légères que je me suis permis de corriger par conjecture. J'ai substitué *anîtâm* et *tâd'ayét* à *anitâm* et *tâd'yét*.

शाकाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं । दण्डं व्यवहारादौ ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 309, v. 1, *a.* अनपेक्षितमर्य्यादं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. de Bombay. — अनवेक्षितमर्य्यादं MS. de M. Wilkins, N°s VII, XI et XII.

Sl. 314, v. 1, *a.* = ब्राह्मणसुवर्णस्य चौरेण ॥ (*C.*)

Sl. 317, v. 1, *a.* ब्रह्महा यस्तत्सम्बन्धि यो ऽन्नमत्ति तस्मिन्नसौ स्वपापं संक्रामयति = v. 1, *b.* जारपतिं क्षममाणो भर्त्तरि = v. 2, *a.* गुरौ सहमाने = याजके क्षममाणे = v. 2, *b.* राजन्युपेक्षमाणे ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 320, v. 1, *b.* = बधः । स च कर्त्तृस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनां गच्छेदमारणो ज्ञेयः ॥ (*Coulloúca*).

Sl. 321, v. 1. धरणं धरिमा तुला तेन परिच्छेद्यानां कार्पासादिद्रव्याणां पलानां शताद्धिके ऽपहृते ॥ (*Rágh.*)

Sl. 322, v. 2, *a.* शेषे त्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्य्यन्तापहारे ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 325, v. 1, *b.* छूरिकायाश्च भेदने ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. de Bombay. — खुरिकायाश्च MS. de M. Wilkins, — स्फुरिकायाश्च N°s VI et VII. — स्थूरिकायाश्च MS. dévan. — स्थुरिकायाश्च MS. beng. La leçon de l'édition de Calcutta, que j'ai conservée, peut-être à tort, est probablement incorrecte, de même que les deux qui suivent; le dictionnaire de M. Wilson ne donne rien qui puisse servir à les expliquer. Les deux autres leçons fournies par le MS. dévanâgari et par le MS. bengali, que je n'avais pas d'abord examinées avec assez d'attention, me paraissent maintenant bien meilleures que les premières. स्थूरिन् ou स्थुरिन्, signifie *un cheval de somme, destiné à porter des fardeaux*, par conséquent स्थूरिका doit s'entendre d'une vache stérile, employée comme bête de somme, et dont on perce les narines (sans doute pour y passer la courroie, qui sert à la conduire), comme l'indique le commentaire de Coulloûca: बन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थं नासाछेदने. Râghavânanda donne la même explication en répétant le mot स्थूरिका. — v. 2. *b.* छिन्नार्द्धपादः कार्य्यः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 330, v. 2. परिवृतेषु = धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभारक्षार्य्येषु कृतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ (*C.*)

Sl. 331, v. 2. अन्वयो द्रव्यस्वामिना सम्बन्धः ॥ (*C.*)

Sl. 332, v. 1. यद्धान्यापहारादिकं कर्म्म द्रव्यस्वामिसमक्षं बलात् कृतं तत् साहसं स्यात् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 334, v. 2, *b.* प्रत्यादेशाय पुनः प्रसङ्गवारणाय ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 336, v. 2. = स्वार्थदण्डं तु अप्सु प्रवेशयेत् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 337, v. 1. तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्व्वत्र सम्बध्यते यस्मिन् स्तेये यो दण्ड उक्तः स स्तेयगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापद्यते गुण्यते इति अष्टगुणः कर्त्तव्यः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 339, v. 1, *a.* अपरिवृतवानस्पत्यादीनां मूलफलं ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 340, v. 2, *b.* चौरतुल्यो ज्ञेयः अतः स इव दण्ड्यः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 342, v. 1. अबद्धानां अश्वादीनां परकीयाणां यो दर्पेण बन्धयिता ॥ (*Coulloúca.*) — v. 1, *a.* असन्धिता-

नां सन्ध्याता ÉD. Calcut. ÉD. Lond. J'aimerais mieux lire सन्धाता. Les deux MSS. de la Bibliothèque du Roi portent असन्दितानां सन्दाता.

Sl. 349, v. 1, *b.* दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 350, v. 2. = पलायनादिभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 354, v. 2, *a.* एतैर्दोषैः पूर्व्वमपि य आक्षारितो ऽभिशस्तः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 356. तीर्थाद्यरण्यवनादिकं निर्ज्जनदेशोपलक्षणामात्रं । = v. 2, *b.* स संग्रहणं सहस्रपणं दंडं वक्ष्यमाणं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायते परस्त्री सम्भोगाभिलाष इति संग्रहणं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 357, v. 1, *a.* स्रग्गन्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः परीहासालिङ्गनादिः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 358, v. 1, *a.* यः स्प्रष्टुमनुचिते स्तनजघनादिदेशे स्त्रियं स्पृशेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 359, v. 1, *a.* अब्राह्मणो ऽत्र शूद्रः दंडभूयस्त्वात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 362, v. 2. यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषान् आनीय तैः स्वभार्य्यां संश्लेषयन्ते स्वयमागतांश्च परपुरुषान् प्रच्छन्ना भूत्वा अज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 367, v. 1, *b.* गमनवर्ज्जमहंकारेणांगुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 370, v. 2, *b.* गर्द्दभेन च राजमार्गे वहनमर्हति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 371, v. 1, *a.* या स्त्री = पतिं पुरुषान्तरोपगमनाल्लंघयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 372, v. 1, *a.* अनन्तरोक्तानामं पापकारिणं ॥ (*C.*)

Sl. 373, v. 1. परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसो ऽदण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशस्तस्य पूर्व्वदंडाद्द्विगुणो दमः कार्य्यः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 374, v. 2, *b.* शरीरधनहीनः कर्त्तव्यः ॥ (*Coull.*)

Sl. 375. वैश्यक्षत्रिययोर्गुप्तब्राह्मणीगमनविषये दण्डमाह् । = v. 1, *b.* संवत्सरनिरोधानन्तरं । = v. 2, *b.* मूत्रेण खरमूत्रेण ॥ (*Rághaván.*) — v. 1, *a.* सर्व्वस्वदंड्य: N° II, ms. de M. Wilkins, ms. de Bombay, ms. beng. ms. dévan. — सर्व्वस्वदंड: éd. Calc. éd. Lond. M. Haughton avait déjà, dans ses notes, indiqué la première leçon, comme préférable.

Sl. 377. = अयं प्राणान्तिकदंडो गुणवद्ब्राह्मणीविषयो बोद्धव्य: ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 392, v. 1, *a.* निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्य: तदन्तरगृहवासी अनुवेश्य: ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *b.* कल्याणे उत्सवे स्वस्त्ययने वा ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 397, v. 1. तन्तुवायो वस्त्रनिर्म्माणार्थं दश पलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ताद्यप्रवेशादेकादशपलं वस्त्रं दद्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 398, v. 2, *a.* अर्घं मूल्यं यथापण्यं पण्यं विक्रेयद्रव्यं तदनुरूपं कुर्य्यु: ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 399, v. 1. राज्ञ: सम्बन्धितया यानि विक्रेयद्रव्या-

णि प्रख्यातानि राज्ञोपयोगीनि हस्त्यश्वादीनि च तद्दे- शोद्भवानि च प्रतिषिद्धानि च यथा दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरं न नेयमिति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 401, v. 1, *a*. कियतो दूरादागतमिति देशान्तरीय- द्रव्यस्यागमनं कियद्दूरं नीयत इति स्वदेशोद्भवस्य नि- र्गमं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 402. अस्थिरार्घादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते स्थि- रप्रायार्घाणां पक्षे पक्षे गते वणिजां अर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैर्व्यवस्थां कुर्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 403, v. 1, *a*. तुला कार्पासलवणादिपरिच्छेदिका। मानं प्रस्थद्रोणादि। प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत् ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 404, v. 1, *a*. तरे नद्याद्युत्तरणे कार्ये यानं रिक्त- शकटादि। v. 1, *b*. पौरुषो मनुष्यवाह्यो भारः ॥ (*Rágh.*)

Sl. 415. भक्तदासः भक्तादिलोभेन दासत्वं गतः। गृह- जः दास्यां जातः। दंडदासः दंडादिधनपरिशुद्धो दास्यं गतः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 417. = एवं चापदि बलादपि दासात् ब्राह्मणो धनं गृह्णन् न राज्ञा दण्डनीय इत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ (*Coulloûca.*)

LIVRE NEUVIÈME.

Sl. 2, v. 2. अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसक्ता अपि आत्मवशाः कार्य्याः ॥ (*Coulloûca.*) — Ce vers est susceptible d'être interprété de deux manières. Jones le traduit ainsi : « but in *lawful and innocent* recreations, though rather addicted to them, they may be left at their own disposal. » Voici la version de M. Colebrooke : « *even* in *lawful and innocent* recreations, being too much addicted to them, they must be kept *by their protectors* under their own dominion. » (*Digest of Hindu law*, II, p. 379.)

Sl. 3. On trouve ce sloca dans l'Hitopadésa (p. 29, liv. I, sl. 113).

Sl. 4. Ces deux vers sont cités dans l'histoire de Sâvitrî * (chap. I, sl. 32).

* L'*Histoire de Sâvitrî* est un des quatre épisodes du *Mahâ-bhârata* dont M. Bopp vient de publier le texte.

Sl. 5, v. 1, *a.* स्वल्पेभ्यो ऽपि दुःसंगेभ्यो दौःशील्य-सम्पादकेभ्यः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 7. = प्रसूतिं सन्ततिं असङ्कीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन = आत्मानं विशुद्धसन्तानोत्पत्तौ नरकादेः ॥ (*Rágh.*)

Sl. 8. Le sloca 34 du livre VII de l'épisode de Sacountalâ offre la même idée que ce sloca, dont il n'est probablement qu'une altération.

Sl. 11, v. 2, *b.* पारिणाह्यस्य ÉD. Calc. ÉD. Lond. Nos V et VII. — पारीणाह्यस्य MS. de Bombay. — पारिणाय्यस्य MS. de M. Wilkins. — J'ai conservé la leçon de l'édition de Calcutta reproduite dans l'édition de Londres, parce que le mot est répété dans le commentaire de Coulloûca, où il est interprété de la manière suivante : पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुंडकटाहादेः ॥ Le mot पारिणाय्य qui dérive de परिणाय *mariage*, offrirait un sens différent de celui de la glose. Suivant le dictionnaire de M. Wilson पारिनाय्याः (m. plur.) signifie *la propriété d'une femme mariée*. Cependant le texte et la glose de Râghavânanda donnent पारिणाय्यस्य, avec la même explication que Coulloûca.

Sl. 13. Ce sloca est cité dans l'Hitopadésa (p. 28, liv. I,

sl. 108). — v. 1, *b.* भर्त्रा सह विरहः इतस्ततश्च भ्रमणं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 17, v. 1, *a.* शयनोपवेशनालङ्करणशीलत्वं ॥ (*C.*) — v. 1, *b.* अनार्जवं ÉD. Calc. ÉD. Lond. Nos V et VII. — अनार्य्यतां N° II, MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, Nos XI et XII.

Sl. 18. क्रिया नामकरणादिः । निरिन्द्रियाः इन्द्रियं श्रुतिस्मृतिरूपं प्रमाणं तद्रहिताः । अनृतं तद्वदशुभाः अनृतवादिन्यो वा ॥ (*Râghavânanda.*) — v. 1, *b.* इति धर्म्मो व्यवस्थितः MS. dévan. MS. beng. — इति धर्म्मे व्यवस्थितः ÉD. Calc. ÉD. Lond. C'est évidemment une faute d'impression.

Sl. 19, v. 2, *a.* स्वालक्षण्यं व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं = v. 2, *b.* तासां श्रुतीनां मध्ये ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 20, v. 2, *a.* वृक्तां ÉD. Calc. ÉD. Lond. — Le MS. dévanâgari donne वृङ्क्तां dans le texte et dans le commentaire, leçon probablement fautive. Sans les gloses de Coullouca et de Râghavânanda qui expliquent वृक्तां par शोधयतु, le sens de ce mot, qui fait partie d'une formule extraite

des Védas serait d'une obscurité extrême. वृज्. (2ᵉ conj. âtm.) est la seule racine dont on puisse le faire dériver, suivant les règles ordinaires de la grammaire, et cette racine signifie *abandonner, laisser*; encore faudrait-il वृंक्तां et non वृक्तां. — v. 2, *b.* अस्य स्त्रीव्यभिचारस्य एतदेषा श्रुतिर्निदर्शनं मानमिति श्लोकार्थः ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 21, v. 2. एष मन्त्रपाठः पुत्रस्य निह्नवः प्रायश्चित्तं न तु मातुरित्यर्थः ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 26, v. 2, *a.* स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपाः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 27, v. 2. लोकयात्राया अतिथ्यादिभोजनादेर्व्यवहारस्य स्त्री निबन्धनं स्त्री हेतुरिति प्रत्यक्षं ॥ (*Rágh.*)

Sl. 31. पुत्रमधिकृत्य = सर्व्वजनहितं विचारं शृणुत ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 41, v. 1, *b.* ज्ञानं वेदः एवं विज्ञानमपि तदङ्गादिशास्त्राणि तद्वेदिना ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 42, v. 1. Jones traduit : « They who are acquainted with past times, have preserved, on this subject, holy strains

chanted by every breeze. » Quoique M. Colebrooke ait adopté cette traduction dans le *Digest of Hindu law,* je doute qu'elle offre le vrai sens. Le mot वायुः désigne ici, à ce que je crois, le Dieu Vâyou lui-même. On sait que l'intervention du Dieu du vent, pour déclarer la vérité, et pour faire connaître l'innocence d'un personnage injustement accusé, est un moyen surnaturel fréquemment employé dans les poëmes héroïques des Indiens. Je citerai pour exemples l'*Épisode de Nala* (chap. XXIV, sl. 36), le *Râmâyana,* (liv. I, chap. I, sl. 81) et l'*Histoire de Sacountalâ* (chap. VII, sl. 106). Ne peut-on pas supposer que les vers en question qui renferment un précepte de la plus haute sagesse, ont été chantés par le Dieu Vâyou ?

Sl. 43, v. 1. यथान्येन विद्धं मृगं कृष्णसारं तस्मिन्नेव छिद्रे पश्चादन्यस्य विध्यतः श्राविद्धः क्षिप्तः शरो निष्फलो भवति ॥ (*Coullouca.*) — v. 1, *a.* यथाविद्धः ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. — यथा क्षिप्तः MS. dévan. Suivant M. Haughton le MS. de M. Wilkins et les Nos V et VII portent क्षिप्रः, mais je crois que c'est une faute d'impression et qu'il faut lire क्षिप्तः. — v. 2, *a.* क्षिप्रं ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. — क्षिप्तं MS. dévan.

Sl. 44, v. 2. येन स्थाणुमुत्पाद्य क्षेत्रं कृतं तस्यैव तत्

क्षेत्रं वदन्ति तथा शरादि शल्यं येन पूर्व्वं मृगे क्षिप्तं तस्यैव तं मृगं आहुः एवं च पूर्व्वपरिगृहीतुः स्वामिवाद्वोढुरेवापत्यं भवति न जनयितुः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 47. Ce sloca est cité dans l'histoire de Sâvitrî (chap. II, sl. 26). — v. 2, *a*. ददानीति ÉD. Calc. ÉD. Lond. — ददामीति N° V, MS. dévan. — Les autres MSS. donnent la première leçon. — v. 2, *b*. सतां सकृत् ÉD. Calcut. ÉD. Lond. — सकृत् सकृत् MS. dévan. MS. beng.

Sl. 48, v. 2, *a*. आत्मवृषभादिकं नियुज्य वत्सोत्पादको न तद्भागी ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 51, v. 1. तथैवापत्यरक्षिताः सन्तः परकीयभार्य्यायां ये वीजं वपन्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 52, v. 1. यदस्यामुत्पत्स्यते ऽपत्यं तदावयोरुभयोरेवैवं यत्र नियमो न कृतः ॥ (*Coull.*) — v. 2, *b*. गरीयसी ÉD. Calc. ÉD. Lond. — बलीयसी MS. dévan. MS. beng.

Sl. 56, v. 2. अतो ऽनन्तरं स्त्रीणां सन्तानाभावे यत् कर्त्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 59, v. 1, *b*. स्त्रिया पत्यादिगुरुनियुक्तया ॥ (*Coull.*)

Sl. 60, v. 1, *a*. विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्य-भावपरमिदं ॥

Sl. 61, v. 2, *a*. अनिर्वृत्तं ms. beng. — अनिवृत्तं ms. dévan. — अनिर्वृतं éd. Calc. éd. Lond.

Sl. 62, v. 1, *b*. निर्वृत्ते ms. beng. — निर्वृते éd. Calc. éd. Lond. N° II. — Les autres mss. consultés par M. Haughton donnent la même leçon que le ms. bengali. Le ms. dévanâgari est incorrect. J'ai peut-être substitué trop légèrement, dans ce sloca et dans celui qui précède, une leçon nouvelle à celle des deux textes imprimés. Le changement était au moins inutile. निर्वृत et निर्वृत्त, d'après le dictionnaire de M. Wilson, sont ici à peu près synonymes.

Sl. 63, v. 1, *a*. ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ यौ परभार्य्यायां नियुक्तौ ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 64, v. 2, *b*. धर्म्मं एकपतित्वं ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 67, v. 1. स वेणो मर्त्त्यौ समग्रां पूर्व्वं पालयन् अत एव राजर्षिश्रेष्ठो न तु धार्म्मिकत्वात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 68. Coulloûca cite dans son commentaire sur ce sloca un passage de Vrihaspati, traduit par Jones dans son appendice (*general note*), et dont M. Kalthoff a reproduit le texte, avec une traduction latine, dans sa dissertation sur le mariage des Indiens, p. 104.

Sl. 75, v. 2, *b*. शिल्पैः सूत्रकर्त्तनाद्यैः ॥ (*Rágh.*)

Sl. 76, v. 1, *b*. = ऊर्द्ध्वं पतिसकाशं गच्छेत् ॥ (*Coull.*)

Sl. 77, v. 2, *b*. स्वदत्तमलङ्कारादि धनं हृत्वा नोपगच्छेत् ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयमेव ॥ (*Coulloúca.*).

Sl. 78, v. 1. या स्त्री द्यूतादिप्रमादवत्तं मद्जनकपानादिना मत्तं व्याधितं वा शुश्रूषाद्यकरणेनावजानाति ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 79, v. 2, *a*. द्विषन्त्याश्च ÉD. Calc. ÉD. Lond. Nº II, MS. de Bombay. — द्विषाणाया MS. de M. Wilkins, Nºs V, VI et VII, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 80, v. 2, *a*. साधिवेत्तव्या तस्यां सत्यामन्यो विवाहः कार्य्यः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 84, v. 1, *b*. विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यं पिवेत् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 86, v. 1, *b.* नैत्यिकं ÉD. Calc. ÉD. Lond. — नैत्यकं MS. dévan. MS. beng. — v. 2, *b.* नास्वजातिः ÉD. Calc. ÉD. Lond. — नासजातिः MS. de Bombay, MS. dévan.

Sl. 87, v. 2. यथा ब्राह्मण्याः शूद्राज्जातो ब्राह्मणाचाण्डालः तथैव पूर्व्वैर्ऋषिभिर्दृष्टः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 88, v. 2, *a.*

विवाहयेदष्टवर्षामेवं धर्म्मो न हीयते ।

इति दक्षस्मरणात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 93, v. 2. यस्मात् स पिता ऋतुकार्य्यापत्योत्पत्तिनिरोधात् कन्यायाः स्वामित्वाद्धीयते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 94, v. 2, *b.* गार्हस्थ्यधर्म्मेऽवसादं गच्छति त्वरावान् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 100, v. 1, *a.* नानुशुश्रुम N° II, MS. de Bombay, MS. dévan. — नानुशुश्रूम ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s V et VII. J'ai préféré la première leçon parce qu'elle est seule conforme aux règles de la grammaire. — v. 2. यत् शुल्काभिधानेन मूल्येन कश्चित् साधुर्गूढं दुहितृविक्रयमकार्षीत् ॥ (*C.*)

Sl. 103, v. 2, *b.* दायभागं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — Les autres MSS. portent दायधर्म्मं ou दायधर्म्मान्.

Sl. 104, v. 2, *b.* = पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन् विभागः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 105. यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्म्मिको भवति तदा ॥ (*C.*)

Sl. 106, v. 1. उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान् भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 107, v. 1, *a.* सन्नयति शोधयति = v. 2, *a.* धर्म्मज्ञो धर्म्मार्थं जातः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 111, v. 1. एवमविभक्ता भ्रातरः सह संवसेयुः यदि वा धर्म्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः ॥ (*C.*)

Sl. 112, v. 1, *a.* ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमो भागः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 114, v. 2, *b.* दशभ्यो गवादिपशुभ्य एवैकं श्रेष्ठं ज्येष्ठो लभेत इदं च यदि ज्येष्ठो गुणवान् इतरे निर्गुणास्तद्विषयं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 117. = इदं तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्गुणत्वे बोद्धव्यं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 118, v. 1, *b*. कन्याभ्यो अनूढाभ्यो भगिनीभ्यः या यस्य सोदर्य्या भगिनी स तस्या एव संस्कारार्थमिति एवं दद्युः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 119, v. 2. किन्तु ज्येष्ठस्यैव तत् स्यात् न तु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा तन्मूल्यं विभजेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 120. कनिष्ठो यदि ज्येष्ठभ्रातृभार्य्यायां नियोगेन पुत्रं जनयेत् तदा तेन पितृपितृव्येन सह तस्य क्षेत्रजस्य समो विभागः स्यान्न तु पितृवत् सोद्धारो भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 121. अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितुर्धर्म्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण न * संबध्यते

* La négation manque dans le texte de l'édition de Calcutta, mais, outre que le sens du vers de Manou prouve qu'elle est nécessaire, on la trouve dans la traduction de ce passage, donnée par M. Colebrooke, dans le *Digest of Hindu law* (vol. II, p. 586).

त्रेऽपि पिता तद्द्वारेणापत्योत्पादने प्रधानं तस्मात् पूर्वोक्तेनैव धर्म्मेण विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येन सह तं त्रेत्रजं विभजेदिति पूर्व्वस्यैव शेषः ॥ (*Coullouca.*) — v. 1, *a.* उपसर्ज्जनं प्रधानस्य; cet hémistiche a une syllabe de trop. Peut-être faut-il lire प्रधानस्योपसर्ज्जनं ?

Sl. 123, v. 1. पूर्व्वस्यां जातः पूर्व्वजः = स कनिष्ठो ऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृह्णीयात् ॥ (*Coullouca.*) — v. 2, *a.* ततो ऽपरे ज्येष्ठवृषास् MS. dévan. MS. beng. — ततो ऽपरे ऽज्येष्ठवृषास् ÉD. Calcut. ÉD. Lond. — La seconde apostrophe est inutile, et ne peut que jeter de l'obscurité sur ce vers. La glose de Coulloûca porte : ततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये सत्त्यग्र्याः श्रेष्ठवृषभाः ॥

Sl. 124, v. 1, *b.* स वृषभः षोडशो यासां गवां ता गृह्णीयात् ॥ (*Coullouca.*) — वृषभषोडश ÉD. Calcut. ÉD. Lond. — वृषभषोडशाः MS. dévan. MS. beng.

Sl. 126, v. 2, *a.* गर्भेष्विति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 130, v. 2. अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्वरूपा-

यां विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्धनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 131, v. 2, *a.* दौहित्र एव प्रकृतत्वात् पौत्रिकेयः ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 132, v. 1, *a.* रिक्थं ms. de M. Wilkins, ms. de Bombay, N^os^ V et VII, ms. dévan. — ऋक्थं éd. Calc. éd. Lond. N° II. — Dans tous les slocas qui suivent, l'édition de Calcutta et celle de Londres offrent tantôt ऋक्थ, tantôt रिक्थ. Quoique ces deux mots soient synonymes, j'ai préféré suivre le ms. dévanâgari qui donne partout रिक्थ.

Sl. 134, v. 1, *b.* यदि तत्कर्त्तुः पुत्रो ऽनन्तरं जायते ॥

Sl. 136, v. 1, *a.* अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं तत्र यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरमित्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसन्धिमात्रकृता वाग्व्यवहारेण न कृता ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 138. Ces deux vers sont cités dans l'épisode de Sacountalâ (chap. VII, sl. 36).

Sl. 141, v. 2. *a.* औरसक्षेत्रजाभावे दत्तस्य पितुर्ऋक्थ-

कृत्वं प्राप्तमेव । अतः सत्यप्यौरसपुत्रे = औरसस्य सर्व्वोत्कर्षाभिधानात् तेन नास्य समभागित्वं किन्तु क्षेत्रज्ञोक्तषष्ठभागित्वमेवास्य न्याय्यं ॥ (*Coulloûca*).

Sl. 142, v. 2, *b*. तस्मात् पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधापिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्त्तते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 145. = गुणवतः क्षेत्रजस्य औरसवत् सोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदं औरसतुल्यत्वाभिधानं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 147, v. 1, *a*. यानियुक्ता ms. dévan. Dans le ms. dont j'ai adopté la leçon, l'existence de l'अ privatif qui précède नियुक्ता, et que je n'ai pu indiquer que par la réunion des deux mots, est marquée par une apostrophe, या ऽनियुक्ता. Cette leçon est celle du commentateur Râghavânanda, elle offre un sens parfaitement clair, et j'ai crû devoir la préférer. L'édition de Calcutta et celle de Londres rejettent l'अ privatif, et Coulloûca explique le sloca de la manière suivante : या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवराद्वान्यतो वा सपिण्डात् पुत्रमुत्पादयेत् स यदि कामजो भवति तदा तमऋक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति ॥ Jones, a suivi la glose de Coulloûca, voici sa traduction : « Should a wife,

even though legally authorized, produce a son, by the brother, or any other *sapinda*, of her husband, that son, if begotten with *amorous embraces*, *and tokens* of impure desire, the sages proclaim base born and incapable of inheriting. »

Sl. 148. समानजातीयासु भार्य्यासु एकेन भर्त्रा जातानामेष विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नानाजातीयासु स्त्रीषु बह्वीषु उत्पन्नानां पुत्राणां विभागं शृणुत ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 149, v. 1, *b.* ब्राह्मण्याद्याश्चतस्रो भार्य्याः ॥ (*C.*)

Sl. 150, v. 2, *a.* विप्रस्यौद्धारिकं ÉD. Calc. MS. dévan. — विप्रस्योद्धारिकं ÉD. Lond. Ce ne peut être qu'une faute d'impression.

Sl. 152, v. 1. यद्वा सर्व्वमृक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा कृत्वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 154, v. 1. यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीषु सर्व्वासु विद्यमानपुत्रः स्यात् अविद्यमानपुत्रो वा ॥ (*Coull.*)

Sl. 155. = एवं च पूर्व्वोक्तविभागनिषेधात् विकल्पः

स च गुणवदगुणापेक्षः अथ वा अनूढशूद्रापुत्रविषयो ऽयं दशमभागनिषेधः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 160, v. 2, *b.* षट् गोत्रऋक्थहरा न भवन्ति ॥ (*C.*)

Sl. 162. यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तावौरसक्षेत्रजौ एकऋक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि ऋक्थार्हौ भवतः तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि तदेव स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 163. व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरस उत्पन्ने सतीदमुच्यते । = v. 2, *a.* पापसम्बन्धपरिहारार्थं ॥ (*Coull.*)

Sl. 164. = निर्गुणसगुणापेक्षश्चायं विकल्पः ॥ (*C.*)

Sl. 165, v. 2, *a.* पूर्व्वाभावे परः पर इत्येवं क्रमेण ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 168, v. 1, *a.* माता पिता वा परस्परानुज्ञया ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 169, v. 1, *b.* पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 170, v. 2, *b.* तस्य पुत्रः स्यात्वदीयायां भार्य्यायां ज्ञातः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 172, v. 2. तं कन्यापरिणेतुः पुत्रं नाम्ना कानीनं वदेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 174, v. 2, *b.* क्रेतुर्गुणैस्तुल्यो न्यूनो वा भवेत् न तत्र ज्ञातितः सादृश्यवैसादृश्ये ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 176, v. 1, *b.* यद्वा कौमारं पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 179, v. 2, *a.* स पित्रा परिणीतापुत्रैः समांशभागी भवान् भवत्विति अनुज्ञातः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 180, v. 2, *b.* पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्त्तव्य-श्राद्धादिलोपश्च मा भूत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 181, v. 1, *b.* औरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्ताः । = v. 2. सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्त्तव्याः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 182, v. 2. = ततश्च तस्मिन् सति अन्ये पुत्रप्र-

त्तिन्निश्चयो न कर्त्तव्याः स एव पिण्डदो ऽंशहरश्च भवति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 185, v. 1, *b*. औरसाभावे क्षेत्रजादयो गौणपुत्राः = v. 2, *a*. अविद्यमानमुख्यामुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितृरहितस्य च ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 186. त्रयाणां पित्रादीनां उदकदानं कार्य्यं त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिण्डो देयः चतुर्थश्च पिण्डोदकयोर्दाता पञ्चमस्यात्र संबन्धो नास्ति तस्माद्युक्तो ऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्राणामधिकारः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 187, v. 1. सपिण्डमध्यात् सन्निकृष्टतरो यः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य मृतधनं भवति ॥ (*Coull.*)

Sl. 188, v. 1, *b*. धनहारिणो भवन्ति त एव च पिण्डदाः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 190, v. 1, *a*. अनपत्यस्य मृतस्य भार्य्या ॥ (*C.*)

Sl. 191. = इदं त्वौरसपौनर्भवविषयं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 192, v. 2, *b*. भगिन्यश्च सोदर्य्या अनूढाः = ऊढास्तु धनानुरूपं संमानं लभन्ते ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 194, v. 1, *a*. विवाहकाले अग्निसन्निधौ यत् पित्रादिदत्तं तदध्यग्नि स्त्रीधनं = यत्तु पितृगृहात् भर्तृगृहं नीयमानयालब्धं तदध्यावाहनिकं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 195, v. 1, *a*. विवाहादूर्द्ध्वं भर्त्तृकुले पितृकुले वा यत् स्त्रिया लब्धं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 198, v. 1. ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 199, v. 1, *b*. भ्रात्रादिबहुसाधारणात् कुटुम्बधनात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 203, v. 2, *a*. तदा क्लीवस्य क्षेत्रज उत्पन्ने ॥ (*C.*)

Sl. 204. पितरि मृते सति भ्रातृभिः सहाविभक्तो ज्येष्ठः किञ्चित् स्वेन पौरुषेण धनं लभते ततो धनात् विद्याभ्यासवतां कनिष्ठभ्रातॄणां भागो भवति नेतरेषां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 206. विद्यामैत्रीविवाहार्जितं माधुपर्किकं मधुपर्कदानकाले पूज्यतया यल्लब्धं तस्यैव तत् स्यात् ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *a*. मैत्रं MS. dévan. MS. beng. —

मैत्र्यै ÉD. Calc. ÉD. Lond. J'aurais dû conserver la leçon de l'édition de Calcutta.

Sl. 207, v. 1, *b.* राज्ञानुगमनादिकर्म्मणा यो धनमर्ज्जितुं शक्तः — v. 2. तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालान्तरे न विवदन्ते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 209. यत् पुनः पितृसम्बन्धि धनं तेनासामर्थ्येनोपेक्षितवाद्नवाप्तं पिता * शक्त्या प्राप्नुयात् तत् स्वयमर्ज्जितमनिच्छन् पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 211, v. 1, *b.* प्रव्रज्यादिना स्वांशाद्धीयेत ॥ (*C.*)

Sl. 212. = एतच्च पुत्रपत्नीपितृमात्रभावे द्रष्टव्यं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 213, v. 1, *a.* विनिकुर्व्वीत निःसारयेत् ॥ (*R.*)

* J'ai substitué ici par conjecture *pitâ* à *poutrah* que donne l'édition de Calcutta. Je me suis cru autorisé à ce changement, par le premier vers du texte de Manou qui porte *pitâ*, et par la traduction que M. Colebrooke a donnée de ce sloca dans le *Digest* (III, p. 33): « And if a father, by his own efforts, etc. » Toutefois il paraît par la traduction de Jones que la faute, si elle en est une comme je le soupçonne, existait aussi dans le texte qu'il avait sous les yeux. Le mot *pitâ* est conservé dans la glose de Râghavânanda, mais il suppose que le bien a été recouvré par le fils, et non par le père.

Sl. 214, v. 2, *b.* यौतकं सर्व्वसाधारणधनाद्यात्मार्थमसाधारणं ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 215, v. 1. भ्रातॄणां पित्रा सहावस्थितानां अविभक्तानां यदि सह धनार्जनार्थमुत्थानं भवेत् तदा विभागकाले ॥ (*Coullooca.*)

Sl. 216, v. 1. यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतः तदा = v. 2, *a.* ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्मिश्रीकृतधनाः ॥ (*Coullooca.*)

Sl. 217, v. 2. मातरि मृतायां पत्नीपितृभ्रातृभ्रातृजाभावे पितुर्माता धनं गृह्णीयात् ॥ (*Coullooca.*)

Sl. 219. वस्त्रं वहनमाभरणं अविभागकाले यच्चेनोपभुक्तं तत्तस्यैव न विभाज्यं एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयं = उदकं कूपादिगतं = योगक्षेमं मन्त्रिपुरोहितादि योगक्षेमहेतुत्वात् प्रचारो गवादीनां ॥ (*Coull.*)

Sl. 221, v. 2, *a.* राजान्तकरणाव् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — राज्यान्तकरणाव् MS. dévan. MS. beng.

Sl. 223, v. 2, *a.* प्राणिभिः मेषकुक्कुटादिभिः पणापूर्वकं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 225, v. 1, *a.* Cet hémistiche a neuf syllabes. — क्रूरान् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — केरान् MS. dévan.; la glose explique ce mot par गायकान्. — v. 1, *b.* वेदविद्विषः श्रुतिस्मृतिवाह्यव्रतधारिणः = v. 2, *a.* अनापदि परकर्म्मजीविनः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 227, v. 2, *a.* तस्माद्द्यूतं MS. beng. — तस्मात् द्यूतं MS. dévan. — तस्मा द्यूतं ÉD. Calc. ÉD. Lond.

Sl. 232, v. 1, *b.* अमात्यानां च भेदकान् ॥ (*Coull.*)

Sl. 234, v. 2, *a.* कुर्य्यात् MS. dévanâg. MS. beng. — कुर्य्यान् ÉD. Calc. ÉD. Lond. C'est évidemment une faute d'impression.

Sl. 235, v. 1, *a.* सुरापो द्विजातिः पैष्ट्याः पाता ब्राह्मणश्च पैष्टीमाध्वीगौडीनां = v. 1, *b.* तस्करो ब्राह्मणसुवर्णस्य हारी ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 237, v. 1, *a.* गुरुपत्नीगमने यावज्जीवस्थायि तप-

लोहेन ललाटे भगाकृति गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्य्यं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 238, v. 1, *b.* असंपाद्या ऽविवाहिनः mieux असंपाद्याविवाहिनः (voyez plus haut, p. 355).

Sl. 241, v. 1, *a.* एष्वपराधेषु गुणवतो ब्राह्मणस्य = v. 2. कामतस्त्वेष्वपराधेषु ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 242, v. 2, *b.* प्रवासनं परासनं निसूदनं हिंसनमिति बधपर्य्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 249, v, 2, *b.* यथाशास्त्रं दण्डं कुर्व्वतो धर्म्मः स्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 251, v. 2, *a.* जनानुरागात् देशान् लब्धुमिच्छेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 257, v. 1, *b.* समर्घं द्रव्यान्तरं द्रव्यान्तरेण संमिश्र दुग्धतैलादिव्यवहारिणः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 262, v. 2, *b.* सारापराधतः अपराधस्य सारं उत्कटता कर्तृगतधनादिसामर्थ्यं वा तदनुरूपं ॥ (*Ragh.*)

Sl. 268, v. 1. ते पूर्व्वचौराश्चरभूता आगच्छतास्मद्गृहं गच्छामः तत्र मोदकपायसादीन्यश्नीमः इत्येवं भक्ष्यभोज्यव्याजेनास्माकं देशे ब्राह्मणो ऽस्ति सो ऽभिलषितार्थसिद्धिं जानाति तं पश्याम इत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *a.* भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, MS. dévan. MS. beng. J'ai regret maintenant de ne pas avoir adopté cette dernière leçon, qui me paraît offrir un sens plus satisfaisant que l'autre. D'ailleurs on lit cette leçon dans l'hémistiche du vers suivant qui répond à celui-ci, et le mot अपदेश, qui signifie *prétexte*, convient mieux dans l'un et dans l'autre que उपदेश, *avis, conseil.*

Sl. 269. ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणाशङ्कया नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवधे प्रणिहिताः सावधानभूताः न संगतिं भजन्ते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 270, v. 2, *a.* कृतद्रव्यसन्धिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेण ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 273. याजनप्रतिग्रहादिना परस्य यागादिधर्म्ममुत्पाद्य यो जीवति स धर्म्मजीवनो ब्राह्मणः ॥ (*Coull.*)

Sl. 274, v. 1, *a.* क्तिाभङ्गे जलसेतुभङ्गे ॥ (*Coull.*)

Sl. 277, v. 1. पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमोक्षणेन यश्चोरयति स ग्रन्थिभेदः तस्य प्रथमे द्रव्यग्रहणे अंगुलीश्छेदयेत्। ते चांगुष्ठतर्जन्यौ ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 278, v. 2, *b.* चौरान् इवेश्वरः MS. dévan. MS. beng. — चौरमिवेश्वरः ÉD. Calc. ÉD. Lond.

Sl. 279, v. 1, *b.* अप्सु निमज्जनेन। शुद्धबधः शिरश्छेदः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 280, v. 1, *a.* कोष्ठागारं धनगृहं ॥ (*Râgh.*)

Sl. 286. अदुष्टद्रव्याणां अपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे मणीनां माणिक्यादीनां अभेद्यानां विद्रावणे वेध्यानामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्य्यः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 287. समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं व्यवहरति सममूल्यं द्रव्यं दत्वा यः कस्यचिद्बहुमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यं गृह्णाति सो ऽर्धब-

न्यविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं * दण्डं प्राप्नुयात् ॥ (*C.*) — v. 1, *b.* चरेद्दै मूल्यतो ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. — कारयेन्मूल्यतो MS. dévan.

Sl. 289, v. 1, *a.* राजगृहपुरादिसम्बन्धिनः प्राकारस्य भेदकं ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 291. अवीजं वीजं प्ररोहासमर्थं व्रीह्यादि प्ररोह-समर्थमिति कृत्वा यो विक्रीणीते तथातिशयमेव कति-चिदुत्कृष्टप्रक्षेपेण सर्व्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते ॥ (*Coulloúca.*) — v. 1, *b.* वीजोत्कृष्टं ÉD. Calc. ÉD. Lond. — वीजोत्कृष्टस् MS. dévan.

Sl. 294, v. 2, *b.* सप्ताङ्गं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — समस्तं MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, MS. bengali. — समग्रं MS. dévanâgari.

Sl. 295, v. 2. पूर्व्वस्याः पूर्व्वस्या विनाशविषये गरी-यो व्यसनं जानीयात् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 296, v. 1, *b.* अत्र प्रसिद्धं यतित्रिदण्डमेव दृष्टान्तः

* Il faut probablement ajouter ici : *madhyamam vâ.*

तद्धि चतुरंगुलगोबालवेष्टनादन्योन्यसम्बन्धं न च तन्मध्ये त्रिदण्डधारणाशास्त्रार्थे कश्चिद्दण्डो ऽधिको भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 299. पीडनानि मरकादीनि कामक्रोधोद्भवानि दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषां च गुरुलघुभावं पर्य्यालोच्य सन्धिविग्रहादिकार्य्यमारभेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 310, v. 2, *a.* प्रतिकूलामात्यहिंसनशीलः ॥ (*C.*)

Sl. 312, v. 2, *b.* स्वराष्ट्रे ये चौरा वसन्ति ये च परराष्ट्रे सन्तस्तद्देशमागत्य मुष्णन्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 313, v. 2, *a.* शापाभिचाराभ्यां हन्युः ॥ (*Coull.*)

Sl. 314, v. 1, *a.* सर्व्वभक्ष्यो ÉD. Calc. ÉD. Lond. N^os V, VII, MS. dévan. MS. beng. — सर्व्वभक्षो MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N° VI.

Sl. 316, v. 1, *a.* यान् ब्राह्मणान् यजनयाजनकर्त्तृकान् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 320, v. 2, *a.* ब्राह्मणा एव शापाभिचारादिना सम्यग् नियन्तारः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 323, v. 2. पुत्रे राज्यं समर्प्यासन्नमृत्युः फलातिशयप्राप्तये संग्रामे प्राणत्यागं कुर्य्यात्। संग्रामासम्भवे त्वनशनादिनापि ॥ (*Coullouca.*) — v. 2, *a.* समासृज्य ÉD. Calc. ÉD. Lond. — समासज्य MS. dévan. MS. beng. (*Voyez* liv. IV, sl. 257, v. 2, *a.*)

Sl. 324, v. 1, *a.* सदा युक्तो ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. de Bombay, N°s V et VI. — समायुक्तो MS. de M. Wilkins, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 328, v. 2, *a.* वैश्ये च पशुरक्षणं कुर्व्वति ॥ (*C.*)

Sl. 329, v. 2, *b.* देशकालापेक्षया मूल्योत्कर्षापकर्षं वैश्यः जानीयात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 330, v. 2, *a.* मानोपायांश्च प्रस्थद्रोणादीन् ॥ (*C.*)

Sl. 332, v. 2, *a.* तथा इदं द्रव्यमेवं स्थाप्यते अनेन च संयुक्तं चिरं तिष्ठतीति बुध्येत ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 335, v. 2, *a.* ब्राह्मणापाश्रयो ÉD. Lond. MS. dévan. MS. beng. — ब्राह्मणाद्याश्रयो ÉD. Calc. N° II, MS. de Bombay? N° V? La forme du प et celle du य se ressemblent tellement, surtout dans certains MSS., qu'il n'est pas toujours

facile de les distinguer. Aussi n'est-il pas certain, au rapport de M. Haughton, que le ms. de Bombay et le N° V donnent la dernière leçon, (qui n'est peut-être qu'une faute,) le savant éditeur n'ayant pas pu reconnaître d'une manière absolue, si dans ces deux mss., il y a un य ou un प. Le ms. de M. Wilkins porte ब्राह्मणोपाश्रयो. On ne trouve pas उपाश्रय dans le dictionnaire de M. Wilson. अपाश्रय, suivant le même ouvrage, signifie *une enceinte, une palissade*; dans ce passage il paraît signifier l'*action de chercher un refuge, un asile*.

LIVRE DIXIÈME.

Sl. 3, v. 1, *a*. जात्युत्कर्षात् प्रकृतिः कारणं हिरण्यगर्भोत्तमाङ्गरूपकारणोत्कर्षात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 5, v. 2, *b*. ते मातापित्रोर्जात्या युक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातव्याः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 6, v. 2. तान् मातुर्हीनजातीयत्वदोषगर्हितान् पितृसदृशान् न तु पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः । =

एतेषां च नामानि मूर्द्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषां लक्षणेनोक्ताः । हस्त्यश्वरथशिक्षा अस्त्रधारणं च मूर्द्धाभिषिक्तानां । नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां । द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवान्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 9, v. 1, *b.* क्रूरचेष्टः क्रूरकर्म्मरतिश्च ॥ (*Coull.*)

Sl. 10, v. 2, *b.* वर्णत्रयाणां एते षट् पुत्राः सवर्णपुत्रकार्य्यापेक्षया अपसदा अवसन्ना निकृष्टाः स्युः ॥ (*C.*)

Sl. 13, v. 2. तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजनने ऽपि = एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 14, v. 1, *b.* द्विजन्मनां ÉD. Calc. MS. dévan. MS. beng. — L'édition de M. Haughton porte par erreur विजन्मनां.

Sl. 16, v. 2, *b.* पुत्रकार्य्यादपगतास्त्रयः शूद्राज्जायन्ते ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 20, v. 2, *b.* Tous les MSS. donnent इत्यभिनिर्दिशेत्;

dans l'édition de Calcutta, celle de Londres et le N° II, on lit इति विनिर्दिशेत्.

Sl. 21. = एकस्य चेतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *b.* शेख éd. Calc. éd. Lond. N° II, ms. dévan. ms. beng. Les autres mss. sont incorrects.

Sl. 27. एते पूर्व्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिं कुर्व्वन्ति यथा शूद्रेण वैश्यायां जात आयोगवः आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रियाब्राह्मणीयोनिषु चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्व्वत्र सदृशान् वर्णान् जनयन्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 28. यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्याद्द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्याद्द्विज उत्पद्यते सजातीयायां च द्विजो जायते । एवं वाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जातिषूत्कर्षापक्रमो भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 31. प्रतिकूलं प्रातिलोम्यं । वाह्याः सूतादयः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 35, v. 1, *a.* मृतवस्त्रभृत्स्वनार्य्यासु éd. Lond. ms.

de M. Wilkins, ms. de Bombay, Nos V, VI, VII, ms. beng. — मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु éd. Calc. No II. — मृतवस्त्रास्त्वनार्यासु ms. dévan. Dans les deux premières leçons, l'hémistiche a neuf syllabes; j'aurais dû adopter la leçon du ms. dévanâgari qui me paraît seule correcte.

Sl. 36, v. 1, *a*. निषादाद्वैदेह्यां जातः । = v. 2. काशावरनिषादस्त्रियोः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 38, v. 1, *b*. मारणोचितापराधस्य मूलभूतस्य व्यसनं राजादेशेन मारणं तेन वृत्तिर्यस्य सः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 41. द्विजातिसमानजातीयासु जाताः तथानुलोम्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विजधर्म्मिणा उपनेयाः । = ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्ना अपि सूतादयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्म्माणो नेषामुपनयनमस्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 44, v. 1, *a*. पौण्ड्रकाश्च éd. Calc. éd. Lond. No II, ms. de M. Wilkins, ms. beng. — पुण्ड्रकाश्च ms. de Bombay, Nos V, VI et VII, ms. dévan.

Sl. 45, v. 1, *b*. क्रियालोपादिना या जातयो बाह्या जाताः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 47, v. 1, *b.* चिकित्सितं ms. de M. Wilkins, ms. de Bombay, Nos V, VI, VII, ms. dévan. ms. beng. — चिकित्सनं éd. Calc. éd. Lond. N° II. Le dictionnaire de M. Wilson ne donne que चिकित्सितं.

Sl. 48, v. 2. चुञ्चुर्मद्गुश्च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन ज्ञातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ वन्दी स्त्री च क्षत्रियेण शूद्रायां ज्ञाता सोऽपि व ग्राह्या ॥ (*Coullocca.*)

Sl. 50, v. 2, *a.* विज्ञाता ms. dévan. ms. beng. — विज्ञाना éd. Calcut. éd. Lond. C'est évidemment une faute d'impression.

Sl. 51, v. 2, *a.* पात्ररहिताः कर्त्तव्याः यत्र लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत् संस्कृत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं ॥ (*Coull.*) — अपपात्राश्च éd. Calc. éd. Lond. Nos II et VI. — अवपात्राश्च ms. de M. Wilkins, ms. de Bombay, Nos V et VII, ms. dévan.

Sl. 52, v. 1, *a.* मृतचेलानि éd. Calc. éd. Lond. ms. de M. Wilkins, ms. beng. — Les autres mss. donnent मृतचेलानि; M. Haughton en conclut que les deux formes sont

également bonnes. Voyez cependant la note du livre V sl. 103, v. 2 (p. 418).

Sl. 54, v. 1. अन्नमेषां परायत्तं कार्य्यं साक्षाद्देभ्यो न देयं किन्तु प्रेष्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 59, v. 2. न कदाचिदसावात्मकारणं गोपयितुं शक्नोति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 64. शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः प्रजायत इति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् । सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव जनयति साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति साप्येवमेवं सप्तमे युगे जन्मनि स परशवाख्यो वर्णो वीजप्राधान्यात् ब्राह्मण्यं प्राप्नोति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 65, v. 1. एवं पूर्व्वश्लोकोक्तरीत्या ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 66, v. 1. एकः शूद्रायां यदृच्छया अनूढायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नः ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *b.* श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — श्रेयान् कस्त्वनयोर्भवेत् MS. de M. Wilkins, MS. dévan. — Les leçons offertes par les autres MSS. sont incorrectes.

Sl. 73, v. 2, *b.* = शूद्रो हि द्विजातिकर्म्मापि न द्विजातिसमः = नाप्यसमौ निषिद्धाचरणेनोभयोः, साम्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 74, v. 1, *a.* ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 79, v. 1, *b.* वणिक् पशुकृषी MS. dévan. — वणिक्पशुकृषिर् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — J'aurais pu me dispenser de faire aucun changement.

Sl. 80, v. 2, *a.* वाणिज्यं पाशुपाल्यं वैश्यस्य ॥ (*C.*)

Sl. 82, v. 1, *b.* केन प्रकारेण वर्त्तेतेति यदि संशयः स्यात् ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *a.* कृषिगोरक्षम् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — कृषिगोरक्ष्यम् MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay. Les autres MSS. donnent la première leçon. Plus loin (sl. 116, v. 1, *b.*) l'édition de Calcutta et celle de Londres offrent गोरक्ष्यं, ce qui prouve que les deux formes sont également bonnes.

Sl. 83, v. 2, *a.* = बलीवर्द्दादिपराधीनां ॥ (*Coull.*)

Sl. 85, v. 1, *b.* धर्म्मनैपुणं स्वधर्म्मनिष्ठां । = v. 2, *a.* उद्धृतोद्धारं वर्ज्जितवक्ष्यमाणविक्रेयं ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 89, v. 2, *a*. नीलीं MS. dévan. MS. beng. — नीलिं ÉD. Calc. ÉD. Lond. Le dictionnaire de M. Wilson ne donne que नीली.

Sl. 90, v. 2. द्रव्यान्तरेणामिश्रान् उत्पन्नस्वरूपमेव न तु लाभार्थं कालान्तरं प्रतीक्ष्य ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 92, v. 2, *a*. शूद्रीभवति ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — Tous les autres MSS. donnent शूद्रो भवति.

Sl. 98, v. 1. अन्येषां प्रतिषिद्धानां पण्यानां ॥ (*Coull.*)

Sl. 95, v. 2. न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 97. Voyez le *Bhagavad-gîtâ*, lect. III, sl. 35.

Sl. 99, v. 2, *a*. तुदवसन्नपुत्रकलत्रः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 100, v. 2. तानि च कर्म्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च लिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्य्यात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 103. ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्म्मो न भवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 109, v. 2. ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहो निकृष्टः परलोके नरकहेतुः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 113, v. 1, = सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि कुप्यधनं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 114, v. 1, *a.* अकृतमनुप्तसस्यं क्षेत्रं तत् कृतादुप्तसस्यात् प्रतिग्रहे दोषरहितं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 115, v. 1, *b.* = एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः जयधनं विजयत्वेन क्षत्रियस्य धर्म्यं । = v. 2. प्रयोगो वृद्ध्यादिधनस्य । कर्म्मयोगश्च कृषिवाणिज्ये एतौ प्रयोगौ वैश्यधर्म्यौ सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 116, v. 1, *a.* विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादिविद्या = शिल्पं गन्धयुक्त्यादिकरणं = v. 2, *b.* इत्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयं ॥ (*Coull.*)

Sl. 117, v. 2, *b.* अल्पिकां अल्पपरिमाणां अशीतिभागां वृद्धिं ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 118, v. 1. = स आपदि धान्यादेश्चतुर्थमपि भागं करार्थं गृह्णन् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 120. = धान्यानां द्वादशो ऽपि भाग उक्तः। आपद्ययमष्टम उच्यते। अत्यन्तापदि प्रागुक्तश्चतुर्थो वेदितव्यः तत्रापि विंशं ग्राह्यं तथा हिरण्यादीनां कार्षापणास्थानानां विंशतितमं भागं शुल्कं गृह्णीयात् तत्रापि पञ्चाशद्भाग अदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोरित्यनापदि पञ्चाशद्भाग उक्तः आपद्ययं विंश उच्यते। तथा शूद्राः कारवः सूपकारादयः शिल्पिनः तक्षादयः कर्म्मणैवोपकुर्व्वन्ति न तु तेभ्य आपद्यपि करो ग्राह्यः॥ (*Coullouca.*)

Sl. 121. शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषयाजीवन् यदि वृत्तिमाकांक्षेत् तदा क्षत्रियं परिचर्य्य तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्य्य जीवितुमिच्छेत्॥ (*Coullouca.*) — La construction de ce sloca offre au premier coup d'œil quelque difficulté, à cause de la préposition यदि qui est jetée à la fin du premier vers et séparée de la particule वा à laquelle elle doit être réunie : यदिवापि धनिनं वैश्यं उपाराध्य, « ou bien, en cherchant à satisfaire un riche soûdra, etc. »

Sl. 122, v. 2. *a.* तस्माज्जातो ब्राह्मणाश्रितो ऽयमिति शब्दो यस्य॥ (*Coullouca.*)

Sl. 125, v. 2. पुलाकाः असारधान्यानि परिच्छदाः शय्यासनादयः ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 126, v. 1, *a.* लशुनादिभक्षणेन शूद्रे न किञ्चित् पातकं भवति । — v. 2. नास्याग्निहोत्रादिधर्म्मे ऽधिकारो ऽस्ति अविहितत्वात् । न च शूद्रविहितत्वात् पाकयज्ञादिधर्म्मादस्य निषेधः ॥

Sl. 127. ये पुनः शूद्राः स्वधर्म्मवेदिनो धर्म्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रिताः ते = नमस्कारमन्त्रेण तन्त्रान्तररहितं पञ्चयज्ञादिधर्म्मान् कुर्व्वाणा न प्रत्यवयन्ति ख्यातिं च लोके लभन्ते ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 129. धनार्ज्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्द्धनपञ्चयज्ञाद्युचितादधिकबहुधनसञ्चयो न कर्त्तव्यः यस्मात् शूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात् शुश्रूषायाश्चाकरणात् ब्राह्मणान् एव पीडयति ॥ (*Coullouca.*)

LIVRE ONZIÈME.

Sl. 1. सन्तानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य सान्तानिको विवाहार्थी = सर्व्ववेदसः कृतसर्व्वस्वदक्षिणाविश्वजिद्यागः । विद्यागुरोर्ग्रासाच्छादनाद्यर्थः एवं पितृमात्रर्थावपि स्वाध्यायार्थी स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थी ब्रह्मचारी उपतापी रोगी ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 3, v. 1, *b*. अन्तर्वेदि सदक्षिणामन्नं दातव्यं । = v. 2. धनदाने त्वनियमः (*Coulloûca.*)

Sl. 6. M. Haughton a déjà remarqué avec raison qu'il est étonnant qu'un passage d'une aussi grande importance pour l'ordre sacerdotal ne se trouve que dans l'édition de Calcutta, le N° II, et la traduction de Jones. En effet ce sloca manque dans le ms. de M. Wilkins, celui de Bombay et les N^os V, VI et VII; les deux mss. de la Bibliothèque du Roi ne le donnent pas non plus.

Sl. 9, v. 1, *a*. यो बहुधनत्वाद्दामशक्तः सन् = यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 10, v. 1. पुत्रदाराद्यवश्यभर्त्तव्यपीडनेन यत् पार-लौकिकधर्म्मबुद्ध्या दानादि करोति ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 11, v. 1, *b.* क्षत्रियादेर्यजमानस्य ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 12, v. 2, *b.* बलेन चौर्य्येण वाहरेत् ॥ (*Coull.*)

Sl. 13, v. 1. वैश्यादलाभे सति ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 14, v. 1, *b.* अयज्वा असोमयाजी । = v. 2. वैश्या-दपहरणस्योक्तत्वाद्ब्राह्मणाश्च वक्ष्यमाणत्वादिदं क्षत्रिय-विषयं ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 16, v. 2. दानादिधर्म्मरहितादेकदिनपर्य्याप्तं अर्थं चौर्य्यादिना कर्त्तव्यं ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 17, v. 2. किन्निमित्तं कृतमिति पृच्छते निमित्तं चौर्य्यादेर्वक्तव्यं ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 19, v. 2, *b.* = दुःखान्मोचयति ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 21, v. 1, *a.* तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्य्यबलात्कारं कुर्व्वाणे ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 23, v. 2. Voyez dans le drame de Sacountalâ (acte II, p. 37, l. 7) un sloca qui paraît faire allusion à ce vers.

Sl. 30, v. 2, *a.* साम्परायिकं पारलौकिकं ॥ (*Rágh.*)

Sl. 32, v. 1. = पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्बलीयः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 33, v. 1, *a.* अथर्ववेद अङ्गिरसोर्दुष्टाभिचारश्रुतीः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 35, v. 1. विहितकर्म्मणामनुष्ठाता पुत्रशिष्यादीनां शास्ता प्रायश्चित्तादिधर्म्माणां वक्ता सर्व्वभूतमैत्रीप्रधानो ब्राह्मण उच्यते ॥ (*Coulloûca.*) = v. 2, *a.* नाकुशलं ब्रूयात् éd. Calc. éd. Lond. — नाकुशलं कुर्य्यात् ms. dévan. ms. beng.

Sl. 36, v. 1, *a.* कन्या युवतिश्च ऊढानूढे ॥ (*Rágh.*)

Sl. 41, v. 1. अग्निहोत्री ब्राह्मणः इच्छातो ऽग्निषु सायम्प्रातर्होमान् अकृत्वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 43, v. 2, *b.* परलोके दुःखेभ्यो निस्तरति ॥ (*C.*)

Sl. 49, v. 1, *a.* ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 51, v. 1, *b*. अननुज्ञाताध्यायी मूकत्वं ॥ (*Coull.*) — On lit après le sloca 51, dans la traduction de Jones, une stance marquée 52, que l'édition de Calcutta et le N° II ne donnent qu'en marge et sans interprétation, mais qui se trouve dans les autres mss., à l'exception de celui de Bombay. M. Haughton, à qui l'authenticité de ce sloca, passé sous silence par le commentateur, a paru fort incertaine, l'a rejeté en note, et j'ai d'autant moins hésité à suivre l'exemple du savant éditeur, dont j'ai souvent adopté les opinions, que, dans le ms. dévanâgari, ce sloca ne fait pas partie du texte, et est simplement cité après la glose du sloca 51 sans explication.

L'édition de Calcutta et le N° II portent :

दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा ।
हिंसारुचिः सदा रोगी वाताङ्गः पारदारिकः ॥

Cette leçon s'accorde avec la traduction de Jones : « The stealer of a lamp, (has) total blindness; the mischievous extinguisher of it, blindness in one eye; a delighter in hurting sentient creatures, perpetual illness; an adulterer windy swellings in his limbs. »

Les autres mss. offrent pour variante du premier vers निर्वापको भवेत्; les variantes du second vers sont plus nombreuses. Le ms. de M. Wilkins donne :

हिंसायां व्याधिभूयिष्ठो अहिंसायां तु नीरुजः ॥

Les N°ˢ V, VI et VII portent :

हिंसाया व्याधिभूयस्त्वं अरोगित्वमहिंसया

Le MS. bengali offre la même leçon, seulement on y lit हिं-सया qui est préférable à हिंसाया, mais d'ailleurs la leçon du vers entier est défectueuse.

Enfin le MS. dévanâgari donne :

हिंसारतः सदा रोगी स षण्डः पारदारिकः ॥

Cette dernière leçon qui se rapproche de celle de l'édition de Calcutta est, je crois, celle qui offre le sens le plus satisfaisant.

Sl. 54. = महापातकसंज्ञा चेयं वक्ष्यमाणास्योपपातकादिसंज्ञा लाघवार्थं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 56, v. 2, *a.* गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. de M. Wilkins. — गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः MS. de Bombay, N°ˢ V, VI, VII, XI et XII. Il est étonnant que cette dernière leçon, qui est certainement fautive, soit donnée par un si grand nombre de MSS. La glose de Coulloûca ne laisse aucun doute : निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादेरदनं ॥

Sl. 59, v. 1. L'édition de Calcutta, le N° II et le N° V portent :

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ॥

M. Haughton y a substitué d'après les N°ˢ VI et VII :

गोबधो ऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्य्यात्मविक्रयं ॥

J'ai fait à cette leçon un léger changement en remplaçant le second hémistiche du vers par पारदार्य्यात्मविक्रयौ, ce qui m'a été fourni par le ms. de M. Wilkins et le ms. bengali. — v. 2, *b*. = अग्नेश्च स्मार्त्तस्य त्यागः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 63, v. 1, *b*. महतां प्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धादीनां प्रवर्त्तनं । = v. 2, *a*. स्त्रीणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 64, v. 2, *b*. निन्दितान्नस्य लशुनादेः सकृदनिच्छया भक्षणं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 65, v. 1, *a*. = सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहारणं । = v. 2, *b*. नृत्यगीतवादित्रोपसेवनं ॥ (*Coull.*)

Sl. 72, v. 2, *b*. हतस्य शिरः कपालं तदभावे अन्यस्यापि चिह्नं कृत्वा । = अयं च द्वादशवार्षिकविधिः ब्राह्मणस्याज्ञानकृतब्राह्मणबधे । = क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु क्रमेणैतद्द्वादशवार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं च द्रष्टव्यं । = एतानि च मनूक्तब्रह्मबधप्रायश्चित्तवचनानि

गुणावत्कृतनिर्गुणाब्राह्मणाद्धननविषयत्वेन भविष्यपुराणा-
व्याख्यातानि ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 73, v. 1, *b*. ब्रह्मबधपापक्षयार्थमयं लक्षीभूत इत्येवं
ज्ञानतां । = v. 2. तथा प्रास्येत यथा म्रियेतेत्यापस्त-
म्बवचनात् । = यथा व्याख्यातं भविष्यपुराणे ।

= क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारगं ।
निहत्य कामतो वीर लक्ष्यः शस्त्रभृतो भवेत् ॥
चतुर्वेदविदं धीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणं
निहत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्नाववाक्शिराः ॥ (*C.*)

Sl. 74. = एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मबधे प्रायश्चित्ता-
नि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 75. = एतदप्यज्ञानकृते ज्ञातिमात्रब्राह्मणबधे त्रै-
वर्णिकस्य प्रायश्चित्तं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 76. = एतच्च ज्ञातिमात्रब्राह्मणबधे ब्राह्मणस्य
प्रायश्चित्तं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 77. = एतच्च ज्ञातिमात्रब्राह्मणबधे ज्ञानपूर्व्वके ॥
(*Coullouca.*)

Sl. 78. इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे इत्युपदेशात् द्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 79, v. 2, *b.* गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ÉD. Lond. N° II, MS. de Bombay, N°ˢ V, VI, VII, MS. dévan. — गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ÉD. Calc. MS. de M. Wilkins, MS. bengali. (*Voyez* livre V, sl. 95, v. 2, *a.*)

Sl. 80, v. 1, *a.* स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्व्वस्वे ऽपह्रियमाणे तदानयनार्थं निर्व्याजं यथाशक्ति प्रयत्नं कुर्व्वन् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 82. = तथा च भविष्यपुराणे ।

यदा तु गुणवान् विप्रो हत्वा विप्रं तु निर्गुणं ।
अकामतस्तदा गच्छेत् स्नानं चेवाश्वमेधिकं ॥ (*C.*)

Sl. 82, v. 2, *a.* अवभृतस्नातो ÉD. Calc. ÉD. Lond. — अवभृते स्नात्वा MS. dévan.

Sl. 85, v. 2, *b.* पवित्रं विदुषां हि वाक् ÉD. Calc. N°ˢ II, VI, VII, XI, XII. — पवित्रा विदुषां हि वाक् ÉD. Lond. MS. de Bombay, MS. de M. Wilkins.

Sl. 86, v. 2, *b.* आत्मवत्तया अस्त्यात्मा परलोकभागिति दृष्टात्मबुद्ध्या ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 87, v. 1, *a.* प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुन्नपुंसकत्वेनाविज्ञातं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 88, v. 1, *a.* साद्ये दातव्ये भूम्याद्यर्थे । = v. 2, *b.* स्त्री आहिताग्निब्राह्मणपतिव्रता भार्य्या ॥ (*Rágh.*)

Sl. 89, v. 2. कामतस्तु ब्राह्मणबधे नेयं निष्कृतिः नैतत्प्रायश्चित्तं किन्त्वतो द्विगुणादिकमरणात्मकमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थं न तु प्रायश्चित्ताभावार्थं ॥ (*Coull.*)

Sl. 90, v. 1, *a.* मुख्यां सुरां पैष्टीं रागादिव्यामूढतया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वा । v. 2. = एतच्च गुरुत्वात् कामकारकृतसुरापानविषयं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 92. अकामतः पैष्टीपाने कामतश्च गौडीमाध्वोः पाने ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 93, v. 1, *a.* यस्मात् तण्डुलपिष्टसाध्यत्वात् सुरा अन्नमलं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 95, v. 1, *a*. यक्षरक्षःपिशाचान्न ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, V, VI, VII. — यक्षरक्षःपिशाचानां MS. de M. Wilkins, MS. dévan. — v. 1, *b*. मद्यमत्र निषिद्धं पैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तं नवविधं बोद्धव्यं । = मांसं च प्रतिषिद्धं सुरा च त्रिप्रकारोक्ता । असूयत इति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः कृतसंसाधनो संज्ञातमद्यस्वभावः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 99, v. 1. = ब्राह्मणाग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 100. *Voyez* liv. VIII, sl. 314, 315 et 316. — v. 2, *b*. तपसैव तु ÉD. Calc. ÉD. Lond. — तपसैव वा MS. dévan. MS. bengali. Cette leçon est celle de Coulloûca comme le prouve la glose : वाशब्दश्च क्षत्रियादीनां अपि तपोविकल्पार्थः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 103, v. 1, *a*. = गुरुः पिता तल्पं भार्य्या ॥ (*C.*) — v. 1, *b*. तप्ते ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. dévan. MS. beng. — तल्पो * (तल्पे ?) MS. de M. Wilkins, MS.

* Ce mot est répété trois fois dans la note de M. Haughton. Est-ce une faute d'impression ?

de Bombay, N° V. Le commentaire de Coulloûca porte : लोह्मये तप्तशयने स्वप्यात् ॥

Sl. 105, v. 1, *b.* केशनखलोमश्मश्रुधारी । = v. 2. एवं च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तं च लघुत्वात् स्वभार्य्यादिभ्रमेणाज्ञानविषयं बोद्धव्यं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 106. = एतच्च पूर्व्वोक्तादपि लघुत्वात् असाध्वीमसवर्णां वा गुरुभार्य्यां गच्छतो द्रष्टव्यं ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *b.* अभ्यसेत् ms. de M. Wilkins, ms. de Bombay, N°s VI, VII, ms. dévan. ms. beng. — अभ्यस्येत् éd. Calc. éd. Lond. N° II. — J'ai préféré la première leçon, parce que le texte de Manou en offre déjà un exemple (liv. IV, sl. 147, v. 1, *a.*), et que la racine अस् paraît être ordinairement, dans ce cas, de la première conjugaison.

Sl. 108, v. 2, *a.* सशिखं मुण्डितशिराः ॥ (*Coull.*)

Sl. 109, v. 1, *b.* कृत्रिमलवणावर्जितं हविष्यमन्नं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 110, v. 1, *b.* तासां च गवां खुरप्रहाराद्दूर्द्धमुत्थितं रजस्तिष्ठन्नास्वादयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 111, v. 2, *a.* तथासीनो ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, V, VI, MS. beng. — तथासीत MS. dévan.

Sl. 112, v. 1, *a.* अभिशस्तां ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. dévan. MS. beng. — अभिषक्तां MS. de Bombay, N°s VI et VII. — v. 2, *a.* पङ्क्मग्नां MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, MS. dévan. — पङ्कलग्नां ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, VI et VII. — v. 2, *b.* सर्व्वोपायैर् ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — सर्व्वप्राणैर् MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°s VI, VII, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 117, v. 2, *a.* अवकीर्णिवर्त्तं शुद्ध्यर्थं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, V, VI, VII, VIII, XI et XII. — अवकीर्णि व्रते शुध्येत् MS. de Bombay. — अवकीर्णि च शुद्ध्यर्थं MS. de M. Wilkins. La leçon de l'édition de Calcutta a neuf syllabes; celle du MS. de Bombay et celle du MS. de M. Wilkins offrent le nombre de syllabes requis, mais ne donnent pas le sens convenable. Peut-être faut-il अवकीर्णिवर्त्तं शुद्ध्यै? M. Chézy propose de lire : अवकीर्ण्यृते शुद्ध्यर्थं.

Sl. 118, v. 1, *a.* काणोन ÉD. Calc. ÉD. Lond. — काणेन N° II, MS. de M. Wilkins, MS. beng. Les autres MSS.

donnent la première leçon. Jones les indique toutes deux dans sa traduction : « *a black or* a one-eyed ass. »

Sl. 119, v. 1, *b.* समित्यृचा ÉD. Lond. MS. de M. Wilkins, N°s VI et VII, MS. dévan. — समेत्यृचा ÉD. Calc. N° II.

Sl. 126, v. 1, *b.* वृत्तस्थक्षत्रियादीनां कामतो बधे ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 127, v. 2, *b.* शुद्ध्यर्थमात्मनः MSS. — सुचरितव्रतः ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. Le commentaire de Coulloûca confirme la première leçon.

Sl. 129, v. 2, *a.* अकामतः साध्वाचारं वैश्यं निहत्य ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 131, v. 2, *b.* शूद्रहत्याव्रतं स्त्रीशूद्रबध इत्युपपातकप्रायश्चित्तं गोबधव्रतं चान्द्रायणं चरेत् । = चान्द्रायणमप्येतत् कामतो अभ्यासादिविषये द्रष्टव्यं ॥ (*Coull.*)

Sl. 132, v. 1. अबुद्धिपूर्व्वकं मार्ज्जारादीनां बधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् । अथ मन्दानलत्वादिनासमर्थः त्रिरात्रं प्रति योजनमध्वनो व्रजेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 136, v. 2, *b.* एकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ (*Coull.*)

Sl. 140, v. 1, *a.* अस्थिमतां प्राणिनां कृकलासादीनां ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 141, v. 2, *b.* प्राणायामेन

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

इत्युक्तलक्षणेन शुध्येत् (*Rághavánanda.*)

Sl. 142. = इदं फलवद्वृक्षादिच्छेदने लघु प्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्व्वकविषयं वेदितव्यं ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 143, v. 1, *b.* गुडादिरसजातानां च ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 146. गौडीं माध्वीं च पीत्वा गोतमोक्तं तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कारेणैव शुध्यति । = बुद्धिपूर्व्वकं तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकं अनिर्देश्यमिति शास्त्रमर्य्यादा ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 148, v. 1, *b.* स्वस्तिवचनपूर्व्वकं च प्रतिगृह्य । = v. 2, *b.* ब्राह्मणो दर्भक्वथितमुदकं त्र्यहं पिवेत् ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 152, v. 2, *b.* जलमिश्रितसक्तुरूपेण यवागुरूपेण वा यवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् ॥ (*C.*)

Sl. 153, v. 1. Jones traduit : « If a *Bráhmen* drink sweet liquors turned acid, or astringent juices from impure fruits, etc. » Il y a au contraire dans le texte : « quoique ces substances soient pures. » Probablement dans le MS. que Jones avait sous les yeux, le copiste avait placé mal à propos une apostrophe entre पीत्वा et मेध्यान्यपि.

Sl. 156, v. 2, *b.* प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 157, v. 1, *a.* मासिकश्राद्धसम्बन्ध्यन्नं ॥ (*Coull.*) — v. 1, *b.* असमावृत्तको MS. de M. Wilkins, N° V. — असमावृत्तिको MS. de Bombay, MS. dévan. — असमावर्त्तको ÉD. Calc. ÉD. Lond., N°s II et VI. M. Wilson, dans son dictionnaire, ne donne que समावृत्तक, ce qui m'a déterminé à préférer la première leçon à celle de l'édition de Calcutta.

Sl. 158, v. 1, *a.* = अनिच्छातः आपदि वाप्यात् । = 2, *a.* स प्राजापत्यं कृत्वा ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 162, v. 2, *b.* संवत्सरं प्राजापत्यव्रताचरणेन शुध्यति ॥ (*Coulloúca.*)

Sl. 197, v. 2, *b*. व्यपोह्कति ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II et V. — विप्रुध्यति MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°s V et VII, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 198, v. 1, *a*. शरणागतं परित्यज्य ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. dévan. MS. beng. Cet hémistiche a neuf syllabes. Au lieu de शरणागतं, M. Chézy propose de lire, pour rectifier le mètre, रक्षागतं, रक्षा: étant synonyme de शरणं; et ce dernier mot, qui est plus fréquemment employé ayant pu être substitué à l'autre par les copistes. — v. 1, *b*. अनध्याप्यं च वेदमध्याप्य ॥ (*Coullotica.*)

Sl. 200, v. 2, *a*. क्रोमाश्च शाकला MS. dévan. — क्रोमाश्च साकला ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. Le mot शाकल se représente plus loin dans le même livre (sl. 256, v. 1, *a*), et les deux textes imprimés s'accordent avec le MS. dévanâgari pour l'orthographe que j'ai adoptée. D'ailleurs, ce mot est répété dans le commentaire de Râghavânanda : देवकृतस्यैनसो ऽवयज्ञनमसि स्वाहेत्यादिकः शाकलक्रोमः । शाकलस्य जुह्रोमीत्यनेनोक्तो वा । अष्टौ काष्ठशकलक्रोमा इति गोविन्दराजः ॥

Sl. 202, v. 1, *b*. सन्निवेस्य ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — सन्निवेश्य MS. de M. Wilkins, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 203, v. 2, *b*. एकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 207, v. 1, *b*. महीतले ÉD. Calc. ÉD. Lond. — महीतलात् MS. de M. Wilkins. — द्विजन्मनः MS. de Bombay, Nos V, VI et VII, MS. dévan. MS. beng. Ce vers se trouve dans le livre IV, sl. 168, avec la variante du MS. de M. Wilkins.

Sl. 209, v. 2. कर्त्तुः शरीरधनादिसामर्थ्यमवेक्ष्य पापं च ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसकृदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेणावेक्ष्य परिषत् प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 212, v. 1. गोमूत्रादि एकीकृत्य एकैकस्मिन्नह्नि भक्षयेत् नान्यत् किञ्चिदद्यात् ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 216. सायम्प्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्व्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् अशित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्क्रमेणैकैकं ग्रासं ह्रासयेत् तथा चतुर्दश्यामेको ग्रासः सम्पद्यते ततोऽमावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं वृद्धिं नयेत् । एवं पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते एतत् पिपीलिकामध्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतं ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 217. एतमेव पिण्डह्रासवृद्धित्रिषवणस्नानात्मकं यवमध्याख्यं चान्द्रायणं शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 218, v. 1. शुक्लपक्षात् कृष्णपक्षाद्वा आरभ्य मासमेकं ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *a.* हविष्याशी ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — हविष्यस्य MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°s V, VI et VII, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 224, v. 1, *a.* अह्नि रात्रौ च उत्थित आसीनः स्यात् न तु शयीत = v. 2, *a.* व्रती मौञ्जीदण्डादियुक्तः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 225, v. 2. एतच्च यथा चान्द्रायणे तथा प्राजापत्यादिकृच्छ्रेष्वपि यत्नवान् प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् ॥ (*C.*)

Sl. 236, v. 2, *b.* परिषदेव शोधयेत् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 231, v. 2, *a.* मनोवाङ्मूर्तिभिर् ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, VI et VII, MS. beng. — मनोवाक्कर्म्मभिः MS. de M. Wilkins, MS. dévan. — Le MS. de M. Wilkins offre plus loin la même variante (sl. 241, v. 1, *b*).

Sl. 232. = एतस्य पुनः कारणे प्रायश्चित्तगौरवार्थं ।
अथ एव देवलः ।

विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं भवेदिति ॥ (*C.*)

Sl. 238, v. 2, *a.* सर्व्वं तु ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — सर्व्वं तत् MS. de M. Wilkins, N°s VI et VII.

Sl. 244, v. 2, *b.* तपसः पुण्यमुद्भवं MS. de Bombay, N^os V, VI, VII, MS. dévan. MS. beng. — तपसः पुण्यमुत्तमं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. Le commentaire de Coulloûca me paraît confirmer la leçon que j'ai adoptée. Il explique le sloca entier de la manière suivante : सर्व्वस्यास्य जन्तोर्य-दुर्लभं जन्म तपसः प्रकाशात् इत्येवं देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्व्वमित्यादि तपो माहात्म्यं प्रवदन्ति ॥

Sl. 248, v. 1, *a.* सव्याहृतिसप्रणवाः सावित्रीशिरो-युक्ताः = v. 2. ब्रह्मघ्नमपि निष्पापं कुर्व्वन्ति ॥ (*C.*)

Sl. 250, v. 1. *a.* = मासमेकं प्रत्यहमेकवारं जपित्वा ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 251, v. 1, *a.* अभ्यस्येति प्रत्यहं षोडशधा ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 252, v. 2, *a*. संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ (*C.*)

Sl. 263, v. 1, *b*. त्रिषं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N°s II, V, VI et VII. — त्रिप्रं MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 265. Après ce sloca, le MS. dévanâgari donne les deux vers suivans, qui ne se trouvent ni dans l'édition de Calcutta ni dans celle de Londres.

एष वोऽभिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तविनिर्णयः ।
नैःश्रेयसं कर्म्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत ॥

Ces deux vers que donne aussi le MS. bengali, mais d'une manière incorrecte, et qu'on peut attribuer à quelque commentateur, sont tout-à-fait redondans, puisque, dans le premier sloca du livre suivant, les Richis demandent à Manou de leur faire connaître les récompenses des actions. Il est clair qu'ils ne feraient pas cette demande si Manou avait annoncé ce qu'il va déclarer. J'ajouterai que le second vers est tiré textuellement du XIIe livre de Manou, c'est le second vers du sloca 82.

LIVRE DOUZIÈME.

Sl. 1, v. 2, *b.* परां जन्मान्तरप्रभवां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 2, v. 2. अस्य सर्व्वस्य कर्म्मसम्बन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 3, v. 1. = कर्म्म विहितनिषिद्धरूपं ॥ (*Coull.*)

Sl. 4, v. 1. तस्य देहिसम्बन्धिनः कर्म्मणः उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 5, v. 2. नास्ति परलोकः देह एवात्मेति अतद्ग्रहश्च इत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं मानसं कर्म्म एतत्त्रयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलं मानसं कर्म्म शुभाशुभफलं कर्म्मेत्युभयस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 9, v. 1. बाहुल्येन शरीरकर्म्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः प्राप्नोति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 12. अस्य लोकसिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्म्मसु प्रवर्त्तयिता तं क्षेत्रज्ञं पण्डिता वदन्ति यः पुनरेष व्यापारान् करोति शरीराख्यः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मेत्येति पण्डितैरुच्यते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 13, v. 1, *a.* जीवशब्दोऽयं मद्दत्परः । = v. 2. येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्म सुखं दुःखं चानुभवति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 14, v. 2. तं = परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य तिष्ठतः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 15, v. 1. अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्त्तयो जीवाः = वेदान्त उक्तप्रकारेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 16, v. 1, *a.* मात्राभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः । = v. 2, *b.* अन्यत् देवतिर्य्यङ्मनुष्यशरीरव्यतिरिक्तं ॥ (*Râghavân.*) — v. 2, *b.* ध्रुवं ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. — Le MS. dévanâgari seul porte दृढं, qu'il interprète de la manière suivante : दृढं अलौकिकदुःखसहिष्णु ॥

Sl. 17, v. 1, *a*. तेन यातनार्थं सृष्टेन । = v. 2. भोगानन्तरं यातनाशरीरनाशे तु ते लिंगदेहावच्छिन्ना जीवास्तेष्वेव भूतेषु लीयन्ते संयोगिनो भवन्तीति केचित् । वस्तुतस्तु यातनानुभवानन्तरं तदारम्भकाणि स्वस्वभागे लीयन्ते अत एवोक्तं विभागशः ॥ (*Rághavánanda.*)

Sl. 19. तौ महत्परमात्मानौ अनलसौ तस्य जीवस्य धर्म्मं भुक्तशेषं च पापं सहविचारयतः याभ्यां धर्म्माधर्म्माभ्यां युक्तो जीवः परलोकेहलोकयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 20, v. 2. तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः स्थूलशरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ (*Coull.*)

Sl. 21, v. 2, *a*. स परित्यक्तो ÉD. Calcut. ÉD. Lond. Nos II et V, MS. de Bombay, MS. bengali. — संपरित्यक्तो MS. de M. Wilkins, No VI, MS. dévan.

Sl. 22, v. 2. = मानुषं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ (*C.*)

Sl. 23, v. 2, *b*. दध्यात् ÉD. Calc. ÉD. Lond. No II. — दद्यात् MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, No V, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 24, v. 2. येर्व्याप्तो महान् इमान् स्थावरजङ्गमरू-पान् पदार्थान् निःशेषेण व्याप्य स्थितः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 25, v. 2. तदा तद्गुणलक्षणबहुलं तं देहिनं करोति ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 28, v. 2. सर्व्वदा च शरीरिणां विषयस्पृहोत्पादकं तत्वनिवारकत्वात् प्रतिपन्नं रजो जानीयात् ॥ (*C.*)

Sl. 29. यत् पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकारस्वभावं अतर्कणीयस्वरूपं अन्तःकरणबहिःकरणाभ्यां दुर्ज्ञातं तत् तमो जानीयात् ॥ (*Coulloûca.*) — v. 1, *b.* अव्यक्तं विषयात्मकं éd. Calc. éd. Lond. — अव्यक्तविषयात्मकं ms. dévan. Cette dernière leçon est cónfirmée par le commentaire de Coulloûca, et par celui de Râghavânanda qui en donne la même explication, et elle mérite d'être introduite dans le texte.

Sl. 32, v. 1, *a.* फलार्थं कर्म्मानुष्ठानशीलता ॥ (*C.*) — v. 2, *a.* विषयोपसेवा चाजस्रं éd. Calc. éd. Lond. ms. dévan. — Cet hémistiche a neuf syllabes. Il serait facile de le corriger en supprimant la conjonction च, qui n'est pas

nécessaire et que le commentaire ne répète pas. On aurait alors : विषयोपसेवासक्तं.

Sl. 33, v. 1, *a*. Coulloûca et Râghavânanda expliquent différemment le mot अधृतिः; le premier l'interprète par कार्पण्यं, le second par कातर्य्यं. Jones a suivi Coulloûca.

Sl. 34, v. 1, *b*. त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्त्तमानेषु विद्यमानानां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 37, v. 1. सर्व्वेण सर्व्वात्मना । ज्ञातुं सोपकरणा-वेदार्थादि । ज्ञात्वा चानुतिष्ठन् न लज्जते ॥ (*Rágh.*)

Sl. 38, v. 2, *b*. यथाक्रमं MSS. — यथोत्तरं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II.

Sl. 41, v. 1, *a*. त्रिविधेषां ÉD. Lond. MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N° V, MS. beng. — त्रिविधेषा ÉD. Calc. N° VI, MS. dévan.

Sl. 42, v. 2, *a*. पशवश्च मृगाश्चैव ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. de Bombay. — पशवश्च शृगालाश्च MS. de M. Wilkins, N^{os} V et VI, MS. dévan. MS. beng.

Sl. 48, v. 1, *a*. वानप्रस्था भिक्षवो ब्राह्मणाश्च ॥ (*C.*)

Sl. 49, v. 1, *b*. वेदाभिमानिन्यश्च देवता विग्रहवत्यः इतिहासप्रसिद्धाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 50, v. 1, *b*. « I am inclined to think that the reading of the Calcutta edition and N° II which I have followed, is not so good as that of M. Wilkins' MS., the Bombay copy, and N°s V and VI. The Calcutta edition and N° II read महानव्यक्तमेव च, while all the others have महानव्यक्त एव च. The error arose from not attending to the fact, that it is to the Regents of the *Mahat* and the *Avyacta*, and not to the principles that souls endued with the property of goodness are conveyed. » Cette observation empruntée aux notes de M. Haughton est excellente, et j'ai introduit dans mon texte la leçon à laquelle il donne la préférence. J'ajouterai à l'appui de son opinion le passage de Coulloûca qui la confirme : महान् * अव्यक्तं च सांख्यप्रसिद्धं च तत्त्वद्वयं तदधिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्षितं

Sl. 51. एष मनोवाक्कायरूपत्रयभेदेन त्रिप्रकारस्य कर्म्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्व्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कार्त्स्न्येनोक्तः ॥ (*Coulloûca.*)

* Le mot *mahân* manque dans l'édition de Calcutta, mais il est absolument nécessaire et j'ai dû l'ajouter.

Sl. 52, v. 2, *b.* प्रायश्चित्तादिधर्म्माननुष्ठानेन मूढाः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 54, v. 1, *b.* = तदुपभोगक्षयात् दुष्कृतशेषेण ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 55. = तत्र पापदेशगौरवापेक्षया क्रमेण सर्व्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या एवमुत्तरत्रापि ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 58, v. 1, *b.* आममांसभक्षिणां गृध्रादीनां दंष्ट्रिणां सिंहानां = v. 2, *a.* क्रूरकर्म्मशालिनां बधशीलानां च व्याघ्रादीनां ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 60, v. 2, *a.* ब्राह्मणसुवर्णादन्यदपहृत्य ॥ (*Coull.*)

Sl. 61, v. 2, *b.* = केचित् तु क्षेमकारपक्षिणमाचक्षते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 63, v. 1, *b.* तैलपकः खगः ÉD. Calcut. N° II. — तैलपयः ÉD. Lond. MS. de Bombay. Les autres MSS. sont plus ou moins incorrects. Le dictionnaire de M. Wilson ne donne que तैलपा et तैलपायिका, avec la même explication (*a cockroach*). Mais, comme l'a remarqué M. Haughton,

le texte et le commentaire de Coulloûca font mention non d'un insecte, mais d'un oiseau.

Sl. 72, v. 2. चेलं वस्त्रं तत्सम्बन्धिनीं यूकामश्नातीति चैलाशकः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 75. सम्प्राप्नुवन्ति इति पूर्व्वश्लोकस्थमिह्वोत्तरत्रानुवर्त्तते ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 76, v. 2, *b*. दुःसहान् ms. de M. Wilkins, ms. de Bombay, Nos V et VI, ms. dévan. ms. beng. — दारुणान् éd. Calc. éd. Lond. J'ai préféré la première leçon, parce que दारुणान् est le mot dont se sert Coulloûca, et que l'on sait qu'en général il emploie des synonymes au lieu de répéter les expressions du texte.

Sl. 77, v. 1, *a*. सम्भवान् तिर्य्यगादिजातिषु ॥ (*C.*)

Sl. 79, v. 2, *b*. कष्टेन मित्रार्ज्जनं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 81, v. 1, *a*. यथाविधेन सात्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा ॥ (*Coulloûca.*) — v. 2, *b*. J'ai séparé mal à propos les mots de cet hémistiche ; il faut lire : तत्तत्फलमुपाश्नुते.

Sl. 82, v. 1, *a.* एष सर्व्वः ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. de Bombay. — एष धर्म्मः MS. de M. Wilkins, MS. dévanâg. MS. beng. Le commentaire de Coulloûca vient à l'appui de la première leçon. — v. 2. La leçon que j'ai conservée pour ce vers est celle du MS. de Bombay adoptée par M. Haughton, et que donnent également les autres MSS., avec des différences peu importantes, à l'exception de l'édition de Calcutta et du N° II, qui offrent la leçon qui suit :

नैश्श्रेयसकरं कर्म्म विप्रस्येदं निबोधत ॥

Sl. 83, v. 1, *a.* = ज्ञानं ब्रह्मविषयं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 84, v. 2. किञ्चित् कर्म्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यादिति वितर्के ऋषीणां जिज्ञासा विशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 85, v. 1, *b.* उपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं * ॥ (*Coull.*)

Sl. 86, v. 1, *a.* सर्व्वेषां ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II. — पूर्व्वेषां MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N°s V et VII. Le commentaire de Coulloûca porte पूर्व्वोक्तानां, ce qui

(*) Faut-il lire *paramâtmadjnânam* au lieu de *paramârthadjnanam* comme dans le sloca 87 ?

favorise la seconde leçon. — v. 2, *b*. वैदिकं कर्म्म परमार्थज्ञानं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 87, v. 1, *a*. वैदिके पुनः कर्म्मयोगे परमात्मोपासनारूपे ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 88. वैदिकं कर्म्मात्र ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च गृह्यते स्वर्गादिसुखप्रापिकं संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्ताख्यं वैदिकं कर्म्म तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्म्म नैःश्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म्म द्विप्रकारकं वेदितव्यं ॥ (*Coull.*)

Sl. 90, v. 1, *b*. साम्यतां ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. beng. — सात्मतां MS. dévan. — सात्म्यतां N° VI. — v. 2, *b*. शरीरारम्भकाणि पञ्च भूतानि अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 91, v. 2, *b*. स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 94, v. 2, *a.* अशक्यं च वेदशास्त्रं कर्त्तुमशक्यं अनेनापौरुषेयतोक्ता ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 97, v. 2, *a.* भूतं भवद्भविष्यच्च ÉD. Lond. MS. de Bombay. — भूतं भव्यं भविष्यं च ÉD. Calc. N°s II, V, VI, MS. de M. Wilkins, MS. dévan. MS. beng. La leçon du MS. de Bombay est parfaitement correcte; celle de l'édition de Calcutta est regardée avec raison comme défectueuse par M. Haughton. Le second mot (भव्यं) exprime ordinairement le *futur*; toutefois, suivant M. Wilson, il signifie aussi, *ce qui est, ce qui existe.* Quant au mot भविष्यं, il est évidemment incorrect, la grammaire exigeant भविष्यत्.

Sl. 98, v. 2, *a.* प्रसिध्यन्ति MS. dévan. MS. bengali. — प्रसूयन्ते ÉD. Calc. ÉD. Lond.

Sl. 104, v. 2, *a.* कल्मषं MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N^os^ V, XI, XII.— किल्विषं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II.

Sl. 105, v. 2, *b.* धर्म्मशुद्धिम् ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. dévan. — धर्म्मसिद्धिम् MS. de M. Wilkins.

Sl. 106, v. 1, *a.* ऋषिदृष्टत्वात् आर्षं वेदं ॥ (*C.*)

Sl. 108, v. 1. सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्त्तव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत् तदा ॥ (*C.*)

Sl. 109, v. 1. ब्रह्मचर्य्याद्युक्तधर्म्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो वेदो ऽधिगतः ॥ (*Coull.*)

Sl. 110, v. 2, *a.* त्र्यवरा वापि वृत्तस्था. Le premier mot de cet hémistiche s'est déjà rencontré deux fois dans le texte de Manou (liv. III, sl. 187, v. 2, et liv. VIII, sl. 60, v. 2), et Jones lui a donné chaque fois un sens différent, quoique le commentateur présente toujours la même interprétation (Voyez plus haut, p. 371 et 459). Ainsi dans le troisième livre (sl. 187, v. 2), Jones traduit de la manière suivante : «Let the performer of them invite, with due honour, such *Bráhmens*, as have been mentioned; *usually* one superiour, who has three inferiour to him. » Voici le texte :

निमन्त्रयेत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥

Dans le huitième livre (sl. 60, v. 2), au contraire, sa traduction porte : « . . . the cause should be decided by the *Bráhmen* who represents the king, having heard three witnesses *at least.* »

त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥

La version de Jones pour ce dernier passage offre évidem-

ment le véritable sens; le commentaire ne permet pas d'en douter; l'interprétation du premier passage est donc fautive, et la même remarque est applicable au sloca 110 du liv. XIIe, que Jones traduit ainsi : « A point of law, *before not expressly revealed*, which shall be decided by an assembly of ten such virtuous *Brâhmens* under one chief, or, *if ten be not procurable*, of three such under one president, let no man controvert. » Je crois que ce passage signifie plutôt : « Que personne ne conteste la loi établie par l'assemblée de Brâhmanes vertueux qui ne peuvent pas être moins de dix, ou par l'assemblée dans laquelle les Brâhmanes ne doivent pas être moins de trois. » La glose suivante de Râghavânanda vient encore à l'appui de mon interprétation : दशावरा दशब्राह्मणा अवरा न्यूनसंख्या व्यवच्छेदका यस्यां सा तथा ॥

Sl. 111, v. 1. वेदत्रयसम्बन्धशाखात्रयाध्येतारः । श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रज्ञो मीमांसात्मकतर्कवित् निरुक्तज्ञो मानवादिधर्म्मशास्त्रवेदी ॥ (*Coullouca.*) — v. 1, *a.* हेतुकस् ÉD. Calc. ÉD. Lond. — हैतुकस् MS. de M. Wilkins, MS. dévanâg. Le dictionnaire de M. Wilson confirme cette leçon, mais les autres MSS. donnent la première.

Sl. 113, v. 1. = वेदवित्शब्दो ऽयं वेदार्थधर्म्मज्ञपरः ॥ (*Coullouca.*)

Sl. 117, v. 2, *a.* इदं सर्व्वं धर्म्मस्य परमार्थं शुश्रूषुशिष्येभ्यः अगोपनीयं ॥ (*Coulloûca.*)

Sl. 118, v. 1, *b.* सत् स्थूलं पृथिव्यादि । असत् आकाशादि ॥ (*Râghavânanda.*)

Sl. 121, v. 1, *b.* क्रूरं ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II, MS. beng. — क्रिं MS. de Bombay, MS. de M. Wilkins, N[os] V et VI, MS. dévan.

Sl. 125, v. 2, *b.* परं पदं ÉD. Calc. ÉD. Lond. MS. de Bombay, N° II, MS. beng. — सनातनं MS. de M. Wilkins, MS. dévan.

ADDITIONS ET CORRECTIONS.

LIVRE PREMIER.

Page 316, ligne 15. *Au lieu de* भूतानि, *lisez* सर्व्वभूतानि.

P. 324, l. 3 et 4. *Au lieu de* सत्यचौर्य्याछ्द्मभिः, *lisez* चौर्य्यासत्यछ्द्मभिः. — l. 5. *Après* ब्राह्मणादीनां, *ajoutez* च.

LIVRE DEUXIÈME.

P. 329, l. 8. L'édition de Calcutta porte : ब्राह्मीब्रह्मप्राप्तियोग्येयं; j'y ai substitué ब्राह्मीयं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं.

P. 335, l. 4. चोंकारं (च + ओंकारं), dans la ligne suivante यस्योंकारो; remarquez la suppression irrégulière de la voyelle अ devant ओं.

P. 343, l. 6. *Après* प्रयोजनानि, *ajoutez* आचार्य्यस्य.

P. 346, l. 8. *Avant* यत्र, *mettez* v. 2, *b*.

LIVRE TROISIÈME.

P. 355, l. 4. Au lieu de *Bhagavad-gîta*, lisez *Bhagavad-gîtâ*, et faites la même correction plus loin (p. 364 et 365).

P. 359, l. 8. *Après* Sl. 85, *mettez* = *.

P. 361, l. 15. *Au lieu de* l'un et l'autre, *lisez* l'une et l'autre.

P. 363, l. 3. *Après* Sl. 112, v. 2, *mettez* तदा तावपि.

P. 377, l. 5 et suiv. (note du sl. 237). Le mot उष्मन्, veut dire ordinairement *chaleur*; je crois cependant que le sens de *vapeur*, que je lui ai donné, peut convenir à ce passage.

P. 378, l. 16. *Après* मुन्यन्नादीनि, *ajoutez* सर्व्वाणि च.

LIVRE QUATRIÈME.

P. 384, l. 1. *Après* Sl. 5, v. 1, *a*, *mettez* एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुञ्छकः ।

P. 385, l. 12. *Après* उपायेन, *ajoutez* स्वाध्यायाविरोधिना.

P. 393, l. 18 et 394, l. 1 et suiv. (note du sl. 121, v. 2, *b*). J'ai oublié de dire dans cette note qu'on ne trouve dans le dictionnaire de M. Wilson ni सूत्तक, ni सुत्तक, variantes fournies par le ms. dévanâgari.

* En relisant mes notes, j'ai reconnu que je n'ai pas employé le signe = dans les six premiers livres avec autant d'exactitude que dans les derniers. Toutefois cette omission ne peut jeter aucune obscurité sur le commentaire.

P. 397, l. 16. *Au lieu de* Sl. 179, v. 2, *a*, *lisez* Sl. 179, v. 2, *b*.

P. 400, l. 14 et suiv. (note du sl. 208, v. 1, *a*). Voyez livre XI, sl. 87 et 248, et le commentaire de ces slôcas.

P. 404, l. 15 et 16. यः शूद्रस्तस्य भोज्यान्नः (Éd. Calc.); ne vaudrait-il pas mieux lire यः शूद्रः स तस्य भोज्यान्नः ?

P. 405, l. 8. *Après* आरोप्य, *ajoutez* v. 2, *b*. माध्यस्थ्यमाश्रितः पुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वो ब्रह्मबुद्ध्या सर्व्वत्र समदर्शनो गृह एव वसेत् ।

LIVRE SIXIÈME.

P. 429, l. 6 et 7. *Au lieu de* donné par N°s II, V et VI, *lisez* donné par les N°s II, V et VI. — l. 19. *Après* भृतकः, il faut sous-entendre प्रतीक्षते.

P. 431, l. 1. *Au lieu de* Sl. 49, v. 1, *a*, *lisez* Sl. 49, v. 1, *b*.

LIVRE SEPTIÈME.

P. 438, l. 11. « Mais le nom de Sudaman qu'il indique comme seconde leçon n'est donné par aucun ms. » Cette observation n'est exacte que relativement aux variantes du sl. 41 ; plus loin (livre VIII, sl. 110) le fils de Piyâvana est nommé par Manou, *Sudâman*.

P. 439, l. 7. *Avant* चिन्तयेत्, *mettez* चतुर्विधं.

P. 446, l. 7. *Au lieu de* अधार्म्मिकतयावमानिता, *lisez* अधार्म्मिकतयैवावमानिता.

P. 447, l. 7. *Au lieu de* Sl. 156, v. 2, *lisez* Sl. 156, v. 2, *a*.

P. 449, l. 17 et 450, l. 1. J'ai substitué ici सूक्ष्ममुखपश्चाद्भागः à सूक्ष्ममुखः पश्चाद्भागः, que donne l'édition de Calcutta, correction bien simple et qui m'a paru néçessaire.

P. 450, l. 16. *Après* Sl. 189, *ajoutez* v. 1, *a*.

P. 452, l. 5. L'édition de Calcutta porte उपज्ञपेनात्मीयकृतां, que j'ai remplacé par उपज्ञापेनात्मीयकृतानां; le commentaire de Râghavânanda autorise ma correction, que le sens de la phrase exige d'ailleurs.

LIVRE HUITIÈME.

P. 467, l. 5. Voyez le *Digest of Hindu law,* vol. 1, p. 361, et les notes de M. Haughton, vol. 2, p. 446.

P. 468, l. 4. *Après* =, *mettez* यदि.

P. 469, l. 9. (Sl. 172, v. 1, *a*). La traduction de Jones porte : « ..... by administering justice, » ce qui est conforme à la variante du MS. de M. Wilkins.

P. 470, l. 3. *Après* ज्ञीवति, *ajoutez* प्रत्यनन्तरं.

P. 471, l. 6 et 7. देशान्तरादिगमनाद्यदि नाकर्त्तुं शक्यते. L'édition de Calcutta porte देशान्तरादिगमनादिनाकर्त्तुं शक्यते.

P. 474, l. 4. Il y a dans le ms. dévanâgari सस्यशून्यतया, ce qui ne peut être qu'une faute.

P. 482, l. 12. *Après* ज्ञायते, *ajoutez* येन.

P. 483, l. 5. J'ai remplacé ici स्वज्ञानं par अज्ञानं; le commentaire de Râghavânanda autorise cette correction.

LIVRE NEUVIÈME.

P. 488, l. 7. Le ms. porte नामकरणादि, ce qui est évidemment une faute.

P. 498, l. 15. Il me semble que après न कृता, il faudrait, pour que la phrase fût complète, ajouter साकृता (सा अकृता).

P. 499, l. 18. तं अऋक्थभाजं. Dans tous les passages où l'édition de Calcutta emploie le mot ऋक्थ, je l'ai conservé; mais il en résulte quelquefois, comme ici, une irrégularité par la rencontre de ऋ avec une autre voyelle.

P. 505, l. 6, 7 et 8. Après avoir examiné de nouveau cette scholie, je pense que la correction que j'ai introduite n'est pas absolument nécessaire, et qu'on peut expliquer ce passage, en conservant le texte de l'édition de Calcutta, de la manière suivante : « Lorsqu'un fils vient à recouvrer un bien que son père n'avait pas pu ravoir, il n'est pas obligé de le partager, contre son gré, avec ses propres fils. »

LIVRE DIXIÈME.

P. 521, l. 4. द्रव्यान्तरेणामिश्रान्. L'édition de Calcutta porte द्रव्यान्तरेण मिश्रान्, ce que je crois fautif.

P. 524, l. 9. तत्त्वान्तररक्षितं ÉD. Calc. Peut-être faudrait-il तत्त्वान्तररक्षितान्?

LIVRE ONZIÈME.

P. 525, l. 5. Après (*Coulloûca.*), ajoutez — v. 1, *b*. सार्व्ववेदसं ÉD. Lond. N°s II, V, VI, VII, MS. dévan. MS. beng. — सर्व्ववेदसं ÉD. Calc.

P. 534, l. 6. J'ai substitué सक्थः à मक्थः, que donne l'édition de Calcutta. Cette correction m'a été fournie par le commentaire de Râghavânanda.

P. 537, l. 16. मन्दानलत्वादिनानसमर्थः ÉD. Calc. Ce passage m'a paru incorrect. Je l'ai remplacé par मन्दानलत्वादिनासमर्थः

LIVRE DOUZIÈME.

P. 548, l. 14. Au lieu de सूक्ष्मभूतेभ्यः, le MS. dévanâgari donne सूक्ष्मभूतेषः, ce qui est évidemment fautif.

P. 452, l. 17. J'ai substitué ici et plus haut (p. 547, l. 9) त्रिप्रकार à त्रिःप्रकार; le commentaire de Coulloûca donne tantôt l'un, tantôt l'autre. M. Haughton a fait ce changement dans le texte d'après l'autorité des MSS.

P. 553, l. 14. Le MS. de Bombay porte तौलपपः, que M. Haughton suppose être, par la faute du copiste, pour तैलपयः; j'ai préféré la leçon de l'édition de Calcutta à une correction un peu incertaine.

P. 557. *Après* la ligne 11, *ajoutez* Sl. 98, v. 1. द्रूपं च MS. de M. Wilkins, MS. de Bombay, N^os^ V et VI, MS. dévan. MS. beng. — द्रूपश्च ÉD. Calc. ÉD. Lond. N° II.

FAUTES CORRIGÉES

DANS L'ÉDITION DE CALCUTTA.

Page.	Ligne.	Corrections.	ED. Calc.
322	15	त्रीणि	त्रीति
324	3	धर्म्मः	धर्धः
330	20	ग्रह्णीतव्यः	गृह्णीतव्यः
331	13	चाचामेत्	चाचामेति
333	3	उद्धृते	उद्धते
334	6	त्रूपा	त्रूपो
335	6	परस्तात्	पुरस्तात्
338	18	ङ्कुतं	ङ्कुत
339	9	नासीत	नासीत्
346	5	नाभिनिम्लोचेत् ?	तिनिम्लोचेत्
352	4	सुतसुतोत्पत्त्या	सुसुतोत्पत्त्या
360	18	बलिदातुः	बलिंदातुः
362	1	शिलास्	शिलस्

Page.	Ligne.	Corrections.	ÉD. Calc.
389	1	दक्षिणां	दक्षिणा
	14	मृष्ठोष्टं	मृष्ठोष्ट
391	12	पक्षिणी	पक्षिणीं
392	10	यदा	यथा
	15	राक्षोश्च	राक्षोश्च
393	16	भोजनानन्तरं	भोजनानान्तरं
394	19	आरण्यकाख्यं	चारण्यकाख्यं
404	11	भार्य्यादीन्	भार्य्यादीनि
405	15	संयावः	संयावं
408	17	अर्व्वाक् ?	आर्व्वाक्
414	4	ब्रह्मेव	ब्रह्मेव
421	12	घात	घ्रात
424	2	स्त्रियाः	स्त्रियः
	14	उत्पादिता	उत्पादितः
426	8	चूर्णीकृत्य	चूर्णीकृत्या
427	11	उद्भवे	उद्भुवे
432	13	लोभमायादयः ?	लोभामयादयः

Page.	Ligne.	Corrections.	Éd. Calc.
433	11	उक्ता	उक्तम्
440	2	भीरून्	भीरुं
	11	मानितेषु	मानितेतु
444	1	भेद	भेम
	4	गुल्मं	गुल्म
	11	भृतिरूपो	भृतिरूपं
	15	वल्क	वल्कं
446	6	झड़ादयो	झड़ादभो
447	1	वैदेहिक	वैदिक
	9	पार्ष्णिग्राह	पार्ल्णिग्राह
450	4	पिपीलिका	पिपीतिका
456	5	निरीक्षणांदि	निरीक्षणादिः
	13	निधिं	निधि
459	10	विषय	विषम
462	14	शपथार्थम् ?	सयथार्थम्
466	15	दोह्लादिना	दोह्लादि
468	2	कारणे	कारणा

Page.	Ligne.	Corrections.	Éd. Calc.
471	7	क्रयेण	क्रयणे
	10	लभते	लभ्यते
472	12	रागादिना	रोगादिना
479	10	उपेक्षमाणे	उपेक्ष्यमाणे
	15	शेषे त्वेक	शेषेष्वेक
482	10	नादिकं	नादिक
484	13	तन्तुवायो	तन्तुवाये
494	11	गार्हस्थ्य	गार्हस्त्य
495	15	लभेत	लभ्यते
504	2	भर्तृ	हर्तृ
505	9	धीयेत	धीयेत्
508	1	भगाकृति	भगाकृतिं
511	6	वीजं	वीज
515	8	एते	एतेषु
522	8	धर्म्य	धर्म्यः
523	3	ह्रिरण्यादीनां ?	ह्रिवल्यादीनां
	5-6	अनापदि ?	आपदि

Page.	Ligne.	Corrections.	ED. Calc.
524	13	ज्ञत्वेन	ज्ञेत्वेन
531	5	व्याख्यातं	व्याख्यानं
541	9	कार्य्या ?	कृत्वा
543	8	धनादि	धनानि
547	11	फलं	फल
554	3	संबन्धिनीं	संबन्धनीं
556 7	6	करं	कर

ERRATA

DU TEXTE ET DES NOTES.

Page,	sloca,	vers.		
3	2	2	प्रभवानां (ÉD. Lond.)	*lisez* प्रभवाणां
5	15	2	पञ्चेन्द्रियाणिं	पञ्चेन्द्रियाणि
	20	1	परस्परः	परः परः
10	62	1	चोत्तमिश्च	चौत्तमिश्च
17	5	2	चेद्ध	चेद्ध
18	14	2	क्षि तौ	क्षितौ
21	41	1	कार्ष्मा	कार्ष्णा
24	62	1	क्षुद्गाभिः	क्षुद्राभिः
32	138	1	स्त्रियः	स्त्रियाः
44	245	2	गुरुणाज्ञाप्तः	गुरुणाज्ञाप्तः
50	49	1	षुंसो	पुंसो
57	109	2	बुधेः	बुधैः
64	177	1	षष्ठेः (ÉD. Lond.)	षष्टेः
70	231	1	रोचते	रोचेत
71	234	2	विकरेन्	विकिरेन्
75	276	1	कृष्मापक्षे	कृष्णापक्षे

Page,	sloca,	vers.		
84	60	2	च चिरं	*lisez* न चिरं
103	227	1	विषेवेत	निषेवेत
110	24	1	भक्ष्यभोज्यं	भक्ष्यं भोज्यं
111	31	1	स्मिृतः	स्मृतः
112	40	2	प्राप्ता	प्राप्ताः
119	97	1	नास्य शौचं	नास्याशौचं
125	158	2	एक पत्नीनां	एकपत्नीनां
134	60	1	द्वयेन (ÉD. Lond.)	द्वयेण
143	27	2	विहन्यते	निहन्यते
146	60	1	शुचीत्	शुचीन्
156	146	1	सर्व्वा	सर्व्वाः
159	172	1	बलेन वा	बलेन च
176	90	1	भद्रत्वया	भद्र त्वया
187	189	1	जलेनोढन्	जलेनोढम्
	190	2	सव्वैर्	सर्व्वैर्
189	206	2	सह कत्तृभिः	सहकर्त्तृभिः
208	381	2	च चिन्तयेत्	न चिन्तयेत्
217	38	1	एकके दारे	एककेदारे

Page,	sloca,	vers.		
222	81	2	स्त्री जननी	*lisez* स्त्रीजननी
228	138	2	स्वम्भुवा	स्वयम्भुवा
229	151	2	ह्वाशं	ह्वांशं
235	200	1	अलङ्कारी	अलङ्कारो
236	208	2	ईप्सित लब्धं	ईप्सितलब्धं
255	52	2	मनुष्येष्विह	मनुष्येष्विह
256	54	2	पारदा (éd. Lond.)	पारदाः
280	126	2	षोडश	षोडशः
288	200	1	संहिता त्रय	संहितात्रय
308	108	1	अनाम्ना नेषु	अनाम्नानेषु

Page.	Ligne.		
323	2	मनो	*lisez* मनः
324	2	अवरोपिनः	अवरोपिनो
332	7	अस्त्वर्म्व	अस्त्वर्म्व
341	17	निष्फलः	निष्फलः
342	15	क्ष्योति	ज्योति
367	2	श्राद्धमित्रो	श्राद्धमित्रः
371	13	त्यक्तापुद्राः	त्यक्तमपुत्राः

Page.	Ligne.		
393	17	आर्द्रहस्तो	आर्द्रहस्तः
406	1	गुडोधूम	गुडगोधूम
410	4	पितामहभ्य	पितामहेभ्य
423	2	दातव्या (Éd. Calc.)	दातव्याः
437	17	संदः	सुंदः
474	12	सर्व्वक्षेत्रे	सर्व्वत्र क्षेत्रे
544	12	प्रायश्चित्तं	प्रायश्चित्तार्थं

LETTRES BRISÉES. *

Page,	sloca,	vers.	
106	253	2	एते
110	23	2	ब्रह्मक्षत्रसवेषु
160	183	1	अन्येष्वपि
162	199	2	तस्माद्युद्धं

* Je n'ai indiqué que les mots où une lettre a entièrement disparu dans le tirage. Quant aux lettres (comme la voyelle *é*) qui n'ont été brisées qu'en partie, il est facile de les reconnaître, et on pourra les rétablir avec de l'encre de Chine très-gommée, appliquée au moyen d'un pinceau.

MANAVA-DHARMA-SASTRA.

VARIANTES ET CORRECTIONS SUPPLÉMENTAIRES.

TEXTE SANSCRIT.

LIVRE PREMIER.

Sl. 7, v. 1, a. *Yo 'sâvatîndriyagrâhyah.* Ed. Calc. I (1813), Ed. Calc. II (1830), Ed. Lond. — *Yo 'sâvatîndriyo 'grâhyah.* MS. dévan. J'avais négligé à tort cette leçon que M. Lassen (*Sânkhya-Câricâ*, p. 25) préfère à la première.

LIVRE SECOND.

Sl. 40, v. 2, b. *Na tcharéd.* Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Nâtcharéd.* Ed. Calc. II.

Sl. 67, v. 2, b. *Parikriyâ.* Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Parichkriyâ.* Ed. Calc. II, MS. dévan, MS. beng. Cette dernière leçon mérite peut-être la préférence. D'après le Dictionnaire de M. Wilson, le mot *parikriyâ* ne signifie que *l'action d'entourer, de garantir par une enceinte*, tandis que le mot *pariskâra*, synonyme sans doute de *parichkriyâ*, que M. Wilson ne donne pas, a pour signification *l'action d'orner, d'apprêter*, sens très voisin de celui du mot *paritcharyâ* employé par les deux commentateurs.

Sl. 74, v. 1, a. *Brahman'ah.* Ed. Par. — *Brâhman'ah.* Ed. Calc. I, Ed. Lond. (Voyez p. 335 des notes). Cette dernière leçon, que je crois fautive, a été conservée dans le texte de la nouvelle édition de Calcutta et introduite dans le commentaire.

Sl. 84, v. 2, a. *Akcharam twakcharam.* Ed. Par. MSS. (Voyez p. 336 des notes). — *Akcharam twakchayam.* Ed. Calc. II.

Sl. 99, v. 2, b. *Dritéh pâdâd.* Ed. Calc. I, Ed. Lond. MS. dév. — *Dritéh pâtrâd.* Ed. Calc. II.

LIVRE TROISIÈME.

Sl. 36, v. 2, b. *Sarvam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Samyak*. Ed. Calc. II. MS. dév. MS. beng.

Sl. 169, v. 2, b. *Tat*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Tam*. Ed. Calc. II. (Voyez p. 369 des notes.)

Sl. 214, v. 1, b. *Sarvam âvritya vikramam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Sarvam âvritparikramam*. Ed. Calc. II. (Voyez p. 374 des notes.)

Sl. 221, v. 1, b. *Djîvéttchâpi*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Djîvédvâpi*. Ed. Calc. II, MS. dév. MS. beng.

Sl. 226, v. 2, a. *Poûrvam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. MS. beng. — *Samyak*. Ed. Calc. II, MS. dév. — Cette dernière leçon est probablement préférable, le mot *samyak* étant répété et interprété dans le commentaire.

Sl. 242, v. 2, b. *Pounah*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Tatah*. Ed. Calc. II, MS. dév. MS. beng.

Sl. 251, v. 2, b. *Abhito ramyatâm*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Abhi bho ramyatâm*. Ed. Calc. II. — *Abhito gamyatâm*. MS. dévan.

Sl. 267, v. 2, a. *Tripyanti*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Prîyanté*. Ed. Calc. II, MS. dév. MS. beng.

LIVRE QUATRIÈME.

Sl. 97, v. 2, b. *Tadvâpyékam aharnisham*. Ed. Lond. MS. dév. — *Tadévaikam aharnisham*. Ed. Calc. II.

Sl. 121, v. 2, b. *Shouktaké*. Ed. Par. (Voyez p. 393 et 562 des notes.) — *Soûktaké*. Ed. Calc. II.

Sl. 175, v. 1, b. *Shautché tchaivâramét*. Ed. Cal. I, Ed. Lond. MS. dév. — *Shautché tchaiva ramét*. Ed. Calc. II. Je crois cette dernière leçon meilleure.

Sl. 196, v. 1, a. *Naichkritikah*. Ed. Calc. Ed. Lond. — *Naikritikah*. Ed. Calc. II, MS. dév. Le dictionnaire de M. Wilson ne donne aucun de ces deux mots, mais on y trouve *nikriti* avec la signification de *méchanceté;* et le mot *nichkriti*, que Wilson ne donne pas, se rencontre plusieurs fois dans le texte de Manou avec le sens de *purification*, *expiation*, qui ne convient pas à ce passage. La nouvelle leçon est donc probablement la meilleure.

LIVRE CINQUIÈME.

Sl. 34, v. 2, b. *Vrithâ mânsâni*. Ed. Par. Lisez : *vrithâmânsâni*.

Sl. 66, v. 1, a. *Râtribhir mâsatoulyâbhir*. Ed. Par. (Voyez p. 411 des notes.) Ed. Calc. II.

Sl. 94, v. 2, b. *Âsanam tchânnakâranam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Âsanam tchâtra kâranam*. Ed. Calc. II. (Voyez p. 414.)

Sl. 115, v. 1, b. *Outpavanam*. Ed. Par.— *Outplavanam*. Ed. Calc. II. (Voyez p. 419.)

LIVRE SIXIÈME.

Sl. 38, v. 1, a. *Niroûpyéchtim*. Ed. Calc. I, Ed. Calc. II, Ed. Lond. — *Niroupyéchtim*. MS. dév. MS. beng. La seconde leçon me paraît préférable.

LIVRE SEPTIÈME.

Sl. 70, v. 1, a. *Dhanourdourgam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond.— *Dhanwadourgam*. Ed. Calc. II, MS. dév. Cette leçon est sans doute meilleure; le mot *dhanwan* signifie *un endroit désert*, sens que M. Wilson ne donne pas au mot *dhanous*.

Sl. 116, v. 2, b. *Vinshatîshiné*. Ed. Par. MS. dév. — *Vinshatîshinam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. Ed. Calc. II. J'avais oublié de mentionner l'introduction de cette leçon dans mon texte.

Sl. 136, v. 1, a. *Râjnâyam*. Ed. Par. Lisez : *râjnâ yam*.

Sl. 200, v. 2, a. *Sampanno*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Samyatto*. Ed. Calc. II, MS. beng.

LIVRE HUITIÈME.

Sl. 95, v. 2, a. *Vaikalpam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Vaikalyam*. Ed. Calc. II.

Sl. 188, v. 1, a. *Nikchépéchwéchou*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Nikchépéchwécha*. Ed. Calc. II. (Voyez p. 470.)

Sl. 221, v. 1, a. *Étad*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Étam*. Ed. Calc. II.

Sl. 222, v. 2, b. *Tcha*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Vâ*. Ed. Calc. II, MS. dév.

Sl. 293, v. 1, a. *Yougmam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Yougyam*. Ed. Calc. II, MS. dév. MS. beng. Leçon préférable.

Sl. 296, v. 1, a. *Kchiptam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Kchipram*. Ed. Calc. II, MS. dév. Leçon confirmée par le commentaire.

Sl. 307, v. 2, a. *Pratibhágam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. Ed. Calc. II. — *Pratibhogam*. MS. dév. MS. beng.

Sl. 332, v. 2, b. *Hritwápavyayaté*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. MS. dév. MS. beng. — *Hritwápahnoûyaté*. Ed. Calc. II.

Sl. 342, v. 1, a. *Sandhyátá*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Sandhátá*. Ed. Calc. II. (Voyez p. 481.)

Sl. 370, v. 2, a. *Vá*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. MS. dév. — *Tcha*. Ed. Calc. II. Cette leçon paraît mieux d'accord avec le commentaire.

Sl. 392, v. 1, b. *Kalpán'é*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Kalyán'é*. Ed. Calc. II. Leçon probablement préférable.

LIVRE NEUVIÈME.

Sl. 61, v. 2, a. *Anirvrittam*. Ed. Par. Ed. Calc. II. — *Anirvritam*. Ed. Calc. I, Ed. Lond.

Sl. 123, v. 2, a. *Tato 'paré djyéchthavrichás*. Ed. Par. (Voyez p. 497.) — *Tato 'paré ' djyéchthavrichás*. Ed. Calc. II. La leçon que j'avais adoptée était d'accord avec le commentaire de la première édition de Calcutta ; le commentaire de la nouvelle édition autorise l'autre leçon.

Sl. 124, v. 1, b. *Vrichabhachodasha*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Vrichabhachodasháh*. Ed. Calc. II. (Voyez p. 497.)

Sl. 221, v. 2, a. *Rádjyántakarandv*. Ed. Calc. II. (Voyez p. 506.)

Sl. 269, v. 1, b. *Moûlapranihitásh*. Ed. Par. Lisez : *moûlapran'ihitásh*.

Sl. 288, v. 1, b. *Rádjá márgé*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Rádjamárgé*. Ed. Calc. II, MS. dév. MS. beng.

Sl. 290, v. 2, a. *Tchándáptau*. Ed. Par. MS. dév. MS. beng. — *Tchándáptéh*. Ed. Calc. I. — *Tchándáptaih*. Ed. Lond. Ed. Calc. II.

Sl. 328, v. 1, a. *Sthán*. Ed. Par. Lisez : *syán*.

Sl. 330, v. 2, a. *Mánayogánshtcha*. Ed. Par. MS. dév. MS. beng. — *Mánayogam tcha*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. Ed. Calc. II. Le commentaire (*mánopáyánshtcha*) confirme la première leçon.

LIVRE ONZIÈME.

Sl. 80, v. 1, a. *Pratiroddhá*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. MS. beng. — *Pratiyoddhá*. Ed. Calc. II, MS. dév.

Sl. 90, v. 2, a. *Tayá sa káyé*. Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Tayá swakáyé*. Ed. Calc. II. — *Tayásyakáyé*. MS. dév.

Sl. 145, v. 1, a. *Apohyamsyád.* Ed. Par. Lisez : *apohyam syád.*

Sl. 179, v. 1, a. *Échá.* Ed. Par. Ed. Calc. II. (Voyez 540 des notes.)

LIVRE DOUZIÈME.

Pl. 22, v. 2, b. *Pounar abhyéti.* Ed. Lond. MS. beng. MS. dév. — *Pounar apyéti.* Ed. Calc. I, Ed. Calc. II.

Sl. 28, v. 2, a. *Tadradjopratigham.* Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Tadradjo 'pratigham.* Ed. Calc. II. Cette leçon est confirmée par le commentaire de Râghavânanda : *apratigham pratighátarahitam.*

Sl. 38, v. 2, b. *Yathákramam.* Ed. Par. MSS. — *Yathottaram.* Ed. Calc. I, Ed. Lond. Ed. Calc. II. La seconde leçon est préférable, et j'ai eu tort de la rejeter.

Sl. 111, v. 1, a. *Hétoukas.* Ed. Calc. I, Ed. Lond. — *Haitoukas.* Ed. Calc. II. (Voyez p. 559.)

NOTES ET GLOSES.

LIVRE SECOND.

P. 329, l. 8. Au lieu de *bráhmíyam brahmapráptiyogyam tanouh*, lisez : *bráhmí brahmapráptiyogyéyam tanouh* que donnent les deux éditions; j'avais, par erreur, corrigé mal à propos ce passage.

P. 330, l. 1. *Sávitryarthé vatchanam oupanayanam.* Ed. Calc. I. — *Sávitryanouvatchanam oupanayanam.* Ed. Calc. II.

P. 339, l. 9. *Tatkálam api.* Ed. Calc. I. — *Outtarakálam api.* Ed. Calc. II.

LIVRE TROISIÈME.

P. 349, l. 11. *Mátrivanshadjanmaparamparanámnoh.* Ed. Calc. I. — *Mátrivanshaparamparádjanmanámnoh.* Ed. Calc. II.

P. 355, l. 11. Après *vaishyayá*, ajoutez, d'après la nouvelle édition, *bráhman'akchatriyavivâhé.*

P. 357, l. 7. Après *alpadhanányapi*, ajoutez *kouláni.*

P. 369, l. 1. Après *sténádín*, ajoutez, conformément à la nouvelle édition, *iha djanmani.*

P. 370, l. 6. *Tatréhánouchangikakírtyádiphaláya.* Ed. Calc. I. — *Tannéhánouchangikakírtyádiphaláya.* Ed. Calc. II.

LIVRE QUATRIÈME.

P. 387, l. 16. Au lieu de *vâyor aroûpatwénâsambhavé,* lisez *vâyor aroûpatwéna darshanâsambhavé,* d'après la nouvelle édition.

P. 389, l. 1. *Dakchin'apân'im savad'ham vâ ouddharet.* Ed. Calc. I. *Dakchin'apân'im savâhoum vâsasa ouddharet.* Ed. Calc. II.

P. 404, l. 15. La nouvelle édition supprime *iti tcha.*

LIVRE CINQUIÈME.

P. 406, l. 9. *Shastaih shouktân na vardjayét.* Ed. Calc. I. — *Shastair youktam tou vastou yat.* Ed. Calc. II.

P. 424, l. 7. *Shântyanoumantravatchanâdiroûpam.* Ed. Calc. I. — *Shântyarthamantravatchanâdiroûpam.* Ed. Calc. II.

LIVRE SIXIÈME.

P. 430, l. 17. *Étair grihîtéchou swéchou vâtchâ pravrittér.* Ed. Calc. I. — *Étair grihîtéchwarthéchou vâkpravrittér.* Ed. Calc. II.

P. 432, l. 13. *Krodhalobhamâyâdayah.* Ed. Par. — *Krodhalobhâsoûyâdayah.* Ed. Calc. II.

P. 433, l. 12. *Védavihitâdikarmayoginâm.* Ed. Calc. I. — *Védavihitâdikarmatyâginâm.* Ed. Calc. II.

LIVRE SEPTIÈME.

P. 445, l. 16. *Sambhâchan'adarshanâdibhinandya.* Ed. Calc. I. — *Sambhâchan'adarshanâd abhinandya.* Ed. Par. — *Sambhâchan'adarshanâdibhih pratinandya.* Ed. Calc. II.

LIVRE HUITIÈME.

P. 462, l. 10. Supprimez le dernier mot, qui, d'après la nouvelle édition, appartient au commentaire du sloca suivant.

P. 462, l. 15. Bien que les deux éditions de Calcutta portent *tchârou-bhoûtah,* je crois qu'il faut lire *tchârabhoûtah,* le mot *tchâra* étant exactement synonyme de *spasha,* que j'ai proposé d'introduire dans le texte.

P. 466, l. 16. *Yânâpatkâla.* Ed. Calc. I. — *Yâ âpatkâla.* Ed. Calc. II.

P. 471, l. 6. *Déshântarâdigamanâd yadi nâhartoum shakyaté.* Ed. Par. — *Déshântaragamanâdinâ vâ vyavahartoum na shakyaté.* Ed. C. II.

P. 479, l. 13. Supprimez la citation de Râghavânanda.

P. 480, l. 20. Rectifiez ainsi cette ligne : *aparipoûtéchou anapâsta-*

pouldkéchou vakchyamán'ashloké dhányanirdéshát paripavana-sambhavâttcha anyéchou dhányéchou. Ed. Calc. II.

LIVRE NEUVIÈME.

P. 497, l. 11. Le commentaire de la nouvelle édition porte : *tatah shréchthavrichabhád anyé yé santy ashréchthavrichabhâh.*

P. 506, l. 14. Après *gavâdînâm*, ajoutez *pratchâramârgah.*

P. 509, l. 14. *Râdjaniyouktapourân'atchaurabadhé.* Ed. Calc. I. — *Râdjaniyouktapourân'atchauravargé.* Ed. Calc. II.

P. 509, l. 16. *Au lieu de* v. 2, *lisez* v. 1.

P. 511, l. 7. *Tathâtishayam éva.* Ed. Calc. I. — *Tathâ apakrichtam éva.* Ed. Calc. II.

LIVRE DIXIÈME.

P. 516, l. 14. La nouvelle édition de Calcutta supprime *kchatriya-vaishyâbhyâm.*

P. 523, l. 3. *Kârchâpan'asthânâm.* Ed. Calc. I.—*Kârchâpanântânâm.* Ed. Calc. II.

P. 523, l. 17. Un riche Soûdra, *lisez* un riche Vaisya.

P. 524, l. 6. A la fin de cette ligne, ajoutez (*Coulloûca.*)

P. 524, l. 9. *Tantrântararahitam pantchayajnâdidharmân.* Ed. C. I. — *Mantrântararahitam pantchayajnâdidharmam.* Ed. C. II.

LIVRE ONZIÈME.

P. 537, l. 16, et p. 567, l. 1. Supprimez la correction, qui est inutile, et lisez *mandânalatwâdinâ na samarthah.*

P. 543, l. 10. Au lieu de (*Coulloûca*), lisez (*Râghavânanda*).

P. 544, l. 13. Au lieu de *sl.* 236, lisez *sl.* 226.

P. 545, l. 11. *Tapasah prakâshât.* Ed. Calc. I. — *Tattapasah shakâshât.* Ed. Calc. II.

P. 546, l. 13. Au lieu de *Manou*, lisez *Bhrigou.*

LIVRE DOUZIÈME.

P. 553, l. 5. *Tatra pâpadéshagauravâpékchayâ.* Ed. Calc. I. — *Atra pâpashéchagauravalâgavâpékchayâ.* Ed. Calc. II.

P. 555, l. 14. *Oupanichadouktaparamârthajnânam.* Ed. Calc. I. — *Oupanichadouktaparamâtmajnânam.* Ed. Calc. II. La même correction a été introduite dans le commentaire du sloca 86.

P. 560, l. 1. *Shoushroûchoushichyébhyah agopanîyam.* Ed. Calc. I. — *Ashoushroûchoushichyébhyo gopanîyam.* Ed. Calc. II.

ERRATA SUPPLEMENTAIRE.

Page	ligne		lisez
318,	18,	*moûrtimâtrâ,*	*moûrtimâtrâh.* [1]
335,	18,	*vâyoubhoûto,*	*sa vâyoubhoûto.*
* 338,	20,	*tasyaiva,*	*tasyaicha.*
* 356,	17,	*abhitchârahatâni,*	*abhitchârahatâniva.*
* 361,	5,	*prakâsham,*	*swaprakâsham.*
364,	18,	*bhodjantyâ,*	*yé bhodjaniyâ.*
* 376,	1,	*yathâvâ,*	*atha vâ.*
*	10,	*bhoûtavéchân,*	*bhoûtavishéchân.*
* 391,	8,	*bhâdrapadasya tcha,*	*bhâdrapadasya vâ.*
* 395,	4,	*vyâhriti,*	*pran'avavyâhriti.*
* 398,	1,	*ajnâtapâpaih,*	*ajnânakritasarvapâpaih.*
405,	12,	*karan'ânoutsaha,*	*karanânoutsâha.*
*	15,	*shritakchîra,*	*ghritakchîra.*
* 418,	17,	*kâmayata,*	*akâmayata.*
* 419,	1,	*raitih,*	*rîtih.*
* 441,	19,	*paryâptam,*	*souchthou paryâptam.*
* 444,	12,	*déyâh,*	*pratyaham déyâh.*
445,	7,	*gauravâpékchashtcha,*	*gauravâpékchashtchâyam.*
446,	14,	*précha,*	*praicha.*
* 449,	12,	*ratchanâdi,*	*ratchanâdir.*
* 457,	16,	*lobhénopékchét,*	*lobhénopékchéta.*
* 460,	19,	*sambadhya,*	*sambadhyasé.*
461,	14,	*yadjourvédikâ,*	*yadjourvédikâh.*
467,	12,	*tannipounair,*	*tannipoun'air.*
478,	10,	*saptâparâdhair,*	*shatâparâdhair.*
* 479,	12,	*amâran'o,*	*amâran'âtmako.*
484,	12,	*kalpân'é,*	*kalyân'é.*
* 492,	14,	*parabhâryâyâm,*	*parasparabhâryâyâm.*
493,	7,	*sakâsham,*	*sannidhim.*
494,	4,	*yathâ,*	*sa yathâ.*
* 504,	12,	*kintchit,*	*yat kintchit.*
* 505,	7,	*shaktyâ,*	*swashaktyâ.*
506,	11,	*vahanam,*	*vâhanam.*
* 510,	4,	*angoulîsh,*	*angoulî.*
	10,	*man'înâm,*	*man'înâm tcha.*
*	11,	*vidrâvan'é,*	*vidâran'é.*
* 512,	6,	*ârabhét,*	*ârabhéta.*
* 530,	7,	*pravâha,*	*djalapravâha.*
	8,	*strînâm,*	*bhâryâdistrînâm.*
* 531,	14,	*étattcha,*	*étattchâjnânato.*
534,	5,	*triprakâroktâ,*	*triprakârâ proktâ.*
*	6,	*kritasamsâdhano,*	*kritasamsâdhanah.*
* 535,	3,	*késha,*	*atchinnakésha.*
542,	17,	*avayajnanamasi,*	*avayadjanamasi.*
543,	13,	*sâyampâtar,*	*sâyamprâtar.*
*	17,	*ékaikam,*	*ékaikam grâsam.*
* 550,	6,	*tatwanivârakatwât,*	*taddournivâratwât.*

[1] Les rectifications marquées d'un astérisque sont faites d'après la nouvelle édition de Calcutta.

Stanford Law Library
3 6105 063 944 743